

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PETER DRAGSBO

FORSTÆDER I ESBJERG 1900-1960

ESBJERG MUSEUM 1988

Udgivet med støtte af Esbjerg Byfond og Planstyrelsen

FORSTÆDER I ESBJERG 1900-1960

PETER DRAGSBO

FORSTÆDER I ESBJERG 1900-1960

Bebyggelseshistorie og bevaringsværdier

ESBJERG MUSEUM 1988

Udgivet med støtte af Esbjerg Byfond og Planstyrelsen

Udgivet med støtte fra Esbjerg Byfond og Planstyrelsen.

Forside: Luftfoto af Nørrebrogade-kvarteret med sygehuset, Arbejdernes Boligforening og den gamle Boldesagerforstad, 1956. Byhistorisk Arkiv.

Hvor ikke andet er angivet, er fotografierne optaget af Peter Dragsbo, Esbjerg Museum 1986.

© Esbjerg Museum

ISBN 87-980366-6-1

Sat med Latine

Produktion: Rosendahl · Esbjerg

Forord

Forstæder i Esbjerg er det tredje værk i den serie af registranter, som indledtes med Historiske Huse i Esbjerg (Esbjerg kommune 1979) og fortsatte med Landbygninger i Esbjerg kommune (Esbjerg Museum 1985). Med bogen om byens ældre forstadskvarterer er det sidste store hul udfyldt i oversigten over kommunens bevaringsværdier, og Esbjerg er dermed nu en af de byer, hvis huse og bebyggelse er bedst dokumenteret. Til både udarbejdelse og trykning har Esbjerg Byfond og Frednings-(nu Plan-)styrelsen ydet store bidrag, for hvilke Esbjerg Museum hermed gerne vil udtrykke sin varmeste tak.

Om forstædernes kulturhistorie er der skrevet meget lidt. Udover mindre undersøgelser i Gladsaxe og Rødovre ved København, er der i 1984 påbegyndt et arbejde med at skabe overblik over forstadsudviklingen i Københavns amt. I byplan- og samfundsdebatten er der derimod skrevet mange kritiske ord om forstadsmiljøet. I årene mellem 1900 og 1940 gik kritikken på, at forstæderne groede frem uden plan og at bebyggelsen var uden helhed og skønhedsværdier. Fra begyndelsen af 1970'erne har der til gengæld været en stigende kritik af miljøet i de gennemplanlagte forstadskvarterer, både det industrialiserede etagebyggeri og parcelhusbyggeriet. Dette er nogle af årsagerne til, at forstæderne endnu mangler identitet og historisk bevidsthed – ligesom f.eks. stationsbyerne for 10 år siden.

Imidlertid rummer også forstæderne spændende by-, social- og kulturhistorie: udviklingen fra herskabsvillaen til Bedre Byggeskiks lille danske hus, arbejderklassens selvorganiserede kamp for det lille hus med have, de sociale boligselskabers fremvækst, de kommunale og kooperative boligeksperimenter efter 1945, byplanlægningens langsomme sejr, begyndelsen til typehusbølgen – alt sammen er elementer i forståelsen af forstadskvarteret som et selvstændigt historisk bymiljø med sine egne bevaringsværdier.

Det er museets håb, at denne forstadshistorie kan medvirke til en fornyet historisk interesse for de hidtil så upåagtede kvarterer – ikke blot i Esbjerg. Vi håber også, at bogen som bevaringsregistrant kan danne grundlag for en hensyntagen både i den almindelige planlægning og i den byfornyelse, som snart når til de »halvgamle« byområder. I den grad Esbjergs forstadsmiljøer er repræsentative for andre byer, håber vi, at dette aspekt ved bogen også vil være brugbart for andre kommuner.

Michael Lauenborg

Så sent som i 1962 var der helt landligt i den sydlige del af Jerne. Vejen forbi Jerne Præstegård. Byhistorisk Arkiv.

Indholdsfortegnelse

Forord 5

Indledning 9

Hvad er en forstad? 9

Registrering af forstadskvarterer 9

Esbjergs historie – kort fortalt 11

Esbjergs forstadsmiljøer 12

Esbjergs byplaner – fra skakbræt til planetbyer 12

De fælles boliger 18

Haveforeningerne 21

Fra villa til typehus 28

Kvarteret nord for Frodesgade 32

Nygårdsmarkens småhuse 1896-98 34

Bygge- og boligforeninger 1908-17 36

Pænt villakvarter 1920-30 37

»Funkis« i hvidt og rødt 40

Enkeltbygninger og anlæg af særlig interesse 43

Indre Boldesager 44

Den ældste Boldesager-forstad 45

Skattely og villaforstad 46

Arkitekt Harald Peters i Boldesager 46

Efter 1945 48

Villakvartererne mod nord 49

Et klassisk halvtredserkvarter 50

Højvangskvarteret 52

Parkkvarteret 54

Fritidslandet 56

Spangsbjergparken 56

Stadion, arbejderhøjskole mm. 57

Nordvestkvarteret – det røde Esbjerg 58

Skovly 60

Nørvang 61

»1932« og den gamle dyrskueplads 62

Strandparken 64

Enghaven og Engparken 65

Enkeltbygninger i Nordvestkvarteret 66

Østerbro og Klatrup 68

Exnersgade 69

Det gamle Klatrup 71

Arbejdernes initiativer 72

Kommunale og sociale boliger i Klatrup 73

Østerbyens havekvarterer 75

Haveforeningerne 80

Byggeri i de gamle haveforeninger 81

Byggeri i Gammelby-området 83

Finnebyen og Brorsonsvej 84

Fra Lergraven til Ny Klogerup 87

Fra Jerne til Boldesager 88

Gammel Jerne 89

Jerne som villaby 90

Syd for banen 91

»Amagers« havebyer 94

Fra Frejaparken til Fuglebakken 95

Gjesing 96

Sædding 100

Udstykningerne efter 1939 104

Ådalen 106

Byplanlægningens tid 1958-68 106

Sammenfatning: Bevaringsværdier i

Esbjergs forstæder 109

Klasse 1 109

Klasse 2 109

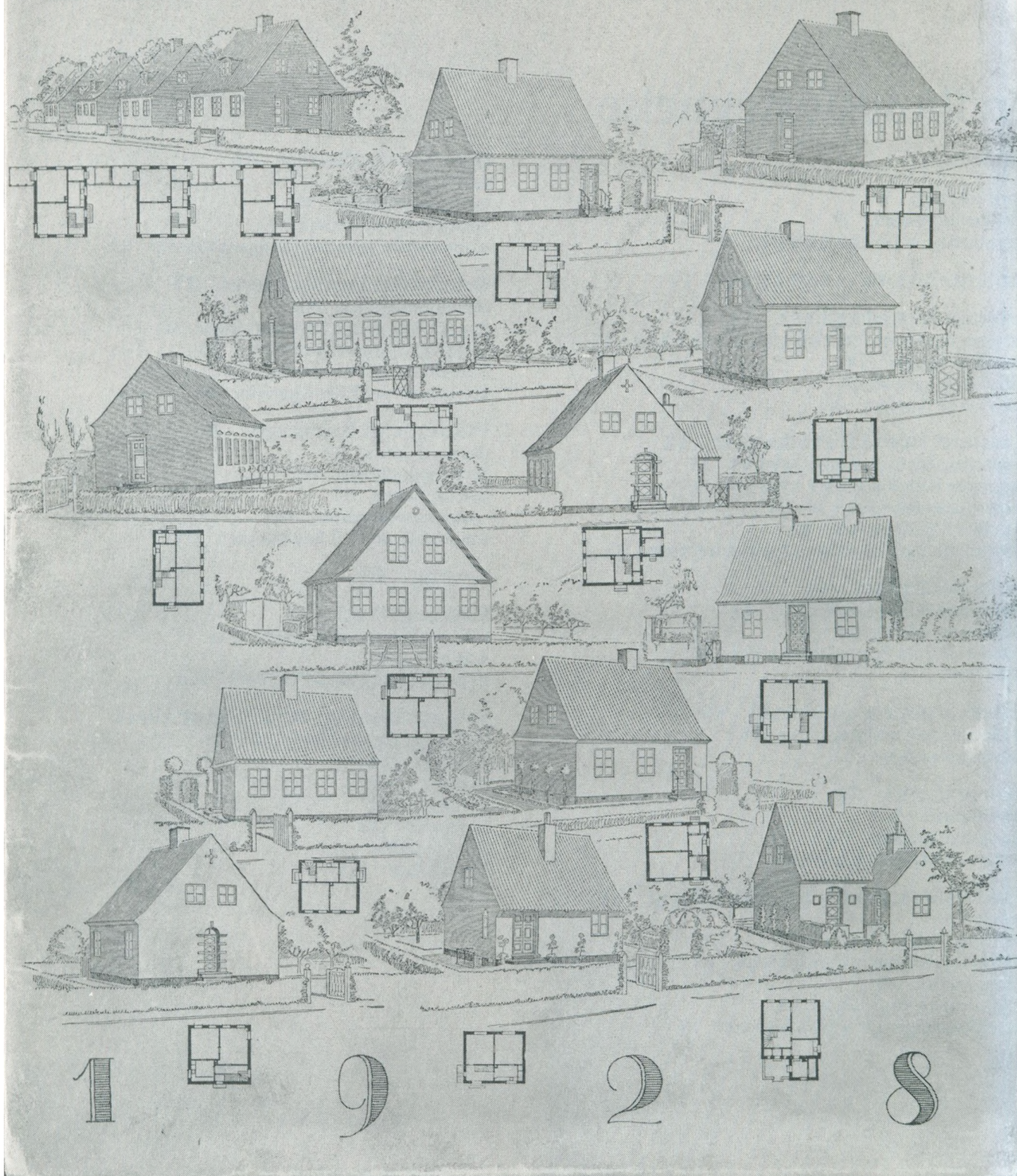
Klasse 3 112

Litteratur 113

Utrykte kilder 113

Adresseliste 115

BEDRE BYGGESKIK

Den danske tradition for det lille hus med have blev især udviklet af Landsforeningen for Bedre Byggeskik (stiftet 1915). Forsiden af foreningens årsskrift 1928.

Indledning

Hvad er en forstad?

I dansk statistik blev begrebet »forstad« indført ved folketællingen 1911 og defineret som en bymæssig bebyggelse, der i en anden kommune danner en direkte fortsættelse af bykommunens bebyggelse. I 1911 blev der efter denne definition over hele landet talt 28 forstæder med i alt 42.000 indbyggere. I 1940 nåede man op på 48 forstæder med 131.000 indbyggere og i 1960: 60 forstæder med mere end 180.000 indbyggere. Med undtagelse af hovedstadsområdet blev de fleste forstæder ved kommunalreformen 1970 sammenlagt med »moderbyen«, men siden århundredskiftet var forstæder blevet indlemmet – i København år 1900, i Odense 1932-36, i Aalborg 1950 osv.

I betragtning af byens unge alder fik Esbjerg tidligt forstæder. Kun få år efter at Esbjerg var blevet udskilt fra Jerne sognekommune og havde fået sit eget areal, begyndte en bymæssig bebyggelse at gro frem uden for den nye bygrænse, i Jerne og i Boldesager 1897-1900. I årenes løb voksede forstæderne i Jerne sogn til over 6.000 indbyggere, hvorfor der allerede i 1930'erne blev overvejet sammenlægning med Esbjerg. I 1938 blev sammen slutningen vedtaget med stort flertal ved en folkeafstemning i Jerne, men på grund af 2. verdenskrig måtte det udsættes til 1945. På det tidspunkt var imidlertid nye forstæder ved at opstå i Bryndum – Vr. Nebel kommune (Gjesing) og Guldager kommune (Sædding) – og de blev først indlemmet i Esbjerg 1968 og 1970.

I det meste af den byhistoriske litteratur er forstadsbegrebet imidlertid knyttet til de sidste ca. 200 års nye boligkvarterer uden for de gamle bykerner, uanset den administrative status.

Rene boligkvarterer forudsætter, at en adskillelse mellem bolig og arbejde er mulig og ønsket. Dette var ikke tilfældet i den forindustrielle købmands- og håndværkerby. Med industrialismen skabtes derimod nye klasser: en lønarbejderklasse og en middelstand af lønnede funktionærer og embedsmænd, som boede adskilt fra arbejdet. Boligen blev et marked, hvor nogle måtte »tage til takke« og andre kunne vælge efter idealer og økonomi.

I England – verdens først industrialiserede land – er det ældste »suburb«-begreb knyttet til middelklassens flugt ud af storbyen, til nye boligkvarterer i landlige omgivelser og frisk luft i slutningen af 1700-årene. Romantikens dyrkelse af naturen i modsætning til den snævsede, overbefolkede og »fordærvede« by var ideologisk, men for f.eks. Londons vedkommende sandelig også reelt begrundet. Især de nye middelklasser og de mere intellektuelle grupper blev grebet af anti-by-ideologien. I de nordiske hovedstæder var det således malere, forfattere og embedsmænd, der skabte de første villakvarterer i 1850'erne. Hvor overklassen længe havde haft sommerlandsteder – ofte med tilhørende landbrug – var villaen som helårsbolig et helt nyt miljøelement, som først for alvor fik vind i sejlene i de danske byer omkring 1890-1900.

Medvirkende til villaens sejrsgang efter 1900 var den engelske havebybevægelse. Som reaktion mod industrialismens bymiljø fremkom arkitekten Ebenezer Howard i 1898 med ideen om »The Garden City« – nye, selvstændige byer på landet, og allerede i 1903 grundlagdes den første haveby, Letchworth, et stykke nord for London. De senere havebyer blev imidlertid, i modsætning til Howards oprindelige idé, til rene boligforstæder – som f.eks.

4-familiehuse i gammel engelsk stil i verdens første haveby, Letchworth, nord for London 1903. Arkitekten, XIV, 1911-12, s. 173.

»Hampstead Garden Suburb« 1906. Suburb – forstad – var blevet et positivt ladet begreb.

I en meget stor del af de europæiske byer bevarede bykerne dog, i modsætning til de engelsk-amerikanske byer, længe deres status som de højere klassers bopæl. Da byerne begyndte at vokse, blev det derfor arbejderklassen, som blev »tvunget« ud af byen, til småhuse eller lejekaserner på den billigere jord. Både i København og i flere af de større provinsbyer blev de første forstadsbebyggelser selvgroede arbejderbebyggelser. Og dette kom også til at gælde for Esbjergs vedkommende.

I årtierne efter 1900 fik stadig større dele af befolkningen mulighed for at flygte ud af byen. Villatradition, havebybevægelse og arbejderklassens kamp for egne hjem gik op i en højere enhed. Opvæksten af nye bykvarterer langt fra centrum muliggjordes også af udviklingen i de offentlige transportmidler i slutningen af forrige århundrede og cyklen i begyndelsen af dette. Med tiden mistede ordet »forstad« en del af sit gamle positive indhold. Med i manges billede af forstaden hørte i stigende grad endeløse villaveje, og efter 2. verdenskrig blokke og højhuse. Arkitekternes drømme om »satellitbyen« blev siden erstattet af en kritik af »sovebyen«, med sociale problemer og mangel på liv og service. Omkring 1975 ebbede flugtbehovet fra stenbroen til frisk luft og grønt ud, og til gengæld opstod der en miljøkritik, som satte spørgsmålstegn ved hele vor måde at bygge byer på. Et af resultaterne blev en genopdagelse af bykerne. Bevaring og byfornyelse gjorde igen gamle kvarterer attraktive, og de nybyggede boligområder måtte tage konkurrencen op ved hjælp af alle mulige forsøg på at ligne landsbyer og småkøbstæder. Men fortsat er det rene boligkvarter normen og ønsket for de fleste. Forstaden er blevet hovedelementet i vores boligkultur.

Registrering af forstadskvarterer

Registrering af bevaringsværdige helheder og enkeltbygninger i Danmark blev igangsat af Nationalmuseet i 1961. Siden er arbejdet blevet videreført af Frednings- (nu Plan)-styrelsen, lokalmuseer, kommuner og bevaringsforeninger. Formen har vekslet – fra »bevaringsplaner« over registreringer af udvalgte »historiske huse« til registreringer af alle huse i et område. Bygningsregistreringerne har især fundet sted i de gamle købstæder, men i de senere år er også udgivet registranter for en del bykvarterer fra perioden 1850-1930 (Århus, Odense og København). Desuden er der i mindre omfang blevet registreret fabrikssamfund, landsbyer og bygninger i det åbne land. Til gengæld er der siden 1980 i en række amter blevet gennemført oversigter over de samlede kulturhistoriske interesser i forbindelse med fredningsplanlægningen.

I denne sammenhæng er de store forstadskvarterer fra dette århundrede forblevet stort set hvide pletter på kor-

tet. I et par københavnske forstadskommuner blev der i 1970'erne gennemført nogle historisk-etnologiske undersøgelser (Gladsaxe og Rødovre), og i de seneste år har Københavns amts museer påbegyndt et oversigtsarbejde over amtets bebyggelses- og kulturhistorie. I disse oversigter indgår også forstæderne, hvor områder og kvarterer udvælges som eksempler på den enkelte egns karakteristiske udvikling (se Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensen 1986).

En bygningsregistrering af enkeltbygninger i forstads- miljø er gennemført et enkelt sted, i Gentofte 1984. I registranten Huse i Gentofte er hovedvægten lagt på de arkitektonisk mest bemærkelsesværdige enkeltbygninger, især fra perioden 1920-60. Registranten er opdelt i en kort gennemgang af en række kortblade, hvor de bevaringsværdige bygninger er klassificeret i 3 kategorier – samt derefter følgende beskrivelser af husene i kategori 1, de »bedste«.

Eksemplet Gentofte viser, at de traditionelle bygnings- registranters metode er mindre brugbar, når talen er om store, komplekse bykvarterer. Lægges vægten for meget på enkeltbygninger og på arkitektoniske udvælgelseskri-

terier, får læsere og brugere kun i begrænset omfang forståelse for områdernes ofte komplicerede bebyggelses- historie, og dermed forståelse for helheden og de samlede kulturhistoriske interesser.

Esbjerg Museum har derfor valgt at gennemføre regi- stranten for Esbjergs ældre forstæder som en integreret byplan-, bebyggelses- og arkitekturhistorie, hvor hvert kvarter gennemgås og beskrives som en helhed – med de enkelte interessante og bevaringsværdige huse og kom- plekser fremhævet i teksten.

Registranten er opdelt i

1. en indledende gennemgang af forstædernes byplan- historie, de kommunale byplanlægninger samt de mere selvgroede kvarterformer og det liv, som de har rummet.
2. en hoveddel med gennemgang af 10 områders histo- rie og bebyggelse, opdelt i relevante tids- og kvarter- afsnit. For at lette oversigten er bevaringsværdige helheder og enkeltbygninger fremhævet i teksten og indtegnet på områdekort.
3. en afsluttende oversigt over bevaringsinteresserne i Esbjergs forstæder.

Forstadsvej. Ribegade i Østerbyen 1952. Fot. P. Bølling. Stadsarkitektkontoret.

Esbjergs historie – kort fortalt

Før 1868 var det område, hvor Esbjerg nu ligger, en sparsomt bebygget udkant af Jerne sogn i Skads herred. Hvor havnen nu er bygget, bestod kysten af en stejl klint, Esbjerg Kleve, og bagved strakte sig heder og marker tilhørende to små landsbyer: Esbjerggårde, der bestod af 2 gårde, ved nuværende Exnersgade – og Strandby, der bestod af 4 gårde og en kro, ved den nuværende Strandby Plads. Længere borte lå landsbyerne Vognsbøl, Spangsbjerg, Rørkjær, Gammelby og Jerne med kirke og præstegård. Ved kysten var der landingspladser for vadehavssejladser og færgefarten til Fanø med de to store, gamle søfartsbyer, Nordby og Sønderho. I hele Vestjylland var der før 1850 en århundredgammel tradition for handelsforbindelser sydpå. En stadig strøm af kvæg, stude, får, jyledpotter, dårligt smør mm. gik mod Nordtyskland enten ad landevejene eller ad søvejen fra Hjerting.

Efter 1800 blev England med sin voksende industrifolkning et nyt, stort marked, men transporten til lands og til vands var langsom og usikker. I 1850'erne prøvede man derfor at etablere dampskibssejladser til England fra Ballum og Hjerting. Men manglen på egentlige havne var mærkbar, og efter krigen med Preussen i 1864 mistede Danmark de eneste havne ved Nordsøen: Tønning og Husum. Samtidig var det vestjyske landbrug i udvikling. Ved hjælp af hedeopdyrkning, engvanding, kunstgødning og ny teknik øgedes produktionen år for år. Alt i alt var der brug for en radikal løsning af transportproblemet. Svaret blev et net af jernbaner og anlæggelsen af en havn ved Esbjerg Kleve.

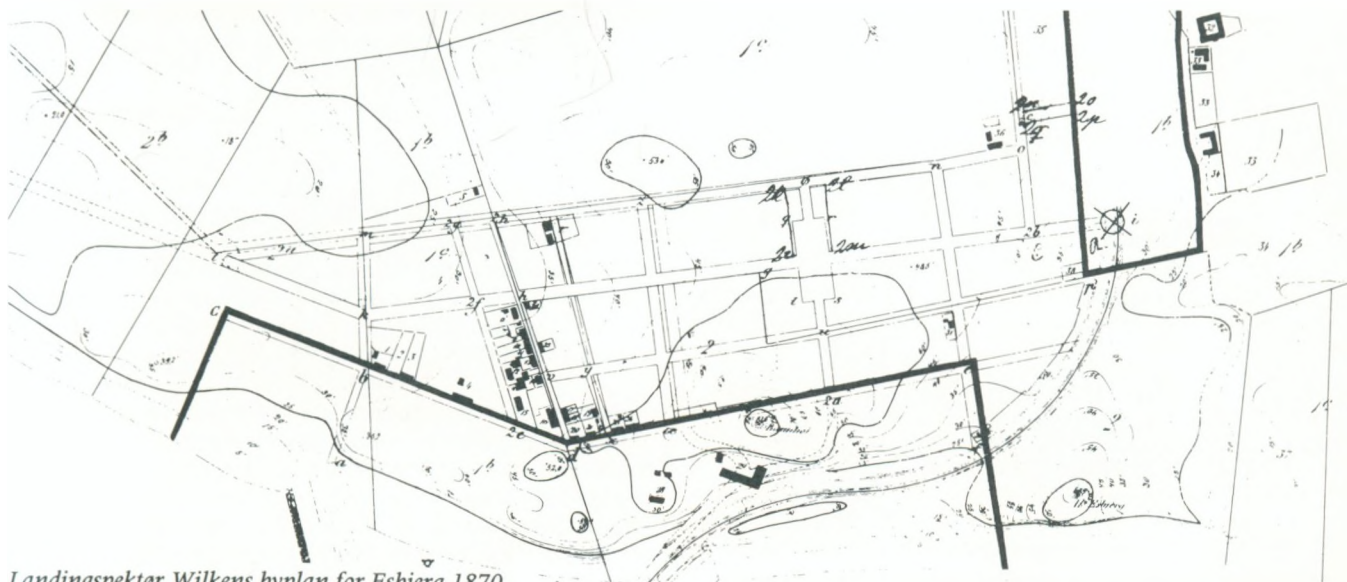
Loven om Esbjerg Havn 1868 regnede ikke med anlægget af en by. Men i løbet af få år voksede en lille, forblæst nybyggerby op bag klinten, beboet af arbejdere og håndværkere, og i 1870 måtte man lave en første plan for bebyggelsen. Længe forblev Esbjerg dog et lille samfund. I de første 20 år efter 1868 var det først og fremmest levende dyr, samt lidt smør og korn, som udskibedes fra Esbjerg. Danmark var endnu et land, der – ligesom vore dages U-lande – leverede råvarer til de mere industrialiserede lande. Men i 1880'erne blev Danmark af faldende kornpriser på verdensmarkedet samt engelske og tyske importrestriktioner tvunget til at forarbejde landbrugs-

produkterne. Dette var baggrunden for oprettelsen af andelsmejerier og andelssvineslagterier over hele landet.

I de følgende år blev Esbjerg »nyopdaget« som et ualmindeligt velegnet sted for placering af eksport- og forarbejdningsvirksomheder: smør- og æggepakterier, slagterier, tarmrenseri mm. Samtidig begyndte en import af bl.a. kul og foderstoffer til store dele af Vestjylland over Esbjerg. Og endelig begyndte vestkystens fiskere at flytte til Esbjerg, hvor der var havn til deres nye og større dæksbåde.

Resultatet var en forrygende vækst. I de »amerikanske« år mellem 1890 og 1901 steg indbyggerantallet fra ca. 5.000 til mere end 13.000! Især i årene 1895-97 gik det stærkt. En vældig jordspekulation gik i gang, og overalt blev der bygget huse. Nybyggertidens småhusby veg pladsen for en by med 3-4 etagers huse med tårne og spir i centrum og udstrakte arbejderkvarterer udenom. Det endte med et krak, hvor mange – også bønder fra omegnen – mistede deres penge. Men efter 1900 voksede Esbjerg videre. I 1917 begyndte anlægget af to nye havne: trafikhavnen og fiskerihavnen. Nye industrier byggedes: tovværksfabrik, hermetikfabrik, isværker, oliemølle mm. Men udviklingen gik op og ned. Som eksportby blev Esbjerg hårdt ramt af verdenskrisen i 1930'erne og af lukningen af sejladserne under 2. verdenskrig. Til gengæld blomstrede fiskeriet, ikke mindst under de to krige. Efter 1945 kom nye elementer i havnemiljøet: først sildeolieindustrien og frysehuset, efter 1967 containeriseringen af havnearbejdet, og i 1980'erne olie- og naturgasaktiviteterne. Længe forblev Esbjerg en by, der var stærkt afhængig af havnen. Men fra slutningen af 1950'erne begyndte nye former for industri at dukke op i industrikvarterer, og samtidig indledtes en udvikling, der i løbet af 30 år har gjort Esbjerg til en vigtig uddannelses-, kultur- og administrationsby.

Esbjergs specielle udvikling afspejles i de ældre bydeles lidt rodede blanding af huse: store og små, gamle og nye, herskabelige og primitive mellem hinanden. Ligesom byen altid har været præget af den store tilflytning og de mange befolkningsgrupper med hver sit fællesliv: arbejderbevægelse, afholdsbevægelse, Indre Mission og de borgerlige foreninger. Politisk har byen, siden den blev købstad 1899, været stærkt præget af Socialdemokratiet, og i begyndelsen af århundredet skabtes mange fremsynede løsninger inden for skole- og sundhedsvæsenet.

Landingspektør Wilkens byplan for Esbjerg 1870.

Esbjergs forstadsmiljøer

I sin bystruktur fulgte Esbjerg i de første årtier mønstret fra de forindustrielle byer. Centrum med Torvet, Kongsgade og Havnegade havde den højeste status, yderkanterne den laveste. Dette blev endnu tydeligere under den kraftige byvækst i 1890'erne, da Nygårdsmarken nord for Frodesgade og »Klatrup« øst for banegården opstod som nye kvarterer med småhuse for arbejderklassen. I fortsættelse heraf blev også de første forstadsbebyggelser i Jerne og Boldesager udprægede arbejderkvarterer.

Denne arbejderudflytning skyldtes flere faktorer: høje grundpriser nærmere centrum, sognerådets forbud mod bebyggelse på Nygårdsmarken 1896 (se s. 34) samt de nye arbejdspladser, der blev placeret i hhv. Jerne og Boldesager: tarmrenseriet og banens remiser.

Omkring 1905-10 skete der imidlertid et tydeligt skift i yderkvarterernes status. Borgerskab, funktionærer og faglærte arbejdere begyndte nu at bygge uden for centrum i form af villaer eller byggeforeninger. Udflytningen fra centrum havde baggrund i både havebyideologiens udbredelse og den øgede velstand. Men for nogle betød også den øgede beskæftning under det nye købstadsstyre noget for valget af bopæl.

Faktum er, at omkring 1910 voksede det forstadsmiljø frem, som siden har præget byen: kombinationen af private huse med have og kollektive boligbebyggelser. Esbjerg havde fået forstæder!

I det følgende vil der først blive givet en oversigtlig gennemgang af fire af de vigtigste faktorer i forstædernes udvikling: byplanlægningen, det sociale og kommunale boligbyggeri, haveforeningerne og typehusbølgen efter 1945.

Esbjergs byplaner – fra skakbræt til planetbyer

Esbjergs byplanhistorie er Esbjergs historie. Kun i to år, fra 1868 til 1870, var Esbjerg uden byplan. Men trods den konstante tilstedeværelse af officielle planer er det ældre Esbjerg i mangt og meget en selvgroet by. Historien om Esbjergs byplanlægning er en historie om teori og virkelighed.

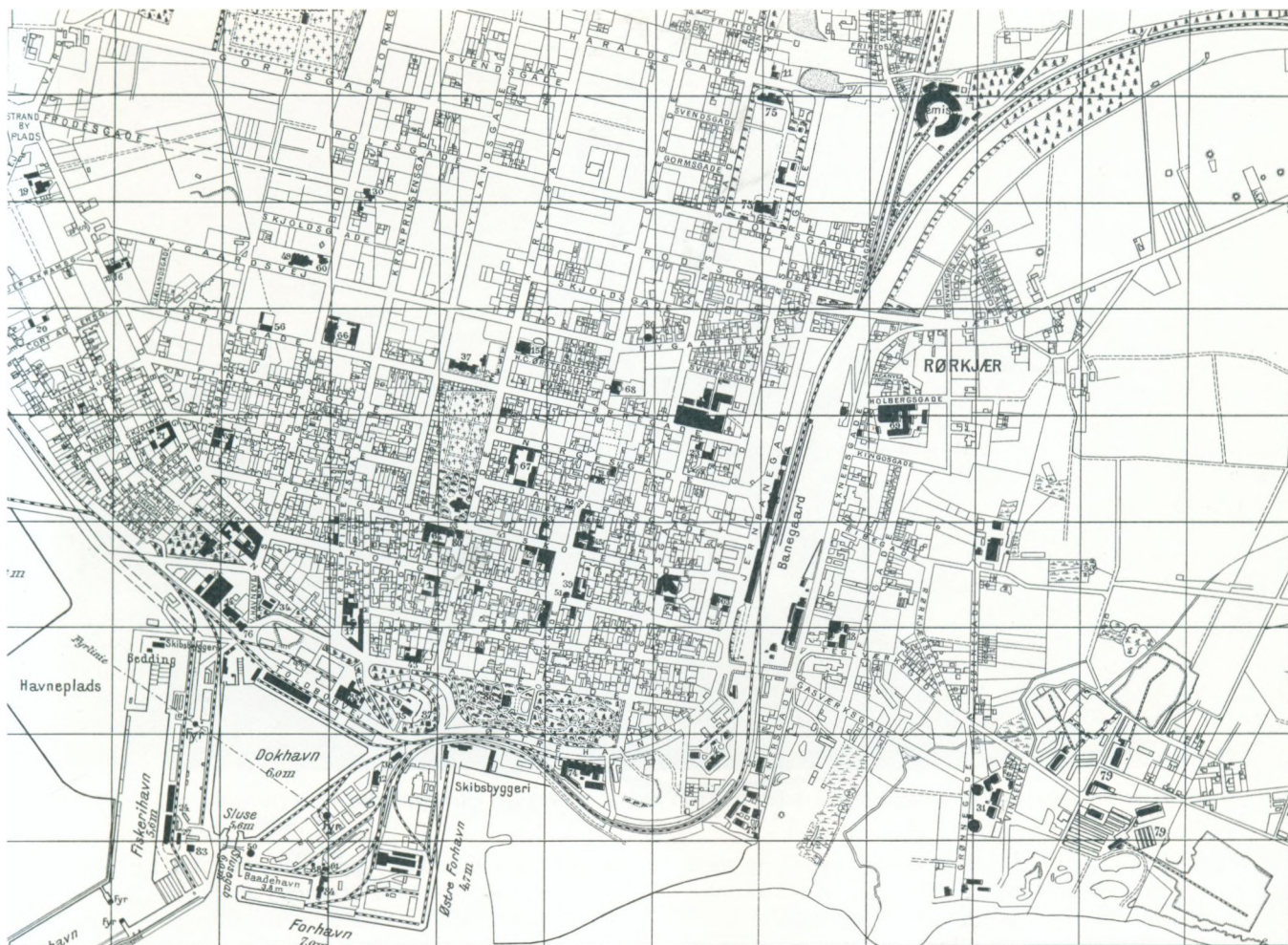
Den første byplan fra 1870 blev udarbejdet af statsbarnes landinspektør F. Wilkens. Det var en lille, tillempet renaissancebyplan efter klassisk forbillede. Tre gange, i 1878, 1887 og 1896 blev gadeplanen udvidet efter »skakbræt«-logikken.

1896-byplanen, der blev udarbejdet af landinspektør J. P. Madsen i samarbejde med Esbjerg sogneråd og bygningskommissionens formand, overbanemester Larsen, blev – under indtryk af de »amerikanske« års optimisme – dimensioneret til en by på mindst 100.000 indbyggere med gader og torve helt ud til bygrænsen i nord og øst. Meget af det nye byplanområde forblev dog længe ubebygget, og ved de store udstykninger til haveforeninger i Østerbyen 1915-18 (se s. 21) blev gadenettet stærkt revideret.

Esbjergs byplaner 1870-96 var børn af 1800-årenes klassiske bygningstradition. Efter 1900 gik nye by-

Landinspektør J. P. Madsen og Esbjerg sogneråds byplan 1896.

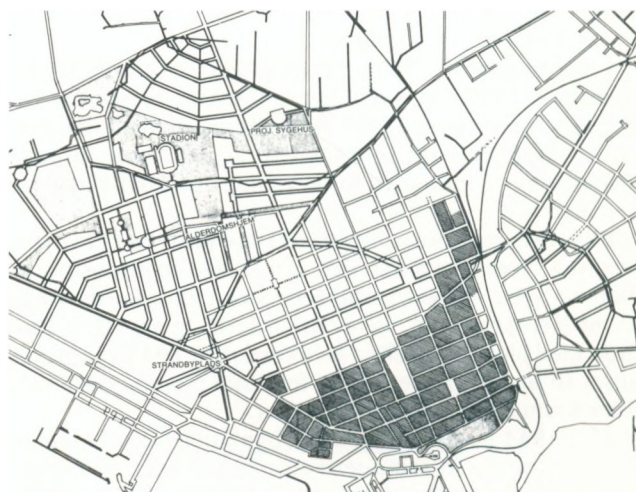
Virkeligheden 1911: mod nord er kun dele af 1896-planens gadenet udført og sparsomt bebygget – mod øst er stadig kun marker. Nyeste Kort over Esbjerg, udgivet af Gyldendalske Boghandel v. H. Matthesen. Esbjerg Museum.

plantanker over Europa. Fra den engelske havebybevægelse kom tanken om, gennem detaljeret planlægning af vejnet og bebyggelse at sikre bedre og sundere byer, end de, som industrialismen havde skabt. I Danmark påvirkede de nye ideer haveboligområder i bl.a. København og Odense, og i 1921 stiftedes Dansk Byplanlaboratorium på initiativ af foreningen Bedre Byggeskik.

Et politisk resultat blev Danmarks første byplanlov i 1925, som gav kommunerne adgang, men ikke pligt til at udarbejde byplaner. Men Esbjerg var et skridt foran. Allerede i 1922 bad byrådet den nyansatte stadsingeniør Harald Nonboe (1920-49) om at lave en byplan. Planen, som blev vedtaget i 1924, var præget af tidens nyklassicisme, med centrale pladser og geometriske gadeanlæg, men den tog også højde for en ny tids trafik. Hjerdingvej, Stormgade og Storegade skulle være udfartsveje og Frodesgade ny gennemfartsåre, alle med en bredde på 20-25 m. Desuden skulle trafikforholdene bedres gennem anlæg af ring- og diagonalgader, og endelig skitserede Nonboe bus- og sporvognslinjer til de nye yderkvarterer samt en lufthavn nord for fiskerihavnen.

Af Nonboes plan blev der umiddelbart efter vedtagelsen i 1924 gennemført bebyggelsen af Nørvang-kvarteret (se s. 61) og anlægget af Ringen i Østerbyen. To andre elementer, den runde Strandby Plads og en diagonalgade fra den nuværende rådhusplads til hjørnet Stormgade-Strandby Kirkevej, blev i 1925 heftigt diskuteret i byrådet. Den 13. august blev diagonalgaden forkastet med 10

stemmer mod 8, da den ville koste over 30.000 kr. i ekspropriationer. Strandby Plads blev derimod vedtaget trods hårde ord om »Strandby Cirkus« og »månepladsen«. I Østerbyen blev gaderne efterhånden hægtet sammen – ikke altid efter Nonboes plan – og endelig blev Stormgade udbygget til hovedvej 1930-34.

Stadsingeniør Harald Nonboes byplan 1922, vedtaget 1924. Gengivet fra: Esbjerg – ny by, gammel by, hvilken by?, 1976, s. 13.

Nørvang-kvarteret ved Gl. Vardevej – et af de få kvarterer, som blev anlagt og bebygget efter byplanen 1924 (se også s. 61). Luftfoto 1956. Byhistorisk Arkiv.

I Nonboes forslag 1922 skitseredes en fordeling med tæt bebyggelse langs hovedgaderne og ved Strandby Plads, og åben lav bebyggelse på de øvrige arealer i Vognsbøl og Spangsbjerg. »Der bør tillige tilstræbes en vis Ensartethed i Stilen«, skrev han, »og det bør derfor, naar Kommunens Byggegrunde udstykkes og sælges, være en Betingelse, at alle Bygningstegninger skal godkendes af Byraadet«.

I praksis nøjedes man i 1924 med at begrænse bebyggelsen i yderområderne (nord for Frodesgade) til 3 etager. Om anden regulering af byggeriet blev der ikke tale.

På privat initiativ blev der tinglyst villaservitutter i nogle af haveforeningerne i Østerbyen. Og i 1928 vedtog byrådet, under indtryk af det stigende byggeri af helårshuse i haveforeningerne, et bygningsregulativ for ikke-kloakerede veje, hvor en minimumsstørrelse for nye parceller blev fastsat til 600 m² og bebyggelsen begrænset til huse i 1 etage med 1 familie.

I slutningen af 1930'erne modnedes byplantanken i Danmark. 1938 fik vi den første lov med *byplanpligt* for alle kommuner over 1.000 indbyggere – hvilket dog året efter blev præciseret som pligt til at udarbejde dispositionsplaner og mulighed for at vedtage »partielle byplanvedtægter«.

Esbjerg kommune bad derfor i 1944 professor i byplanlægning, *Steen Eiler Rasmussen*, om at lave en dispositionsplan for byen. 1944-45 arbejdede Steen Eiler Rasmussens to medarbejdere, ark. Peter Bredsdorff og ark. Ove Tapdrup med planen, og efter at Bredsdorff i 1945 var blevet ansat til at lave generalplan for København, gik Steen Eiler Rasmussen selv ind i arbejdet.

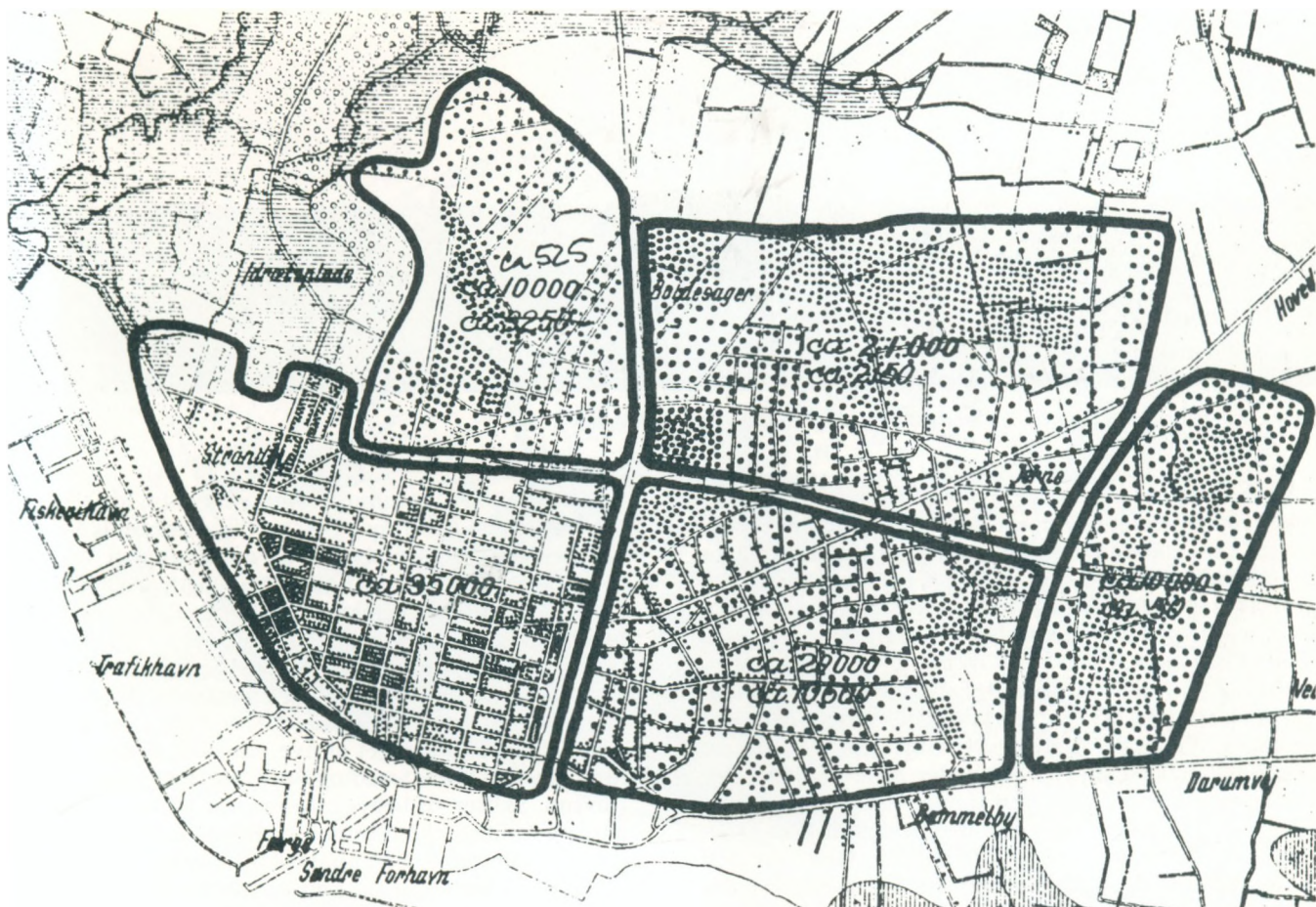
24.3.1944 nedsatte byrådet et byplanudvalg til at følge arbejdet, og fra kommunens side bistod især stadsingeniør Nonboe og afdelingsingeniør Vind. Arbejdet strakte sig, på grund af langvarige forhandlinger med DSB, over 4 år – og i mellemtiden blev Steen Eiler Rasmussen bedt om

at lave en række bebyggelsesplaner, bl.a. for den gamle dyrskeplads nord for Strandby Plads, det nye kvarter med finske træhuse i Østerbyen (»finnebyen«) og Frejaparken syd for Strandby Kirkevej.

Hovedtanken i 1949-byplanen var, at Esbjerg skulle være en samlet by med korte afstande mellem bolig og arbejde. Trafikalt var hovedtanken, at banen og banegården skulle flyttes ned på havnen, således at de gamle banearealer kunne bruges til nye indfartsveje. Dernæst skulle byen opdeles i naturlige bydele, som hver sikredes service, institutioner, grønne områder og en alsidig bebyggelse: den indre by, Stormgadekvarteret vest for Vardebanen, en ny bydel øst for Vardebanen, Rørkjær-Gammelby-området samt længere ude i fremtiden en bydel øst for en ny ringvej i øst (Jernevej). De nye bydele skulle have grønne bæltter ligesom de ældre kvarterer i nordvest, og Steen Eiler Rasmussen skitserede

Prof. Steen Eiler Rasmussens skitse til Esbjergs fem fremtidige bydele. Fra Dispositionsplan for Esbjerg 1949.

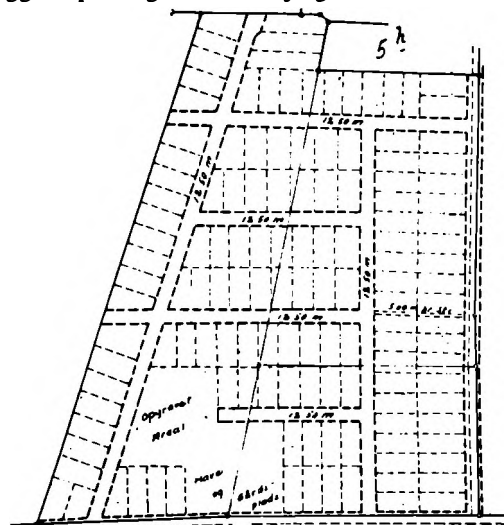
Skitse til fremtidig trafikstruktur med nye hovedfærdselsårer på banerealerne og ny banegård ved havnen. Fra Dispositionsplan for Esbjerg 1949.

derfor dels en stor grønning mellem Jerne og Gammelby, dels en regulering af lergravene ved Teglværksgade til en park. Endelig indeholdt planen en hård kritik af de mange udstykninger til haveparceller.

Ifølge Steen Eiler Rasmussen var haveforeningerne ganske vist »et udtryk for befolkningens trang til boliger med haver«. »Gennem årlige udbetalinger erhverver folk sig havegrunde, som de senere kan bygge sig egne huse på. Indtil da kan de benytte grundene som kolonihaver«. Men: »Dette system, der i teorien er så tiltalende, har sine praktiske mangler»: veje, kloakering og bebyggelse kommer længe efter udstykningen, og dette betød ifølge Steen Eiler Rasmussen, at grundejerne med tiden fik store udgifter. For byen betød det rentetab, dårlig udnyttelse af de tekniske anlæg samt »at meget store arealer bliver beslaglagt og ligger som en hindring for en rationel byplanlægning«, idet der hverken var byplanidé i udstykningerne eller plads til butikker, værksteder, legepladser eller andre fællesanlæg.

Steen Eiler Rasmussen ønskede at dække boligbehovet efter krigen med billigere boliger end parcelhusene, f.eks. etagehuse, rækkehuse eller småhuse, som ville give en »tættere og mere rationel udnyttelse end haveboligforeningerne«. Og gennem sit byplanarbejde fik han byrådet til at gå i krig mod parceludstykninjerne. For det første opkøbte kommunen under krigen store arealer, som alle blev reserveret til kommunal eller social bebyggelse. Der ved opstod der efter 1945 bælter af kollektive boligområder, især i byens østlige kant mellem Gammelby og Jerne (se s. 84). For det andet brugte man byplanlovgivningen. Allerede i 1945 vedtog man, at alle udstykninger over 0,2

ha skulle godkendes af byrådet, efter direkte anbefaling fra Steen Eiler Rasmussen og Peter Bredsdorff. 1946 nedlagdes der forbud mod udstykning og bebyggelse af haveforeningen Freja, og i 1950 blev en lang række udstykninger i Jerne og Kvaglund stoppet med baggrund i den nye byplan. Som den dengang nyudnævnte stadsarkitekt Frode Klok udtrykker det: »Vi lavede et jernetæppe mod øst – det kunne lade sig gøre, fordi der var over 1600 ubebyggede parcelgrunde i Esbjerg«.

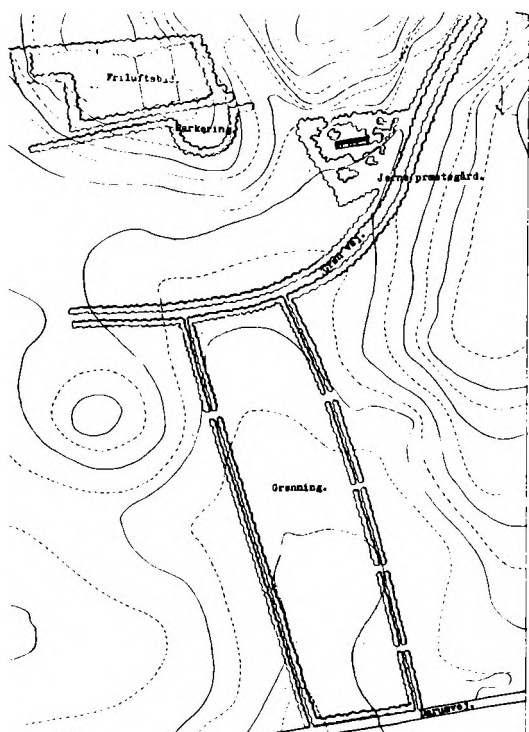
Udstykningsplan 1948 for et område i Kvaglund nord for nuværende Spangsberg Møllevej. Afslået af byrådet 1949. Esbjerg komm. arkiv.

Dalen ved Jerne Søndergaarde, set mod øst juli 1950. Stadsarkitektkontoret.

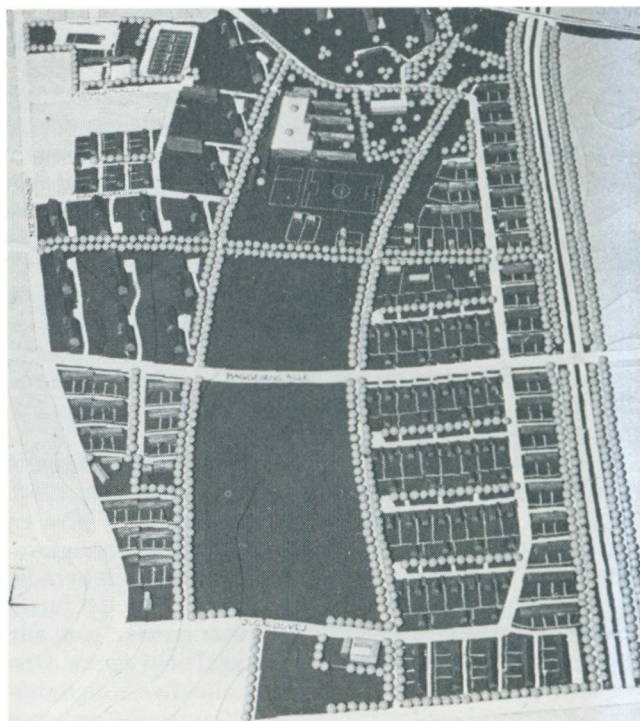
Realiseringen af den nye byplan begyndte i 1950-51 med vedtagelsen af de første fire partielle byplanvedtægter: nr. 1 for et industriområde syd for Darumvej, nr. 2 for det grønne bælte med omgivelser i Jerne, nr. 3 for sikringen af Østervinge-kvarteret som villaområde, og nr. 4 for sikring af kvarteret mellem Darumvej og Ribegade som rent boligkvarter.

Hurtigt blev der dog også rokket alvorligt ved planen. For det første blev det centrale punkt: flytningen af banen og banegården ikke til noget, thi Esbjerg skulle stort set betale det hele selv. For det andet havde Steen Eiler Rasmussen ikke forudset den stærke vækst i parcelhusbyggeriet. Allerede 1940'ernes nye parcelområder i Gjesing og Sædding brød jo med Steen Eilers tanke om den tætte, samlede by. I årene efter 1945 prøvede Esbjerg flere gange at få et byplansamarbejde i gang med Guldager og Bryndum kommuner, men først i 1955 nedsattes et fælles byudviklingsudvalg med hjemmel i byudviklingsloven af 1949. Men Esbjerg måtte erkende, at vigtige dele af byens udvikling i 1960'erne skete i andre kommuners regi: Vestervang-kvarteret i Gjesing, højhusene i Mølleparken, centerplanlægningen og Fyrparken i Sædding mv.

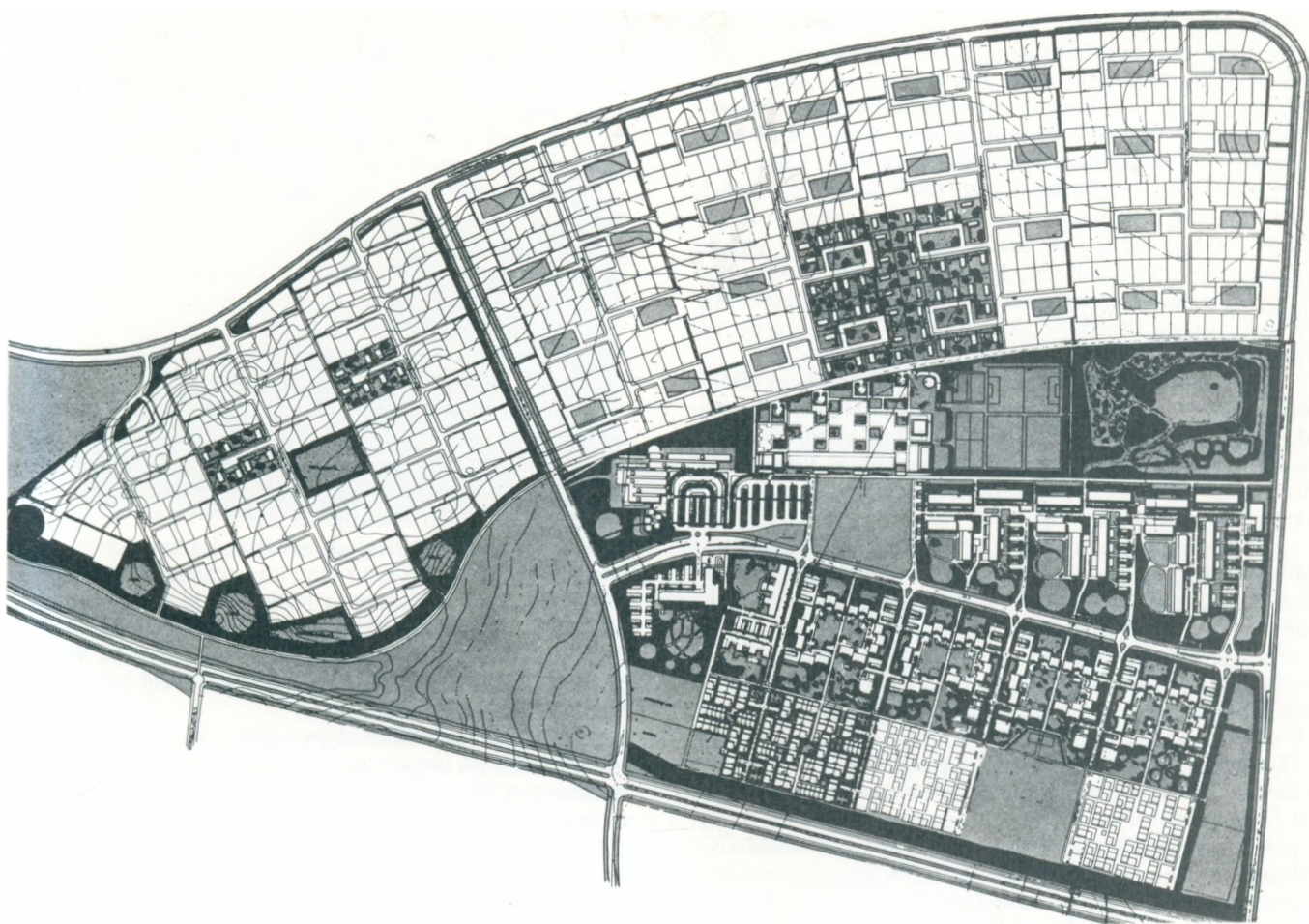

I årene inden kommunesammenlægningen 1968-69 blev det klart, at en ny egns- og dispositionsplan måtte udarbejdes. Omkring 1960 var en kloakplan for hele byområdet vedtaget, og i 1962 fremlagde stadsingeniør Bent Ekner en ny vejplan. I 1969 stadfæstedes en ny byudviklingsplan for Esbjerg, hvori omfattende arealer inddrogtes til byzone, og i 1970 kom forslaget til egnsplan, der blev godkendt som Esbjerg kommunes dispositionsplan. De vigtigste elementer i 1970-planen var de store vejanlæg samt anlægget af nye, samlede bydele i Kvaglund, Gjesing Nord, Sædding Nord, Sønderis, Hjerting og Novrup. Skitser til bebyggelserne var »arvet« fra Bryndum og Guldager kommuner, men førtes ud i livet af den nye storkommune. Den totale planlægnings æra var indledt, og her har vi sat sluttidspunktet for denne forstads-historie.

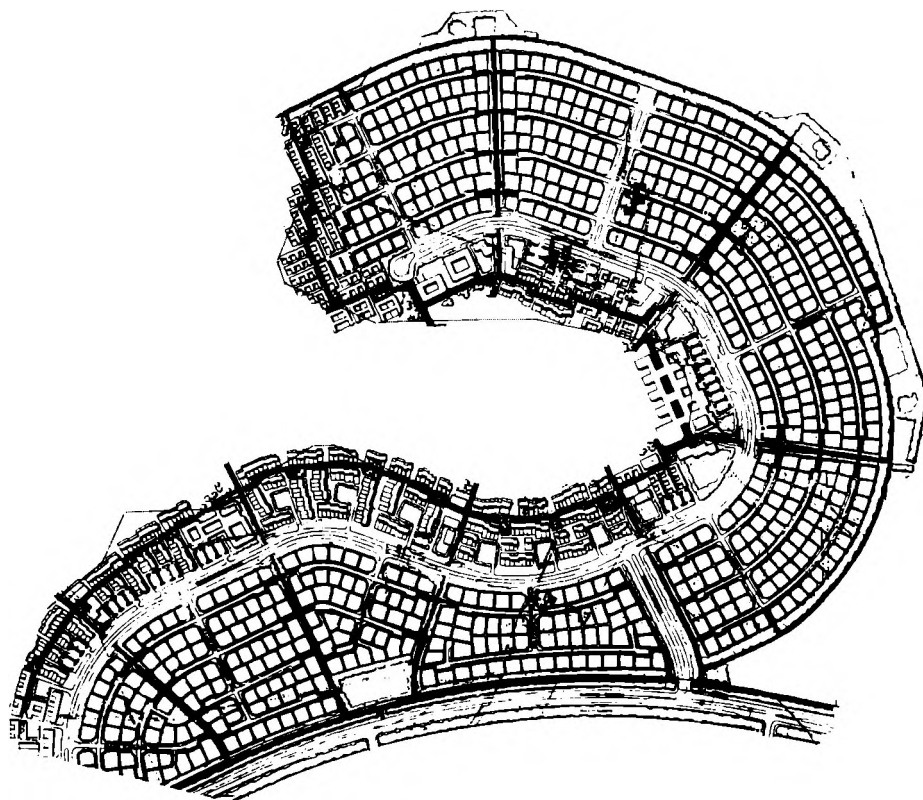
De følgende tre afsnit handler om baggrunden for og udviklingen i de tre miljøelementer, som stærkest har præget Esbjergs forstæder: de fælles boligbebyggelser (byggeforeninger, kommunale og sociale boliger), haveforeningerne og typehusene.

Model af byplanvedtægt nr. 2 for området mellem Jerne og Darumvej 1951. Stadsarkitektkontoret.

Bebyggelsesplaner for Kvaglund og Gjesing Nord, udført 1968-69 af arkitektfirmaet Sv. A. Jensen, Skårup og Jespersen. Fra Esbjerg, 1975.

De fælles boliger

I Danmark blev boligspørgsmålet første gang et offentligt problem, da en ny arbejderbefolkning som følge af industrialiseringen begyndte at strømme til byerne, med boligspekulation og elendige boligforhold til følge. De første løsninger skete gennem privat filantropi, med Lægeforeningens Boliger ved København 1854 som eksempel. I 1865 fik nogle københavnske idealister arbejderne på B&W's skibsværft til at danne Arbejdernes Byggeforening, hvor meningen var, at medlemmerne mod at betale et lille beløb om ugen fik ret til efter en vis opsparing at få et hus og her sidde gældfrit efter 25 år, hjulpet af huslejen fra 1-2 lejligheder.

I slutningen af 1800-årene begyndte en stærkere social og politisk interesse for boligspørgsmålet at gøre sig gældende. I 1887 kom den første lov om statslån til arbejderboliger, men størst betydning fik loven af 27.1.1898 om statsstøtte til byggeri, organiseret af foreninger »med en større kreds af medlemmer«.

I Esbjerg dannedes der i årene 1905-18 otte byggeforeninger efter denne lov: gasværksarbejdernes (1905), smede- og maskinarbejdernes (fik aldrig bygget), lærernes (1907), jernbanetjenestemændenes og -funktionærernes (1908), postbudenes (1909), slagteriarbejdernes (1910) og tovværksarbejdernes (1918). I kvartererne nordøst for centrum byggede de små, samlede bebyggelser af dobbelthuse eller villaer med 2-3 lejligheder og have.

Den fremvoksende arbejderbevægelse var i starten kritisk over for »hjælp til selvhjælp«-princippet. Man mente, at boligspørgsmålet var en samfundssag, og dette kom også til udtryk, da man i Esbjerg byråd i 1904 drøftede byggeri af arbejderboliger. Hverken stat eller kommuner mente dog, at det var deres opgave at bygge boliger – før 1. verdenskrig, hvor der i løbet af få år opstod en svær bolignød. Da måtte kommunerne ændre indstilling, og husvildebarakker og ejendomme blev bygget over hele landet. Også Esbjerg kommune bidrog med en række etageejendomme i årene 1918-22.

På længere sigt fik det dog endnu større betydning, at samfundet nu gik ind i et varigt boligpolitisk engagement. I 1916-18 gennemførtes der en række støttelove, der i 1922 afløstes af statsboligfondsloven, som erstattede de offentlige tilskud med statslån til max. 40% af byggeprisen.

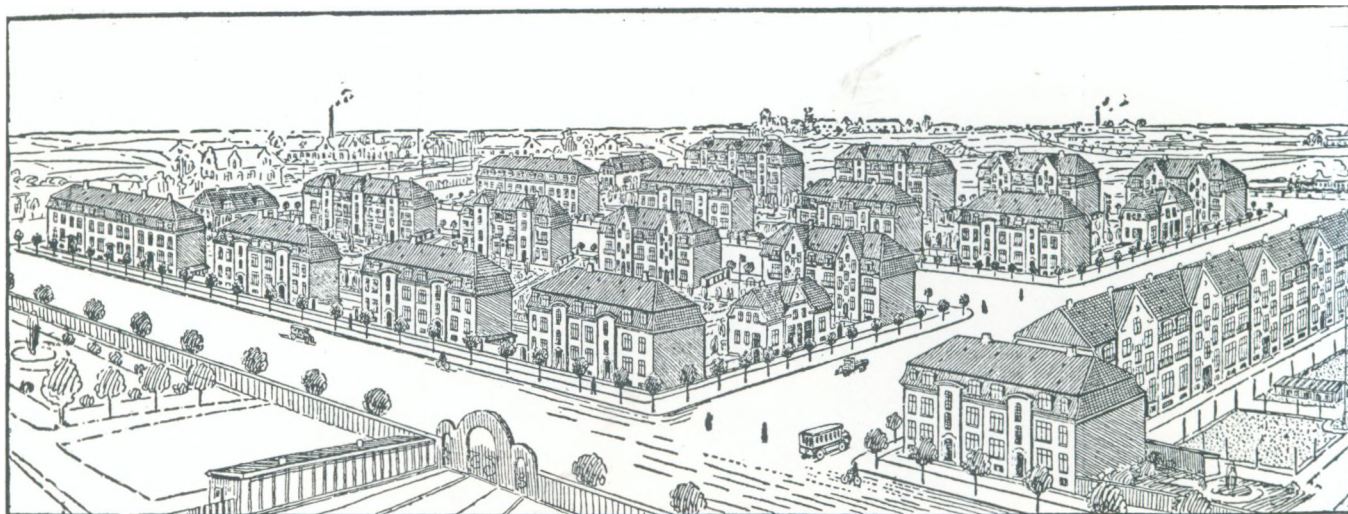
I 1912 var der i København stiftet Danmarks første sociale boligselskab, Arbejdernes Andels Boligforening, baseret på indskud fra medlemmerne, men med ejendommene som *permanent* fælleseje. Støttelovene gav stødet til en lang række lignende selskaber, og i Esbjerg stiftedes i 1917 Arbejdernes Boligforening.

Krisen i 1930'erne gav anledning til stiftelse af nye boligforeninger, der som Andels Bolig og Byggeforeningen af 1932 i Esbjerg skulle skaffe sunde og billige boliger og beskæftigelse til arbejdsløse bygningsarbejdere. Samtidig vedtog Folketinget i 1933 en ny boligstøttelov, som i 1938 blev udvidet med en særlig støtte til boligbyggeri for »børnerige og mindrebemidlede« familier. I Esbjerg var dette baggrunden for, at både Arbejdernes Boligforening og »1932« startede nye afdelinger, hhv. i 1939 på Skovkanten og 1942-44 i Rørkjærsgade-Grønnegade. Men allerede i samtiden var der kritik af, at der skabtes »kategoribebyggelser«, som – uanset de ydre kvaliteter – hurtigt kunne få et uheldigt stempel.

Under 2. verdenskrig sikredes fordelingen af boliger bedre end i 1914-18, men man kunne ikke hindre, at der efter 1945 igen var alvorlig bolignød. Som en helt akut løsning gik en række større bykommuner i gang med at bygge nødboliger: i Odense f.eks. 125 småhuse af genbrugsmaterialer og træbeton, og i Århus og Esbjerg bebyggelser med finske træhuse.

I 1946 vedtog Folketinget også den første samlede boliglov, der for alvor gjorde samfundet ansvarligt for det danske boligbyggeri. Først og fremmest udvidedes mulighederne for at få statslån til 85% for privat byggeri, 90% for lavt byggeri for mindrebemidlede, 95% for kommunalt byggeri og hele 97% for almennyttigt byggeri. Statslånsloven betød – efterhånden som materialesituationen tillod det – en eksplosion i både byggeriet af énfamiliehuse og sociale bebyggelser. Allerede under krigen var der i København blevet dannet en række nye boligselskaber, som havde ambitioner om at blive landsdækkende: Arbejderbo 1941, Dansk Almennyttigt Boligselskab 1942 og Lejerbo 1944, og i årene efter 1945 dannedes der en lang række små og store selskaber i de danske provinsbyer.

I Esbjerg startedes – som datterselskab af DAB – Esbjerg Almennyttige Boligselskab og – som datterselskab af Arbejderbo – Ungdomsbo, samt desuden selskaberne Bor-

Esbjergs første sociale boligselskab, Arbejdernes Boligforening, ved Nørrebrogade, stiftet 1917. Tegning i Vestjyllands Socialdemokrat 31.3.1927.

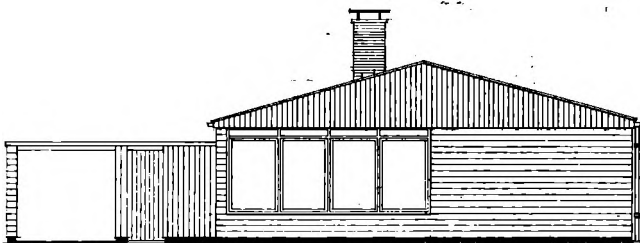

De socialfilantropiske småhuse, bygget ved Rosenvængets Alle 1961-62 (ark. Mads Kamp).

gerligt Socialt Boligselskab, Lejerforeningernes Boligselskab (senere Fremad) samt – efter en ekstra støtte-lovgivning i 1952 – Esbjerg Socialfilantropiske Byggeselskab.

Efter at have klaret den værste bolignød blev statslånsloven i årene 1955-58 afviklet og erstattet af anden boliglovgivning. Samtidig klingede også Esbjerg kommunes engagement i boligbyggeriet ud. Allerede kort efter krigsudbruddet var kommunen i 1941 gået i gang med at bygge blokke til børnerige familier, og i årene herefter byggedes der en lang række kommunale ejendomme. Mest storstilet var indsatsen i 1946, da der østligst i Østerbyen opstod et bælte af finske træhuse, 2-etagers blokke og murede småhuse (se s. 84). Siden overtog boligselskaberne den store indsats. Længe diskuterede man dog i byrådet, om kommunen også burde bygge specielt for børnerige familier, og der blev på socialdemokratisk initiativ nedsat et »udvalg til fremme af socialfilantropisk byggeri«. Resultatet blev til sidst, at der i 1958 afholdtes en arkitektkonkurrence om »billige boliger til børnerige familier« – énfamiliehuse og kæde/rækkehuse. Konkurrencen blev vundet af ark. Mads Kamp og Henry Schou (parcelhuse) og E. Flagstad Rasmussen og Jytte & Ove Tapdrup (kædehuse og dobbelthus). De i alt 10 huse blev bygget rundt omkring i Østerbyen. De seks blev solgt, mens kommunen beholdt de fire kædehuse, Ribegade 46-48 (se s. 74).

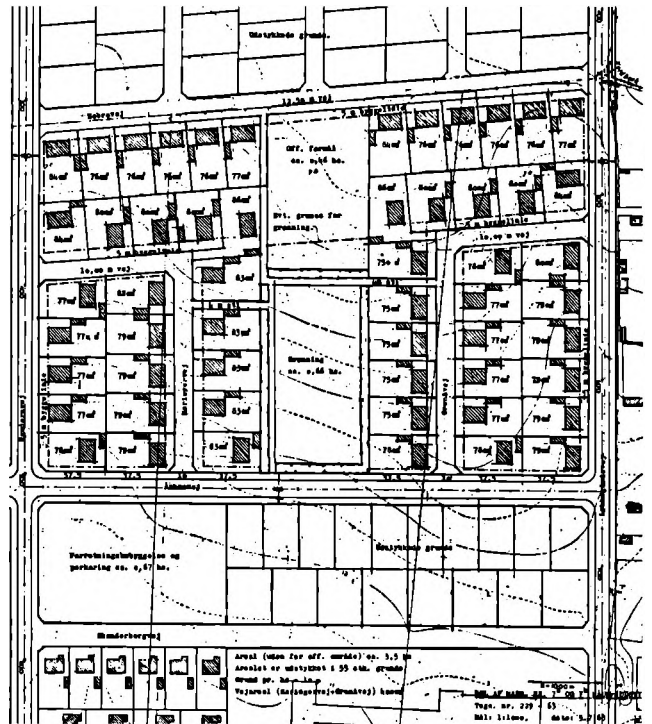
I begyndelsen af 1960'erne gik kommunen endnu en gang ind i boligbyggeriet. Nu gjaldt det erstatningslejligheder i forbindelse med de store saneringer, som begyndte i den indre by.

Ark. Mads Kamps vinderhus fra konkurrencen om »billige boliger til børnerige familier« 1958. Esbjerg komm. arkiv.

1962-64 opførte Esbjerg kommune 3 serier af énfamiliehuse, i Jerne ved Grenåvej. 1962 byggedes 10 »Tjærborg«-huse og 1963-64 34 huse, tegnet af ark. Mads Kamp.

Dermed var de offentlige initiativers periode ved at være slut – typehusfirmaerne og de etablerede boligselskaber måtte selv klare boligbyggeriet for fremtiden.

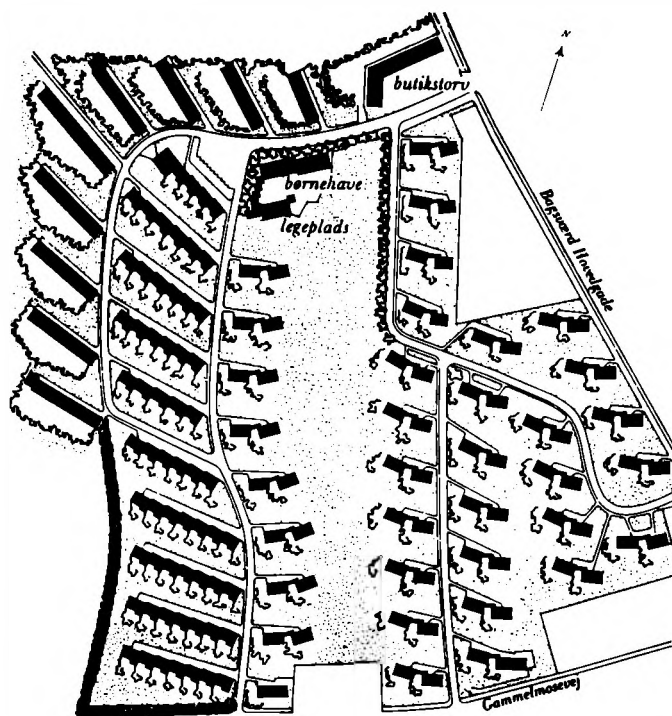

Plan over det nye parcelkvarter ved Randersvej, hvor kommunen i 1962-64 opførte huse til udsanerede familier. Vestkysten 16.7.1963.

Gennem årene afspejlede det offentlige og kollektive boligbyggeri ikke alene de boligpolitiske, men også de arkitektoniske strømninger. De tidlige byggeforeningers bebyggelser var stærkt præget af den engelske havebytanke, og også Arbejderernes Boligforenings fritliggende blokke i Østergade-Knudsgade 1917 var ment som et bevidst brud med det private karrébyggeri.

I slutningen af 1920'erne nåede mere radikale strømninger til landet. Fra den tyske Bauhaus-bevægelse kom kravet om byggeriet som led i en socialistisk forandring af samfundet. Arbejderne skulle have boliger med lys, luft og hygiejne, frigjort fra privat spekulation. Hensigtsmæssighed i stedet for pynt og facadekultur. Brug af industriens muligheder i byggeriet. En af de nye, funktionalistiske byggemåder blev stokbebyggelsen, hvor alle boliger lå konsekvent solvendte. »1932«s første bebyggelse ved Nørvang-Knudedybet 1933 blev et – også i dansk sammenhæng – meget tidligt eksempel på dette.

Traditionen fra havebyerne og Bedre Byggeskik blev af de yngre, »progressive« arkitekter fordømt som småborgerlig og æstetisk. Men traditionens styrke sås bl.a. ved boligstøtteloven 1933, hvor byggeri af række- og énfamiliehuse favoriseredes. I slutningen af 1930'erne gik så den danske tradition og etagehusbyggeriet op i en højere enhed. Med Bispeparken i København 1940 indledtes de næste tyve års lange række af »organiske parkbebyggelser« med blokke i gule eller røde tegl, fortrinsvis i 3 etager, grupperet omkring grønne plæner. Under og efter

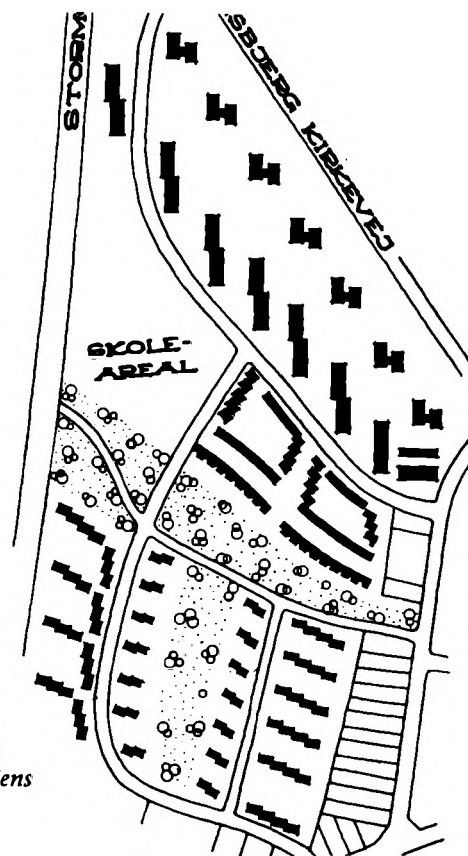

Eksempler på »organiske« parkbebyggelser: Søndergårdsparken i Gladsaxe (1949-50 af ark. P. E. Hoff & B. Windinge) og Spangsbjergparken i Esbjerg (1954-60 af ark. Jens Sottrup-Jensen, 1. plan 1945).

2. verdenskrig fik også byggeriet af række- og kædehuse en storhedstid, forårsaget af dels manglen på materialer til højt byggeri, dels en stærk påvirkning fra engelsk bybygning, især formidlet af Steen Eiler Rasmussen. Række- og kædehuse blev dog af mange forbundet med husvildeboliger og lignende, og i Esbjerg var række- og kædehusbyggeriet længe alene forbeholdt børnerige og mindrebedrøvede familier.

Materiemanglen efter krigen betød en lang række eksperimenter. Der lanceredes forskellige nye materialer: træbeton, gasbeton o.lign. Et af dem var FDB's Durisol – et schweizisk patent på beton af en blanding af maskinspån og cement. Fordelen var, at betonstensmure kunne monteres af arbejdsmænd, men Durisolen var tilbøjelig til at revne, når træspånerne i betonen ikke var helt tørre.

De gamle funktionalister vejrede nu også morgenluft. En industrialisering af byggeriet kunne muliggøre de gamle visioner om byer af højhuse. I 1947 suppleredes den nye boliglov med en lov om »byggeri med særlig byggemåde«, hvorefter staten kunne overtage hele finansieringen af utraditionelt byggeri, som kreditforeningerne ikke turde belåne. Denne lov muliggjorde bl.a. højhuse opført som elementbyggeri, med Bellahøj-punkthusene ved København som første resultat. I 1952 anlagde et stort entreprenørfirma landets første huselementfabrik, og i 1953 fik »utraditionelt byggeri« en direkte fortrinsstilling ved tildeling af statslån. Troen på, at det traditionelle bygningshåndværk var en hindring for »rationelt« byggeri, var ved at brede sig. I 1958 kom så boligministeriets krav om modulprojektering ved større byggerier, på baggrund af erfaringerne fra Milestedet i Rødovre – et enestående kedeligt kvarter af opretstående cigarkasser! Rosinen i pølseenden var montagecirkulæret 1960: over 4 år skulle der bygges 7.500 lejligheder som rent industribyggeri. Esbjerg fik sin del af »Sydjyllandsplanen« – med arkitekten Erik Nygårds ord: mht.

bebyggelsesplanen »noget af det ringeste og mest trøstesløse, vi har herhjemme«!

Ellers var Esbjerg en heldig by 1950'erne igennem. Vi fik meget tidlige punkthuse (i Spangsbjergparken planlagt 1945 og i Frejaparken planlagt 1948-51), men ellers var de store bebyggelser prægede af den danske »park«-tradition og 1950'ernes kombination af rød mur og hvidt træværk og beton. Samtidig fortsatte haveby-traditionen i både »finnebyen« 1946, de mange række- og kædehuse i Østerbyen fra omkring 1950 til f.eks. Fuglebakken 1957 og Rosenvænget 1963. En tradition, som nok blev afbrudt i slutningen af 1960'erne, men som i de seneste år er genoptaget med de mange tæt-lave byggerier – senest i den bevidst engelske plan for bebyggelsen af Forsøgsgårdens jord.

»Sydjyllandsplanen« i Esbjerg. Fot. P. Nissen, Byhistorisk Arkiv.

Fra kolonihaverne ved Stormgade ca. 1940. Esbjerg Museum.

Haveforeningerne

Siden 1820'erne havde der været haver for fattige i Danmark, men først i 1884 stiftedes den første egentlige kolonihaveforening i Aalborg. Den blev dannet af en gruppe arbejdere, og i årene herefter fik arbejderklassen gennem kolonihavebevægelsen i stigende grad adgang til et stykke jord, hvor den daglige husholdning kunne suppleres med grøntsager, frugt, høns og kaniner. I 1907 var der over 20.000 kolonihaver i Danmark – så tiden var også moden i Esbjerg!

Initiativtageren var *Joseph Søndergaard*, født på Mors 1876, flyttet til Esbjerg 1893, skomager, vognvasker, kusk og fjerkræavler – samt først og fremmest aktiv socialdemokrat og afholdsmand. Hans søn, *Jens Søndergaard*, skriver i sine erindringer: »En Esbjergdreng fortæller« (1971):

»Far fik i 1909 den tanke, at havebrug var noget arbejderen og familielivet havde godt at være optaget af. Han talte med flere af gadens [Fynsgade øst for banen, hvor faderen havde købt et 2-etagers hus] arbejdere, og de var med på det. Ved forhandling med et par gårdejere (Silladsen og fru Hansen), fik han overdraget ca. 70 tdr. land til udstykning. Ved de 2 første udstykninger var jorden ikke den allerbedste. Far tog altid det dårligste. I Kingosgade-/Rørkjærgade, ikke langt fra Fynsgade, fik vi vor første have, et hul. Hundreder af læs dagrenovation, sandgødning blandet med kogødning fra kreaturstaldene blev fyldt på. Min broder Johannes og jeg har kørt mange trillebørene af denne tunge blanding af sand og kogødning fra Exnersgade, Ribegade til haven. Jorden kostede 16-18 øre pr. alen². Jorden blev dyrket, og der var dejlig liv i alle haver. Mange fik et ret godt udbytte – både til eget forbrug, og ved salg af f.eks. jordbær til venner og bekendte. Et plus til indtægten. Far forberedte en udstykning i 1918, selv om han syntes, at jordprisen var blevet højere, og flere interesserede pressede på. Men så døde Far den 2.

november 1918 af spansk syge. Vor søster Helga – 16 år – døde også efter få timers mellemrum. Et hårdt slag for Mor, og hun lagde derefter navn til udstykningen. Det ene selskab fik navnet Søndergaards Minde . . .«

Den allerførste havekoloni fik navnet Interessentselskabet Rørkjærs Kolonihaver og bestod af 17 parceller. 1912 udvidedes kolonien med de 6 parceller i Østerbros Kolonihaver, og i 1915 kom det store gennembrud, idet Joseph Søndergaard havde fået samlet folk til hele tre haveforeninger: Bakkely med 74 medlemmer (formand bybud M. K. Hedegaard), Solbakken med 43 medlemmer

Søndergaards Alle 1950. Stadsarkitektkontoret.

Kolonihaveliv omkring 1920. Byhistorisk Arkiv.

(formand kobbersmed Th. Bech) og Frederiksberg med 27 medlemmer (formand cigarmager Carl Rasmussen). Sammen købte de det meste af to gårde i Rørkjær og udstykkede dem i gader og parceller (se s. 80ff). 1916 stiftede Søndergaard endnu tre haveforeninger i Østerbyen, og som ovennævnt blev der efter hans død i 1918 stiftet endnu to. Samtidig dannede de nye kolonister i 1916 Esbjerg Havebrugsforening, der året efter afholdt sin første udstilling af haveprodukter.

Bag Søndergaards initiativ i 1909-10 lå uden tvivl tanken om de »rene« kolonihaver, ejet i permanent fællesskab. I 1915 skrev Søndergaard i en ansøgning til byrådet, at »man nu ingen Bebyggelse har for Øje. Det er Haveparceller Medlemmerne ønsker at faa, men hver enkelt Medlem har til Hensigt at vilde have Skøde paa sin Parcel, naar den er udbetalt og derfor ønskes Arealet udstykket i lige saa mange Ejendomme, som der er Medlemmer« . . .

Men at anvende grundene alene som haver lod sig ikke opretholde. Allerede i de ældste haveforeningers vedtægter stod der, at medlemmerne fik »Skøde og Kort paa sin lejede Parcel, naar den indbetalte Leje andrager hele Købesummen«, og at medlemmerne derefter havde ret til at bebygge parcellen. På den måde havde kolonihavetanken indgået ægteskab med byggeforeningstanken og den almindelige villakultur: *parcelbevægelsen* var dannet.

I 1920 dannedes »Centralforeningen for Parcelforeninger« i København. I »Dansk Havetidende« 1925 skrev statskonsulent A. Dalskov således: »Hele Smaahavebevægelsen maa ligesom Parcelbyggeriet ses under den Synsvinkel, at dens Maal er Stiftelsen af gode Hjem. Det er en naturlig Trang hos store Dele af Befolkningen, som paa denne Maade kommer til Orde« . . . »Ved at gennemgaa Medlemslisterne for et stort Antal Parcel- og Grundejerforeninger fra forskellige Egne af Landet, ser man let at det er de samme Befolkningskredse her som i Kolonihaverne. Man er blot naaet et Skridt videre i Udviklingen fremad mod Maalet, at skabe sig et eget Hjem. Man raader over et to til tre Gange saa stort Jordareal, men dette kræver ogsaa tilsvarende større Afgifter og Udgifter og mere personligt Arbejde ved Opdyrkning og Vedligeholdelse«.

Derfor forekom det forfatteren forkasteligt »at forlede disse Mennesker til store Udgifter bl. a. ved Forespejling af en mere eller mindre imaginær Grundværdistigning ved Anlæg af kostbare Veje, Kloaker mm.« . . . og han afsluttede: »Det er Haveejerens fjærnere eller nærmere Maal at bebygge og bebo Arealet, men Tidspunktet herfor bør ikke forceres ved kunstige Midler eller stærk Agitation«!

Hvilken rolle kom haverne til at spille i Esbjerg?

I årene fra 1909 til 1960 dannedes og udstykkedes der over 200 foreninger, der fungerede i 10-25 år, indtil parcellerne overgik til selveje.

Havefolket kom fra klassen af arbejdere og lavere funktionærer, med socialdemokrater og afholdsfolk som kerne. Haveforeningerne blev især dannet i dyrtider og krisetider, hvor der i ekstra høj grad var brug for at hjælpe på økonomien med en udstrakt selvforsyning. Derfor blev årene under og efter 1. verdenskrig (1916-25), begyndelsen af 1930'erne samt årene under og efter 2. verdenskrig (1940-50) de tre store perioder for grundlæggelse af nye haver.

Især nogle af de tidlige foreningers navne afspejler den idealisme, som i starten lå i havesagen: Virkelyst, Hængi, Fortuna, Elektra, Fremtiden osv. Endnu flere navne be-

Havehus med bybudcentral. Gefions Alle 1952. Stadsarkitektkontoret.

tonede bevægelsen ud mod solen, luften og den frie natur: Skovly, Grønvang, Grønningen, og mange flere med endelserne -lunden, -vænget, -vang og -ly. Endelig understregedes fritiden i modsætning til arbejdet i navne som Fritiden og Sommerglæden.

Typisk for livet i haveforeningerne er den følgende beretning fra Enghaven, som var stiftet 1925 på et lavtliggende areal vest for Strandskoven:

Familien købte i 1938 en grund, fordi de ville »have deres eget«. På det tidspunkt var der ca. 12 familier, som boede i havehusene hele året, selv om kommunen officielt ikke godkendte helårshuse i Enghaven. Begge stammede fra landet, sønderjyder fra Daler og Møgeltonder. Manden var havnearbejder og i 1920'erne boede de i en af husvildebarakkerne fra 1. verdenskrig. I 1938 byggede de deres hus af genbrugsmaterialer, ydermurene af træ fra et skur med en nedlagt rulleforretning i Cort Adelers gade.

Gennem årene blev familien K stort set selvforsynede gennem haven. De byggede et udhus til 12 grise og et aflukke til høns og gæs. Svinene blev fodret med indholdet af private »svinetønder«, som manden med hest kørte rundt i byen og samlede på en fladvogn. Han havde som så mange andre haveejere en fast rute og faste aftaler med familier inde i byen. Men andre skaffede sig som Søndergaards første kolonister gødning i fællesskab. I 1943 bød haveelskabet Kvaglund (st. 1941) således på gødningen fra Boldesager Destruktionsanstalt. Svinene blev slagtet af en ven, som var hjemmeslagter. Æg og kyllinger blev dels solgt »fra havelågen«, dels for æggernes vedkommende byttet i brugsforeningen på Gl. Vardevej mod mel, gryn og rugbrød. Hønsene og æggepengene var helt fru

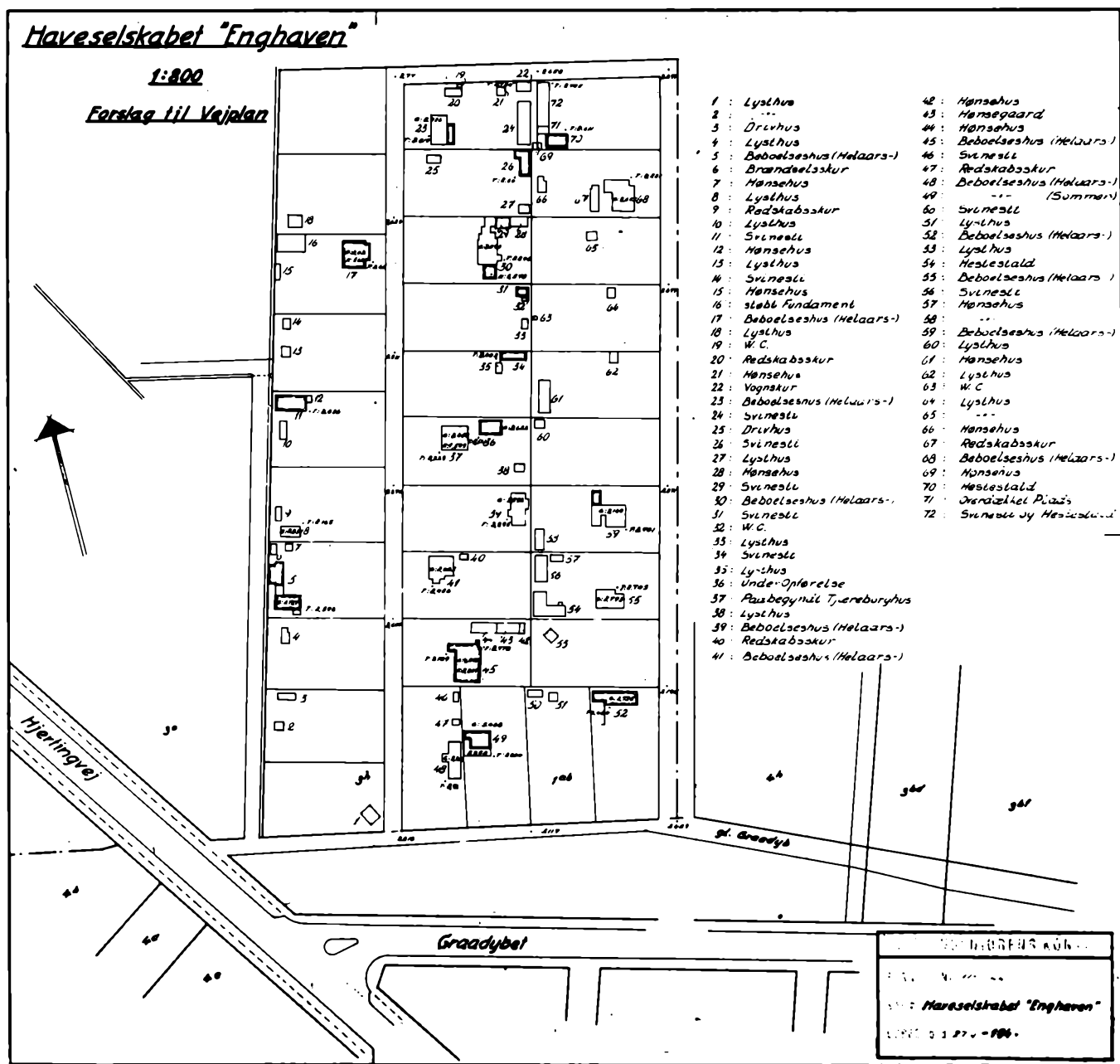
K's domæne. Derudover havde de grøntsager og kartofler samt æbletræer, og alt blev rigeligt gødet med svinemøg. Endelig syltede og saltede fru K selv alt kødet, strikkede og syede familiens tøj – så økonomien løb rundt, selv når pengene var små. Sønnen, NK, blev gift i 1943, begyndte som vognmand med en hest og endte med egen kul- og koksforretning. De boede i en lejlighed i Havnegade og købte i 1950 en grund i den nye haveforening Granly i Fovrfeldt (udstykket 1942, se s. 104), Grunden kostede 1000 kroner, og derefter købte NK et af Hjalmar Balsbys »Tjæreborghuse« på 4x6 alen for 1100 kroner incl. op-sætning. Haven var halvt plæne, halvt nyttehøve, men de havde ingen dyr. Huset fungerede som weekendhytte, hvortil man cyklede ud lørdag eftermiddag med børnene på lavvognen.

I 1956 flyttede forældrene ind i en aldersrentebolig på Nørvang, og de overtog nu huset i Enghaven, hvor de havde været på besøg hver søndag eftermiddag. I 1938 havde der været petroleumsbelysning og vandpumpe, men nu var der kommet kommunalt vand og el. I Enghaven fik familien lidt høns, og siden holdt børnene kaniner, som blev fodret med grønt fra gartnere og grønthandlere – og afsat til Vamdrup fjerkræslagteri. I haven havde man også fortsat grøntsager til husbehov: kartofler, gulerødder, porrer og rødbeder – og endelig byggede NK garage og vognskjul til sine to lastbiler, kombineret med en fuglevoliere.

En anden mand drev sin have i Enghaven mere forretningsmæssigt. PN var søn af en skomager, som var tilflyttet fra Sejstrup v. Ribe 1909, og som ejede et lille hus ved Strandby Plads. Han begyndte allerede som dreng at holde høns, og i 1927 købte han 18 år gammel en dob-

Havehus på Blichers Alle, bygget 1926-27 af en havnearbejder til en familie med 5 børn. Nedrevet 1988. Fot. Brian Kristensen 1986.

Kort over Enghaven 1944 med samtlige havehuse, skure, hønseshus, svinestier m.m. – en typisk brugshave-koloni. Stadsingeniørkontoret.

beltparcel i Enghaven af en enke for 883 kr. På det tidspunkt var der kun have og et lysthus. PN begyndte nu at bygge et mindre landbrug: hønsesgård til et par hundrede høns, svinestald til 6-8 søer og endelig en hestestald til 5 heste. PN var nemlig begyndt som vognmand og kørte i 40 år med mælk om morgenen og derefter med brændsel og renovation på havnen. Til hestenes græsning og foder lejede han jord, snart på den gamle dyrskueplads, snart i Fovrfeld enge eller på Spangsbjergbakken. Foderet til svinene kom fra svinetønder inde i byen. Smågrise og føl blev solgt til omvandrende handelsmænd, mens æg og kyllinger blev solgt ved havelågen. Haven blev intensivt udnyttet til grøntsager. Med tiden fik ægteparret 12 børn, som hurtigt kom til at hjælpe til i haven, køre vogn og hente svinefoder, samt hjælpe til i den tørvemose, som PN købte i 1945.

Bygningerne på grunden opstod ved knopskydning. Efter at eksplosionskatastrofen i Strandskoven 1945 havde blæst tagene af, byggedes der trempel på bygnin-

gerne, så der blev plads til høløfter. Det blev et kært hvilested for farende svende. Beboelse blev der aldrig, ikke engang et lysthus. Konen »var gal på grisene« og ville ikke flytte derud, selv om PN gerne ville bygge hus. Derfor boede de alle deres år i en 2-værelses lejlighed i Sjællandsgade. Først som enkemand indrettede PN et lille »sommerhusrum« i 1982. I mellemtiden havde kommunen i 1975 forbudt svinene og hønsene, så der nu kun holdes nogle kalkuner. »Nu er det civiliseret – næsten for meget af det gode . . . jeg ville gerne have flyttet menagen ud på landet, men der er jo en ståhej« . . . sagde han.

Ude i Østerbyen støttede jeg under registreringen på lignende historier. I Blichers Alle lå et lille pudset træhus, hvor der stadigvæk ikke var indlagt lys eller vand, med to små rum og et køkken på i alt næppe mere end 25 m² – men med stor have og stort udhus, hvor der tidligere havde været høns og kaniner. Huset var bygget i 1926-27 af en havnearbejder, og i det lille paptagshus kom der efterhånden til at bo en familie med 5 børn! Et andet sted

Havehus på Ndr. Fovrfeldvej, Sædding.

i Baggesens Alle lå der et lille hus, der oprindeligt havde været havehus. I 1937 var det blevet købt af en sømand og handelsmand, der havde gravet guld i Alaska. Han indrettede huset til beboelse med to stuer, køkken og bryggers samt svinestald i den sidste fjerdedel. Dertil købte han en mark i nabolaget og holdt heste. I huset bor der nu en søn, hvis kone er født i et havehus på Ingemanns Alle.

På Byhistorisk Arkiv ligger endelig en erindring, skrevet af en, der var nybygger i Sædding omkring 2. verdenskrig. I 1937 lejede han en af Fovrfelds ældste haver ved Engsvinget og forsynede den med et flot lysthus: et forlænget styrehus til en kutter! I 1939 købte familien en grund ved den nye Tarphagevej (se s. 104) for 40 øre pr. alen², i alt 1200 kr. Der var fire grunde, som blev indhegnet med tjørn og liguster. Efter at han havde fået bygget sig en anhænger til cyklen, begyndte han at bygge »sommerhus« af købte og tilbyttede brædder. »Huset var pudset ude og indvendigt, med en stor stue, et lille soveværelse med tre køjer over hinanden og et fast klædeskab, i flugt med taget havde vi en udbygning med et lille køkken og et WC, der blev lagt et stort stykke arbejde for at det skulle komme til at se ordentligt ud. Min kones fætter, der var i murerlære, lavede alt pudsearbejdet for en slik. Vi boede nu derude det meste af sommeren. Før jeg havde købt jorden, havde jeg købt et telt for 60 kr., som vi havde meget glæde af, når vi tog til stranden . . . Jeg plantede en mængde sirbuske og gravede en græsplæne ned i 1 meters dybde for at give os noget læ. Jorden derfra kørte jeg ud over det andet, og nede ved skibsbyggerværftet fik jeg en egetræsklods til en flagstang, da jeg havde tjæret hans tage«.

Under 2. verdenskrig blev Sædding spækket med tyske stillinger, og mange haveejere fik deres parceller konfiskeret af værnemagten. På grund af de stadige skyderier byggede familien en beskyttelseskælder på grunden –

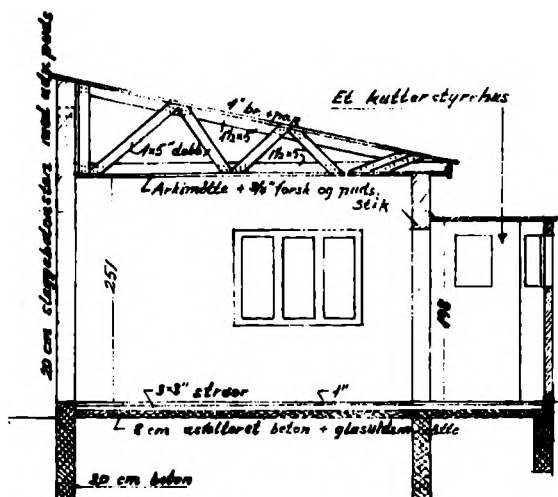
men derudover var de i stadig aktivitet i haven: der blev bygget et baghus af $\frac{1}{2}$ -stensmur, støbt gårdsplads, sat rækværk til klatreroser – og nabohaven blev købt til hønsegård. Hønsehuset, der opførtes af tømmer og slaggeplader, blev dog hurtigt med vinduer og døre forvandlet til et beboelseshus, der til sidst blev solgt med have for 12.000 kr. Efter 1945 var tiden kommet til at flytte permanent ud i Sædding. 18. januar 1946 fik han godkendt tegningen til det nye hus, men på grund af materiale manglen blev det først færdigt i 1948.

KOLONIHAVER

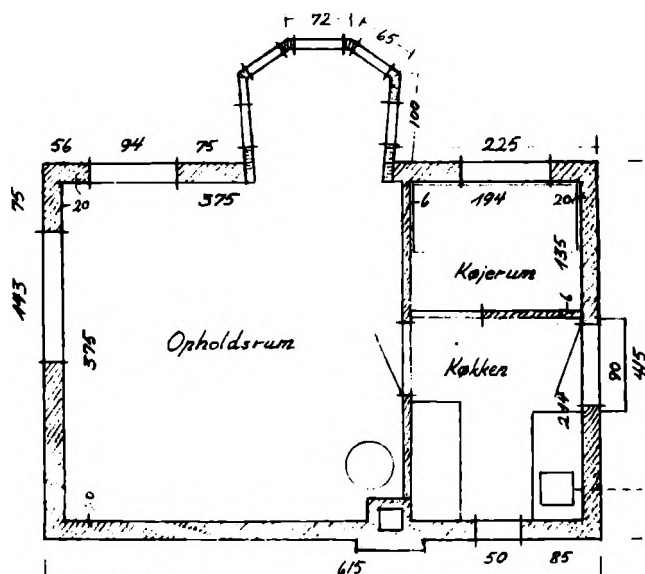
Grundbog: Knud Nordgaard: *Kolonihaver*. Fremad 1943. 256 S., Kr. 4,50. (Ved køb af mindst 4 Eksp. dog kun 3,60.)

1. A f t e n: *Havokoloniens Anlæg*.
Havekoloniens Beliggenhed. — Kolonihaver indarbejdes i Byernes planmæssige Udvikling. — Kolonihavernes Vilkaar og Opsigelsesforhold. — Kolonihaver for den mindrebede Del af Befolkningen. — Nyttihaver og Parcelhaver. — Lovgivningen og Smaahavebruget. — Sollys, Solvarme og Jordbundsundersøgelser. — Forsyningen med Vand. — Vejanlæg. — Havekoloniplaner.
Grundbog: Side 9—28.
2. A f t e n: *Den enkelte Haves Anlæg*.
Havens Form og Beliggenhed. — Havetyper og Haveplaner. — Husets rettelte Anbringelse. — Grundplan af et Kolonihavehus. — Havehusets Stil og Udsmykning.
Grundbog: Side 29—39.
3. A f t e n: *Jord og Gødning*.
Jordens Behandling og fysiske, kemiske og mikrobiologiske Forhold. — Gødningslære. Kvælstof, Kali og Fosforsyre. — Jordprøvens Analysering.
Grundbog: Side 41—59.
4. A f t e n: *Køkkenurter*.
De mest betydningsfulde Køkkenurter og deres Behandling. — Gulerod. Ærter og Bønner. Kål. Kartoffel. Porre og Selleri. Løg. Tomat. Jordbær. — Placering og Vekseldrift.
Grundbog: Side 61—101.
5. A f t e n: *Frugtavl I*.
Hjemmes Forsyning med Frugt. — Æbletræet. — Sorter, Plantning og Befrugtning. — Pasning af Æbletræer. — Bekæmpelse af Sygdomme m. v. — Frugtens Behandling.
Grundbog: Side 103—140.

AOF-studievejledning til emnet: Kolonihaver, side 1. 1940'erne. Esbjerg Museum.

TVÆRSNIT

Grundplan

Tegninger til havehus i have nr. 35 i haveselskabet Grønnegården, Jerne, udført af ark. J. C. B. Øhlenschläger for F. S. Lipinski. Bygherren havde i forvejen et styrehus fra en fiskekutter, og huset skulle bygges op om dette. Øhlenschlägers arkiv.

For Esbjergs arbejderbefolkning betød haverne et uundværligt tilskud til økonomien. Fra 1920'erne til 1950'erne gik en stadig strøm af arbejdskraft og gødning ud i de tusinder af haver, og tilbage gik en strøm af egne produkter. Esbjergenserne var i sommerhalvåret i høj grad landboer – sådan som de selv eller deres forældre ofte havde været før tilflytningen. For mange betød haveforeningerne også en økonomisk overkommelig vej til hus og hjem – ofte via mange stadier: have, lysthus, sommerhus, selvbyggerhus, villa.

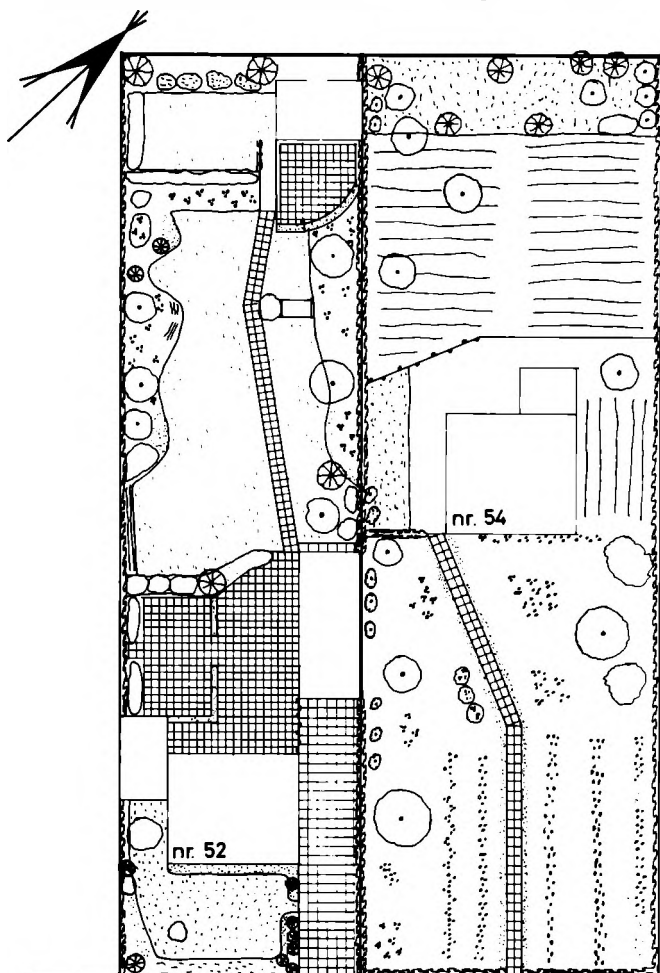
Foreningernes funktion afspejlede sig i deres love. I Solbakkens love fra 1915 stod således at »Ethvert Medlem er pligtig til at dyrke det af ham lejede Jordareal paa havemæssig Maade, saa det ikke i længere Tid henligger udyrket« – og det samme gentoges i alle de følgende vedtægter. Om husdyr hed det i Fortunas love (1928): »Kaniner og Fjerkræ maa holdes indhegnet paa en efter Bestyrelsens Skøn forsvarlig Maade. Svinehold maa kun finde sted med Bestyrelsens Tilladelse«. Men bestemmel-

serne skiftede fra forening til forening. I de fleste af foreningerne i Sædding var det i 1940'erne tilladt med fjerkræ, kaniner og to svin – oftest på betingelse af en muret sti med cementgulv. Den begyndende minkavl aftegner sig i lovene for Granly 1942 og Fyret 1943, hvori pelsdyr forbydes, og i Granly ønskede man ej heller »frit-flyvende Duer«. I Grønnegård ved Jagtvej tillod man i 1948 kun »hund, kat og fjerkræ« og i Sejlstedlund i Gjesing 1953 var husdyrhold helt forbudt. Havelandet var ved at rykke fra »landzone« til »byzone«!

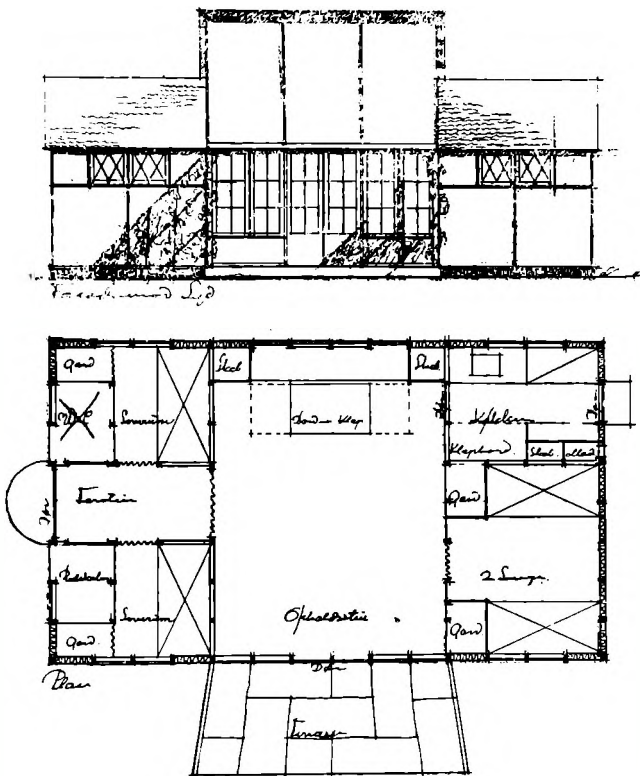
Hvordan fandt nu medlemmerne sammen?

Til Søndergaards første forening var det, som vi har set, folk fra en bestemt gade. Men ellers var det ofte folk, som havde fundet sammen på deres arbejdsplads: tobaksfabrikken, tovværksfabrikken, maskinfabrikkerne, tarmrenseriet osv. Andre fandt sammen i fagforeningen eller afholdslogen, og Ådalen blev f.eks. i 1949 startet i Esbjerg Havebrugsforening.

Især i årene efter 1945 blev det i stigende grad halvprofessionelle »mellemmande«, der først gik til jordejerne og siden fandt medlemmer til en haveforening. Deres rolle var at være anonyme mæglere. De skulle være gode til at »snakke med bønder« og kende mange mennesker. Blandt mellemmandene i Gjesing-Sædding var en sygehusportør og en politibetjent. Den kendteste var redaktøren af lokaltelefonbogen, Wonsyld – som i øvrigt havde to brødre, der stiftede haveforeninger i andre byer. Når mellemmanden så havde fundet en bestyrelse, annonce-

Haveplaner for Ewalds Alle 52-54. Til højre ses den gamle kolonihaveplan med grøntsagsbede, bærbuske og frugttræer, til venstre en moderne prydhave med plæner. Opmålt 1978 af Rie Sørensen, Esbjerg Museum.

Ark. H. S. Salling-Mortensens forslag til et havehus 1928. Fra dagbladet Politikens konkurrence om »billige sommerhuse for de hundredtusind haver«.

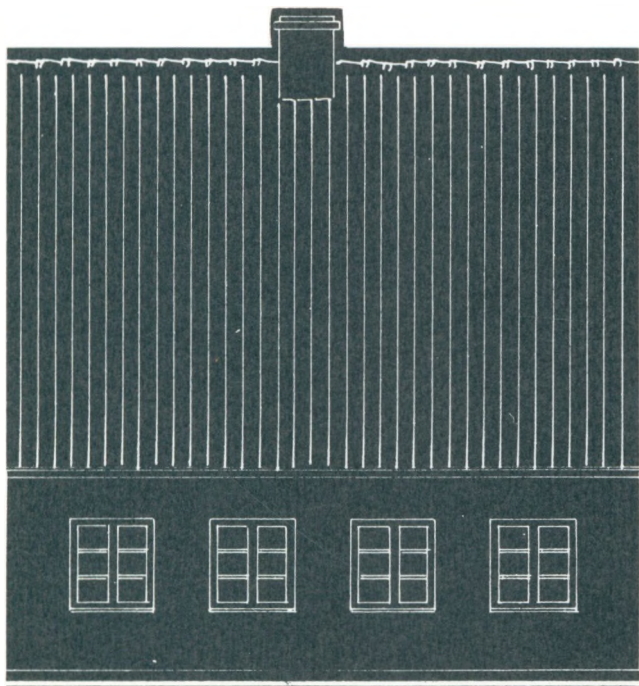
rede han efter medlemmer, og efter stiftelsen mv. fik han sine 3-5000 kr. for møjen. I enkelte tilfælde kunne det også være jordejeren selv, der som gartner Loklindt i 1948 satte arealer til salg en lørdag, hvorefter de fremmødte familier stiftede en forening. Udstykningsplanen var ofte lavet af sælgeren, men kunne også som i Ådalen blive vedtaget på en generalforsamling. I mange foreninger blev parcellerne derefter fordelt ved lodtrækning med efterfølgende »byttmøde«.

Haveforeningerne vedblev med at blive dannet til ca. 1958-60 (den sidste skal have været Solhøj i Jerne på gartner Ellegårds jord). Som tidligere nævnt, havde Esbjerg kommune i 1945-50 indledt en kamp mod haveforeningerne og stoppet adskillige udstykninger. Ved de kommunale udstykninger – som efterhånden blev de fleste – indførtes det princip, at grunde skulle bebygges inden to år.

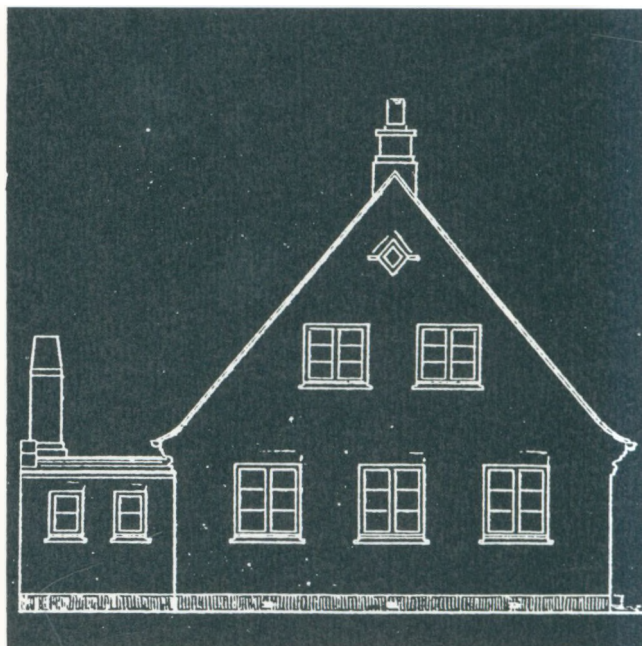
Som allerede Steen Eiler Rasmussen skrev, var der mange gode byplanmæssige og tekniske grunde til at afskaffe haveforeningerne. Men resultatet blev, at den langsomme vej til eget hus blev lukket. Det betød heller ikke så meget i »de glade 60'ere« – men i dag? I hvert fald havde Steen Eiler Rasmussen uret, når han i 1949 hævdede, at det ikke ved hjælp af haveforeningerne var »lykkedes at skaffe en større del af befolkningen part i haveboligens goder«, eftersom 85% af Esbjergs befolkning stadig boede i lejligheder. Havde man talt, hvor mange, der i 1949 opholdt sig i en have om søndagen, var tallet blevet et andet!

Det gamle lysthus og det nye typehus ses undertiden side om side. Sædding Strandvej 133.

Ark. N. Chr. Nielsens typetegning til et lille hus, udarbejdet på foranledning af Sydvestjysk Samfund 1925. Byhistorisk Arkiv.

Ewalds Alle 52, ark. P. M. Larsens typetegning 1925. Stadsarkitektkontoret, Bygningskommissionen.

Fra villa til typehus

Typehuse er ikke noget nyt. Allerede i årene efter 1900 blev det et fast element i arbejdet for en bedre byggeskik at publicere fortegninger til huse, som hellere end gerne måtte kopieres. I årene 1912-25 blev bøger med sommerhuse, villaer, »det første hus« til kolonihaven mm. publiceret af bl.a. Dagbladet Politiken og Familie-Journalen. Og fra 1918 ff. publiceredes i foreningen Bedre Byggeskiks årshæfter gode, danske huse til efterfølgelse.

I Esbjerg blev lignende bestræbelser gjort. Sydvestjysk Samfund udgav allerede i 1915 en pjece med nogle forslag til villaer af ark. N. Chr. Nielsen. Dernæst lod man i 1925 de tre arkitekter N. Chr. Nielsen, Harald Peters og J. C. B. Øhlenschläger udarbejde typetegninger til småhuse, som blev fremlagt på boliginspektørens kontor med gratis oplysninger om opførelsespris mm. Og endelig udgav man i 1925 et lille skrift om »Kolonihavelysthuset« af kommunens arkitekt, William Nielsen.

Hvor meget resultat, der blev af disse bestræbelser, vides ikke. Derimod udviklede nogle af byens arkitekter i praksis nogle småhuse, som rundt omkring i byen blev opført efter samme tegning. Det ene var ark. Harald Peters' lille gavlvendte hus med afvalmet tegltag. Allerede i 1920 havde han jo i samarbejde med haveforeningen Skovly prøvet at få bygget en række ens havebyhuse – men det var kun blevet til tre (se s. 60). Det andet var ark. P. M. Larsens såkaldte »cigarmagerhus« (efter en række cigarmagere i Østerbyen, som opførte det).

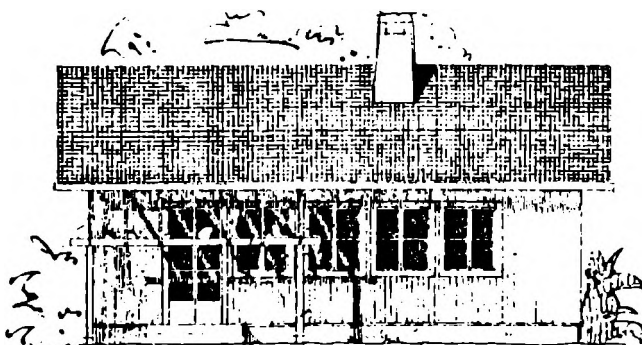
Den første, der i Esbjerg satte havehusbyggeriet i system, var tømrermester Hjalmar Balsby, Tjæreborg. I 1929 startede han Tjæreborg Trævarefabrik, som i begyndelsen producerede hønsehuse, men som med tiden gav sig til at lave kiosker og sommerhuse af slaggeplader på et træskelet. Derved skabtes det første Tjæreborgshus – en lille »bungalow« med fladt paptag.

Under mangel på træ efter 1945 så nye præfabrikerede huse dagens lys. Typehuse af træ var jo allerførst de finske Puutalo-huse, som i 1946 byggedes i »finnebyen« (se s. 85). Et andet træhus på markedet var det østrigske

Thermobau-hus, som havde en helt speciel forhistorie. Fiskeeksportør Poul Agnar havde nemlig i 1948 som betaling for fiskeleverancer til Østrig fået 300 træhuse, som han selv skulle sørge for at afsætte. Han fik Esbjerg kommune til at bygge 1 stk., men hvad med resten?

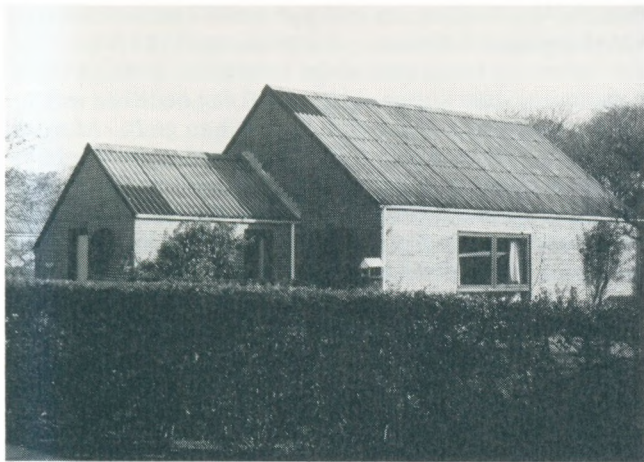
I 1947 gennemførtes et tillæg til boligloven med speciel begunstigelse af elementhuse, og af disse blev en enkelt type repræsenteret i Esbjerg: Hafnia-huset – et lidt større elementhus, pudset og tækket med icopal. I Esbjerg gik Hafnia House Byggesystem i samarbejde med ark. J. Sottrup-Jensen og fik bl.a. opført det velbevarede hus, Carit Ellars Alle 58 (1948-49) for en arbejdsmand Jørgensen.

Esbjergs helt store typehuseventyr skabtes af malermester Carl Peter Nielsen (1918-1979) – efter sit firma kaldt Carl »Kulør«. Han var født i Amerika, men i 1920 vendte faderen, der også var malermester, tilbage til Esbjerg. Carl Peter Nielsen fik oparbejdet et firma med over 40 ansatte, men samtidig havde han altid haft lyst til at være arkitekt, hvad der dog aldrig havde været råd til.

VESTLIG FACADE

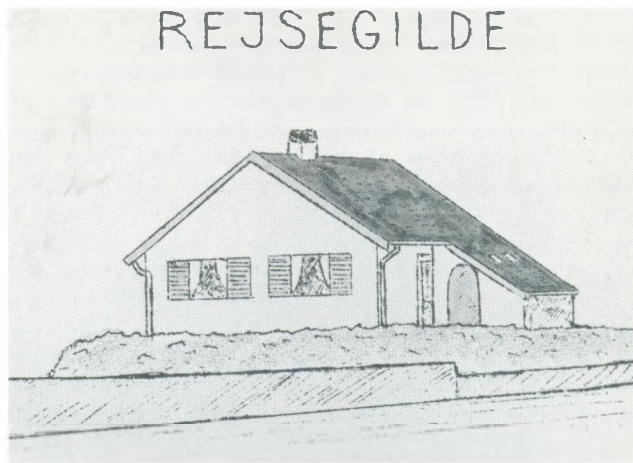
Thermohus. Tegn. i Esbjerg komm. arkiv.

Enghaven, boligforeningen Nybo's første huse 1951.

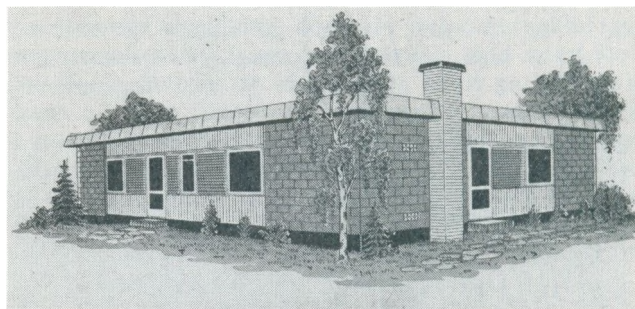
I slutningen af 1940'erne blev han alvorligt interesseret i at bygge huse, og gik efter sigende op til borgmester Nissen og spurgte, om han måtte bygge småhuse. Svaret var, at ville han have statslån, måtte han danne en boligforening. Som sagt, så gjort. Han fandt en bestyrelse, dannede foreningen Nybo og byggede de første huse i Enghaven 1951, med svogeren, ark. Åge Andreasen som tilsynsførende.

I 1952 gik Nybo så i samarbejde med FDB om at bygge huse af de ovenfor omtalte durisol-blokke. Dette blev dels til en bebyggelse af kædehuse ved Æblevej, dels til typehuset PREBO. PREBO-huset var et lille, pudset hus med den karakteristiske buede indgangsdør i et udskud mod vejen. Planen bestod af en stor stue, spisekøkken, 1-2 kamre samt opvarmning med »calorifere«, der kunne gå på både kul og olie. PREBO blev markedsført i stor stil, og det lykkedes at overvinde mistilliden til durisolen. Nybo byggede en ca. 150 PREBO-huse på ledige grunde overalt i byen. I 1955-56 trak FDB sig imidlertid ud af samarbejdet (eller også var det Carl »Kulør«) – og PREBO-huset toges af plakaten.

Tegning af PREBO-hus. Forside til sang ved et rejsegilde 12.6.1954. Privateje.

I mellemtiden havde Carl »Kulør« udtænkt et præfabrikeret hus, der kunne bygges og færdigindrettes på 30 dage, og i november 1955 rejstes det første hus, *Dortheasvej 30*. I dagene 26.11. – 4.12. 1955 var huset åbent for offentligheden, møbleret af Florian Sørensens møbelforretning. Interessen var enorm, og huset blev omtalt i alle landets aviser.

Tegning af udstillingshuset Dortheasvej 30. Fra helsidesannonce i Vestkysten 26.11.1955.

CP-huse.

C. P.-huset var på 97 m² med stor stue, soveværelse, to kamre, spisekøkken, hobbyrum og brændselsrum, samt udstyret med centralvarme, parketgulve og indbyggede skabe. Meningen var at markedsføre en større type til familier med børn og en mindre til familier uden, begge til en fast pris på o. 40.000 kr. Ideen bag huset var standardisering og rationalisering. Carl »Kulør« havde beregnet, at hans værksted pr. uge ville kunne levere 1 hus, der af 4 mand kunne sættes op på 5 dage og færdigmonteres på ca. 20-25 dage. Der blev købt rå granstammer, som dels splittedes op i tomme-brædder til sammenlimede konstruktioner, dels udnyttedes til parketelementer. Når byggeriet startede, blev jorden gravet op, fundamentet støbt, hvorefter murere byggede husets fire hjørner og skorstenen af betonsten. Derefter blev der på 1 dag opsat ydervæge med vinduer og døre, hovedskillerum og tagelementer – alt færdiglavet fra værkstedet. Taget var fladt built-up-tag, dækket med specialdestilleret asfaltbeg og med afløb i midten. Alle mål, store og små, var baseret på et modul på 1/2 alen = 30,5 cm.

Til Jyllands-Posten udtalte Carl »Kulør«: »Det er et standard-hus med standard-udstyr til en standard-pris . . . Og det kan ligge hvorsomhelst, for det har facade til alle fire sider. Desuden kan farven varieres, så ikke to af hundrede af den slags huse behøver at tage sig ens ud. Det er måske endnu ikke god latin at tale om »bo-maskiner«. Men når vi kan klare os med seriefremstillede biler . . . må vi også kunne bo i seriefremstillede huse mod at få dem billigere. Jo flere vi bygger, jo billigere bliver det!«

CP-huset blev alle tiders succes. Carl »Kulør«s egen boligforening Nybo aftog straks 50 stk., men i årene derefter købte og byggede Carl »Kulør« mest for egen regning. Hans arkitekt, Harly Kristensen, cyklede rundt i haveforeningerne lørdag eftermiddag og søndag formiddag, hvor folk var i haven. »Der lå ikke et hus derude. Så spurgte jeg dem, der stod i haverne, om de ville sælge deres grund . . . som regel blev vi enige om 1100-1500 kr. – men et sted ude på Hedekærvej fik vi en grund til 400 kr. Haveejerne var lykkelige – og også glade for at få pengene i rater . . . Så stod et hus os i 35-37.000 kr., når det hele var færdigt!«

Med tiden fik Carl »Kulør« blod på tanden. I Esbjerg begyndte han at opkøbe større arealer og bygge hele kvarterer af CP-huse. Desuden planlagde han butikscentre, hoteller, sportspladser mm., som ikke altsammen blev realiseret. I en død periode i begyndelsen af 1960'erne kørte han ned til Mads Clausen på Danfoss med nogle beskrivelser af CP-huset, og fik en ordre på 50 huse. Siden byggede han sit typehus i Hamborg, på Sild, i

Hanstholm, Kolding og Jyllinge ved København. »Han var så smækfuld af ideer – havde af og til slet ikke sovet om natten og fundet ud af det hele selv«, fortalte Harly Kristensen, »han kunne sidde en hel dag nede hos mig og snakke og snakke«. Sine folk betalte han godt. »Af og til kneb det – økonomien gik jo op og ned«, fortalte hans enke, »de (folkene) stod engang sidste dag før ferien derude med campingvogne og det hele, på vej til Mallorca og ventede på lønnen. Så . . . tre minutter i fem kom han – så var der jo kun en 5-10 kroner til mig, men det gik!«

Et af ark. Sv. E. Carlsens typehuse, Kvaglundvej 22, fra ca. 1960.

Carl »Kulør« var den første og – til han i 1969 rejste til Spanien – den største typehuskonge i Esbjerg. Først i løbet af 1960'erne kom der andre typehusfirmaer: Olander huse, Johannes Sørensen med Nova huset, Quickly-huset, Gunnar Gregersens Nordsø Huse og så den unge Balsbys Tjæreborg Huse. Også nogle af byens arkitekter opererede i 1950'erne og 1960'erne med nogle hustyper, som blev bygget i serier. Ark. Sv. E. Carlsen lancerede f.eks. et lille rødstenshus med høj kælder, højt tegltag, hvide vindsceder og et stort vindue i gavlen (tegnet af ark.

Ark. Erik Billings karakteristiske typehus. Strandby Kirkevej 130.

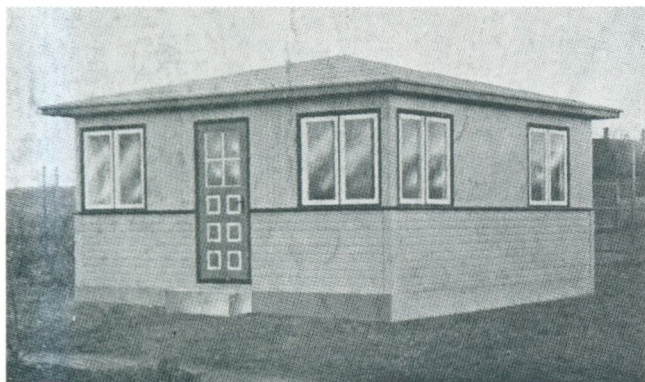
CP-hus under opførelse på Hejmdals Allé i Kjersing. Fot. Knud Rasmussen, ca. 1960. Byhistorisk Arkiv.

Hans Carl Jensen). Huset byggedes i to udgaver, populært kaldt »model 22« og »model 26«, da håndværksudgifterne var beregnet til 22.000 kr. og 26.000 kr.

Siden udviklede Sv. E. Carlsen også et lille hus i kalksandsten, som mindede meget om PREBO-huset. I 1950'erne byggede også en ark. E. Billing en del tidstypiske rødstenshuse med et karakteristisk indgangs- og facadeparti med udskud og kvistvindue. Og endelig byggede arkitekter som H. S. Salling-Mortensen, Åge Andreasen m.fl. forskellige pæne små rødstenshuse efter standardtegnning. Men fremtiden var typehusfabrikanternes. Lige til vore dage har de stort set været enerådende i byens parcelhuskvarterer. Kombineret med byggepligten inden

Solbakken 36-38. Huse opført af ark. Åge Andreasen ca. 1960.

Reklame for Tjæreborghus 1943. Jerne bygningskommisions arkiv.

2 år samt stadig mere vidtgående kommunale krav til udseende og materialer kan det ikke forbavse, at 1960'ernes og 1970'ernes parcelhuskvarterer er blevet meget ensartede!

Tjæreborghus, type 180 m². Fra bogen: 287 typehuse, 1969.

Kvarteret nord for Frodesgade

■ Huse bygget 1896-1898.

Kvarteret nord for Frodesgade

Kvarteret med det retvinklede gadenet nord for Frodesgade hører byplan- og bebyggelsesmæssigt sammen med den indre by, idet hele området mellem Nørregade-Nygårdsvej og den daværende kommunegrænse mellem Esbjerg og Jerne blev omfattet af byplanen 1896. I årene efter 1896 begyndte området så småt at blive bebygget, men først omkring 1940 var kvarteret færdigudbygget. Bebyggelsen repræsenterer derfor flere forskellige byggeperioder, som samtidig afspejler kvarterets skiftende status gennem årene.

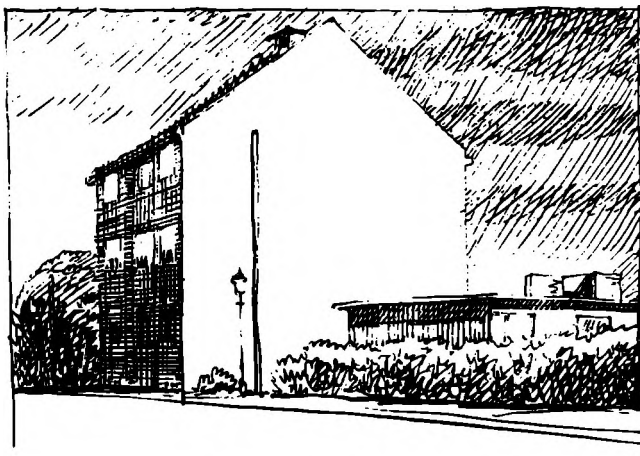
Nygårdsmarkens småhuse 1896-98

Indtil 1894 var hele området nord for Esbjerg by ubebyggede marker, hvoraf en del hørte til Strandby og resten tilhørte Nygård ved Torvegade, som siden 1876 ejedes af landinspektør J. P. Madsen. I 1894 solgtes Nygård til udstykning, og i de hektiske »amerikanske« år 1896-97 blev området gjort til genstand for utallige køb og salg, som resulterede i mange ubehagelige overraskelser for de sidste købere. I årene 1897-98 faldt jordpriserne til næsten ingenting – og bruge grundene kunne man heller ikke.

Esbjerg sogneråd nægtede nemlig at give sin tilladelse til opførelse af huse, før afløbs- og gadeforholdene i området var i orden. En række arbejdere og håndværkere havde imidlertid købt grunde på Nygårdsmarken i tillid til, at de kunne bygge hus derude, og trods manglende godkendelse gik en del af dem i gang med at bygge. Dette førte til, at 24 husejere ved overretten blev idømt bøder for ulovligt opførte huse.

Fra 10 af de 24 foreligger en forsvarsskrivelse til Skads herreds politiret 19.8.1898, som redegør for grundene til, at de har bygget »uden Aprobation«:

... »Efter at den af Landinspektør Madsen og af Esbjerg Sogneraad den 10 Juni 1896 approberede Gadeplan, har

Skitse af Steen Eiler Rasmussen.

underskrevne erhvervet os Byggegrunde beliggende paa forskellige Steder, under ovennævnte Gadeplans Omraade.

Og da vi saa, efter at vi havde gjort Forberedelse til at bygge paa samme Grunde hos Bygningsinspektøren søgte at faa vore Tegninger approberet blev det os negtet uden at meddele os, hvornaar det kunde ske, eller om det nogensinde vilde ske.

Og da det for os, efter at vi havde købt Grundene og gjort Forberedelser til at bygge paa samme, vilde føre til delvis eller helt økonomisk Ruin dersom vi i en lengre Tid skulle udsætte vore Byggeforetagender. Saa mente vi at Omstendighederne tvang os til at bygge uden at faa Aprobation paa vore Tegninger, da disse vare udarbejdede efter de almindelige Regler, som er gjeldende for Bygnings- og Brandvæsen.

Og ved en Formodning om, at Afløbsforholdene rimeligvis skulle ordnes efter de samme Regler, som i Praktisk ere blevne brugt for den i Esbjerg tidligre approberede Gadeplan, ere vi ligeledes blevet tilskyndet til at bygge. Og det bemerkes at dersom Deklartionen skal lægges til

Nygårdsmarken, fotograferet fra Rolfsgade mod nordvest ca. 1899. Ufuldendte gader, spredte huse og en krakket margarinefabrik. Byhistorisk Arkiv.

Hjørnet Kronprinsensgade-Gormsgade set fra nordvest ca. 1900. Det var disse småhuse, som i 1898 blev kendt ulovlige.

Grund for Afløbsforholde saa maa vi fastholde at det er Sogneraadet Sag at sørge for samme.

Esbjerg den 19. August 1898

J. H. Holm, Tømre
A. Rasmussen, Murer
A. P. Graff, Blikkenslager
J. Daugaard, Snedker
J. P. Andersen, Snedker
Fr. Jensen, Murer
J. H. Mortensen, Arbejdsmand
K. P. Jensen, Snedker
J. Chr. Hansen, Murer
P. Hansen, Tømrer

Det var, som man ser, bygningshåndværkere og arbejdere, der herude havde fundet en billig grund, mens jordpriserne nærmere centrum var jobbet kraftigt op.

Det ældste bebyggelseslag består derfor af småhuse fra 1896-98, bygget i »spredt fægtning«, da der dengang hverken var vej eller sti. Meget ofte ligger husene to og to, bygget langt tilbage på grunden – som om man har regnet med, at der en dag kunne bygges et større forhus til gaden.

Tættest ligger de endnu bevarede Nygårdsmark-huse omkring Kronprinsensgade-Jyllandsgade. Den bedst bevarede gruppe er i dag de tre huse *Jyllandsgade 144-148*. De blev bygget på vestsiden af et i gadeplanen udlagt torv, som i dag er bevaret som brede græsrabatter foran grun-

dene. Sammen med »torvet« fortæller husene her i deres spartanske enkelthed en karakteristisk Esbjerg-historie om modsætninger mellem drøm og virkelighed.

Et andet sted fornemmer man også stadig stemningen på den gamle Nygårdsmark: omkring *Svendsgade 5*, hvor det lille, morsomme hus Morgengry (opført 1898 af og for murer F. Andersen) i Rosenborg-stil endnu er omgivet af ubebyggede havegrunde!

Svendsgade 5. Fot. Tom Alkærsig. Esbjerg Museum.

Jyllandsgade 144-148.

Finsensgade set mod nord fra Frodesgade 1914, med de to byggeforeninger: i forgrunden slagteriarbejdernes fra 1910 og i baggrunden Jernbanetjenestemændenes fra 1908-09. Byhistorisk Arkiv.

solide dobbelthuse, hver beregnet til tre familier («Man skulle kunne leve af huset på sine gamle dage»). Langs Finsensgade udgør bebyggelsen en god og karakteristisk helhed. Der er flere typer af dobbelthuse, både hvidkalkede og rødstens. Særligt karakteristiske er en række dobbelthuse med tårnprydede karnapper *Finsensgade 34-36, 42-44 samt 54-56 og 58-60*.

I 1910 købte Slagteriarbejdernes Byggeforening det meste af grunden lige nord for Frodesgade, og byggede her en række enkelt- og dobbelthuse med kvist: *Finsensgade 28-32, Frodesgade 35-43 og Rolfsgade 46-50*. I en år-række opkøbte kommunen ejendommene til en påtænkt rådhusudvidelse, men efter at den er blevet opgivet, er husene i 1985-86 blevet istandsat af boligforeningen Ungdomsbo. Til helheden hører ikke alene de gedigne rødstenshuse med deres hvide sprossevinduer og træværk, men også de hvidmalede tremmestakitter foran nogle af husene samt de hyggelige gammeldags baghaver med små plæner og mange frugttræer.

Med i billedet af kvarteret omkring sygehuset som gammelt arbejderboligkvarter hører Esbjergs første sociale boligselskab, *Arbejdernes Boligforening*, hvis blokke mellem Nørrebrogade og Østergade blev bygget i årene 1917-26.

Allerede i 1907 havde byrådet på initiativ af J. P. Sundbo nedsat et udvalg til opførelse af arbejderboliger, som samme år kom med en indstilling til at bygge 78 lejligheder på arealet, der dengang tilhørte kommunen. Baggrunden var dels de stærke huslejestigninger, dels de mange, der måtte bo i kælder- og baggårdslejligheder. Fire arkitekter i byen blev indbudt til en konkurrence om de kommunale boliger, men ingen af tegningerne blev antaget, og i 1908 bad man bygningskonstruktør R. Ovesen om at udarbejde forslag. Ovesen lagde til grund for sit forslag nogle arbejderboliger, som Københavns kommune i 1908 havde opført ved Vigerslev Gasværk og som var blevet rost fra flere sider. Sagen blev imidlertid drop-

Bygge- og boligforeninger 1908-17

De næste, som tog hul på Nygårdsmarken, var byggeforeningerne – et resultat af Lov om Opførelse af Arbejderboliger 1898.

I årene 1908-09 købte Jernbanetjenestemændenes Byggeforening grunde langs med Finsensgade, vis-a-vis det nye kommunale sygehus, og byggede en række store,

Fra Arbejdernes Boligforening, Knudsgade-Valdemarsgade.

Bjarkesgade 19-13.

pet af byrådet efter at Finansministeriet havde afslået at yde statslån til projektet.

Da Arbejdernes Boligforening på baggrund af bolignøden under 1. verdenskrig blev stiftet 1917, fik den overladt Østergade-grundene af kommunen sammen med lån, frihed for grundskatter i 10 år mm. For bebyggelsesplanen og bygningerne stod R. Ovesen, der nu var forretningsfører for den nye boligforening, i samarbejde med arkitekt N. Chr. Nielsen. Og husene kom i mangt og meget til at ligne det i 1908 strandede projekt: fritliggende blokke i 2 etager med mansardetage, i røde sten med tegltage, kraftige taggesimser med små barokfrontoner samt altaner mod grønnegårdene.

Den velbevarede og nyistandsatte stokbebyggelse repræsenterer et radikalt og bevidst brud med datidens karré- og lejekasernebyggeri, og det er stadig i dag et af byens mest helstøbte boligmiljøer. Desværre er den tidligere så tætte beplantning af allétræer langs gaderne forsvundet til fordel for gadeudvidelser og – især i Knudsgade og Valdemarsgade – ret overflødig skraparkering. Hvor kunne der med træer i gaderne være grønt og venligt, hvor der nu er bart og ødel!

Endelig ligger der i denne del af kvarteret nogle ældre husrækker ved Bjarkesgade (tidligere en del af Rolfsgade). Indtil ca. 1970 lå der et større, nu nedrevet kvarter af etageejendomme fra ca. 1895-1910 neden for Frodesgadebroen. Det ældste af de tilbageblevne huse er *Bjarkesgade 17* (1903 af ark. J. Lund Christensen for købmand N. Jepsen, Tistrup) – en arkitektonisk interessant og pænt restaureret ejendom. Derudover er de små mansardtagshuse *Bjarkesgade 1-13* og *8-14* den bedste og mest bevaringsværdige helhed i gaden. Husene er bygget i 1911 af murermeister H. P. Møller, og af disse er bl.a. nr. 12-14 uændrede siden opførelsen, mens adskillige andre i de seneste år er blevet istandsatte.

Pænt villakvarter 1920-30

Det tredje bebyggelseslag i kvarteret nord for Frodesgade skabtes i årene efter 1920, da der – i takt med gadestykernes istandsættelse og kloakering – blev bygget en lang række villaer i 20'ernes fine Bedre Byggeskik-inspirerede stil.

Inden 1920 var det borgerlige villabyggeri især sket syd for Frodesgade i gader som Kirkegade, Stormgade og Nygårdsvej samt omkring Spangsberggade og Finlands-gade. Og gennem tyverne fortsatte Nygårdsvej-kvarteret med at være Esbjergs mest attraktive villaområde.

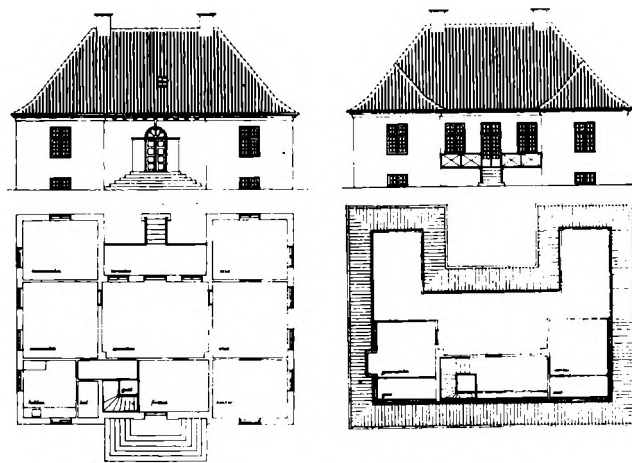
Nord for Frodesgade forblev bebyggelsen længe ret spredt – Nygårdsmarkens ry som udmark og arbejderkvarter hang endnu ved kvarteret. Men én gade, *Torvegade*, blev i tyverne bebygget med sammenhængende rækker af villaer, og er i dag et af Esbjergs kønneste villastrøg. Især strækningen mellem Rolfsgade og Haraldsgade er en meget smuk helhed.

Af villaerne kan især fremhæves: *Torvegade 69* (NOK, 1925 af ark. J. C. B. Øhlenschläger for lokomotivfyrbøder H. Bøttern) – et Bedre Byggeskik-gavlhus med hvide småsprossede vinduer, klædt i vildvin, *Torvegade 73* (1928 af ark. William Nielsen for murer Mads Lind) – et raffineret lille nyklassicistisk gavlhus, gråpudset med vinduesindfatninger, samt ark. Harald Peters' tre villaer *Torvegade 96, 98 og 100* (96: 1922-23 for overpakkemester M. Johansen, 98: 1929 for lokomotivfører Valdemar Nielsen, og 100: 1925 for remisearbejder K. Brogaard), hvoraf nr. 96 og 100 står i gult puds, mens nr. 98 er i blank rød mur med et fint søjleindrammet indgangsparti. Desværre har de nye vinduer i nr. 100 fået buede ruder. Også huse som *Torvegade 75* (1928 af ark. P. M. Larsen for lokomotivfyrbøder B. Reinhardt), *Torvegade 77* (1928 af ark. Jens Buchardt, Randers for vejassistent Th. Egebæk) og *Torvegade 94* (1930 af murermeister P. Thranholm) er velbevarede rødstenshuse i tyvernes gode, danske stil.

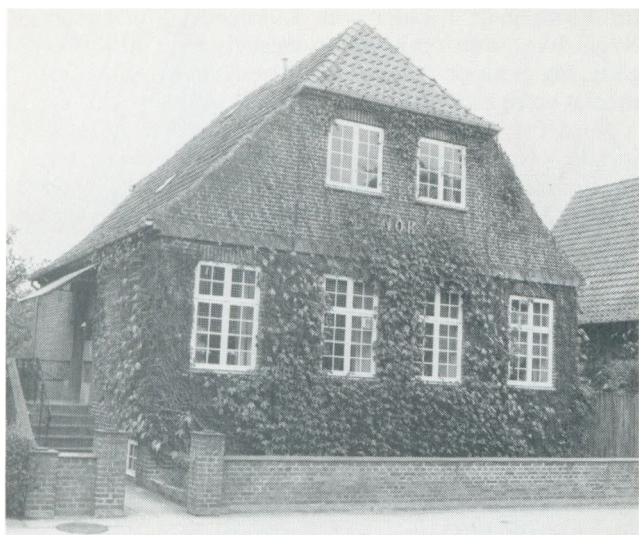
Med i Torvegade-helheden hører arkitekt J. C. B. Øhlenschlægers eget hus fra 1926, *Gormsgade 12* – et fornemt hus i C. F. Hansen-inspireret nyklassicisme. På den modsatte side af Gormsgade er det store ligeledes gråpudsede hus, *Torvegade 71* (1932, ark. Jens Buchardt, Randers, for vejassistent Th. Egebæk) en god medspiller i sin på opførelsestidspunktet lidt gammeldags nyklassicisme.

Endelig er indgangen til Torvegade fra Rådhusørvet flankeret af to byejeendomme i Bedre Byggeskik-stil: *Rolfsgade 37-39* (1926-27 af ark. J. C. B. Øhlenschläger for murermeister H. P. Møller) og *Rolfsgade 41-43* (1931, af ark. J. C. B. Øhlenschläger for entreprenør E. Mikkelsen).

Rundt omkring i kvarteret ligger der også andre tyvervillaaer. Syd for sygehuset, truet af trafik og parkerings-

Ark. J. C. B. Øhlenschlægers eget hus, *Gormsgade 12*, byens fineste nyklassicistiske villa. Tegning 1924, Øhlenschlægers arkiv.

Torvegade 69.

Torvegade 73.

Torvegade 96-100.

Stormgade 83.

Gormsgade 8.

Torvegade 90.

Frodesgade 25.

Kirkegade 90-86.

Sjællandsgade 31.

Rolfsgade 151-149.

Haraldsgade 51.

Rolfsgade 116-118.

Kirkegade 86. Detail af hoveddør af kobber, udført af bygherren Jørgen Juhl 1924.

pladser, ligger et par herskabelige ejendomme: *Frodesgade 25* (1929 af ark. C. H. Clausen for kaptajn P. Chr. Jacobsen) i rød-hvid Bedre Byggeskik – med karnapper og kviste tydeligt inspireret af engelske havebyhuse, *Frodesgade 27* (1928 af ark. Harald Peters for K. Brogaard) – en statelig villa i jysk herregårdsbarok, *Finsensgade 23* (1926 af ark. Harald Peters for direktør Leo Hartogs, Esbjerg Svineslagteri A/S) i nybarok med pilastre og palævinduer, og endelig *Østergade 83* (1927, ark. A. Boe, Brande, for slagtermester Chr. Larsen) med et pilasterprydet halv-rundt risalitparti i midten af facaden.

I området vest for Torvegade ligger de bemærkelsesværdige tyver-villaer ret spredt. Her ligger bl.a. en af Harald Peters' smukkeste og mest velbevarede huse, *Kirkegade 86* fra 1924. Blandt husets fine detaljer bemærker man især hoveddøren af kobber med udhamrede relieffer. Den er udført af bygherren selv, Jørgen Juhl, der var kobbersmed hos Carl Graff. Sammen med det lille dobbelthus *Kirkegade 88-90* (1923 af muremester H. P. Møller) er her en meget bevaringsværdig helhed!

Blandt ark. Harald Peters' andre villaer i denne del af kvarteret kan man nævne *Stormgade 78-80* (1930 for muremester P. Thranholm) – et dobbelthus, som desværre er noget spoleret af butiksindretning, *Stormgade 83* (1924 for muremester Jes Hansen) – et velproportioneret pudset hus, som i 1977 blev udvalgt af Esbjerg Byfond til posthum præmiering af Peters, den over for liggende store rødstensvilla *Stormgade 90* (1931 for direktør Groth Hansen), som for nyligt er blevet istandsat med moderne tilbygninger, *Stormgade 95* (1921 for malermester M. Madsen) – et pudset hus (i dag malet i lidt for mørke farver) i strengt symmetrisk nyklassicisme med en tresidet karnap i midten af facaden, det lille nyklassicistiske dobbelthus *Rolfsgade 116-118* (1929 for entreprenør E. Mikkelsen) med en dobbelt søjleportal, *Fanegade 6* (1929-30 for landsretssagfører Axel Krebs), hvis nye sprossede vinduer er lidt vel kraftige og mangler hvid dækfarve, samt huse som hjørnevillaen *Sjællandsgade 34* (1930) og *Jyllandsgade 160* (1924).

En helhed udgør den vestligste del af *Rolfsgade 149-151* (149: 1930 af og for tømrer J. P. Skov, 151: 1928 af A. Sørensen for cigarmager Aage A. Christensen), samt huse som *Rolfsgade 139-147, 159-163, 152 mfl.*

Helt intakte Bedre Byggeskik-villaer er også ark. P. M.

Larsens to huse, *Kronprinsensgade 85-87* (85: 1930 for brugsuddeler C. F. Christensen, 87: 1930 for assistent J. Warrer Thygesen), samt huse som *Gormsgade 29-31* (29: 1930 af L. Jensen for forvalter Chr. Rasmussen, 31: ark. P. M. Larsen for H. Jørgen Hansen) og *Gormsgade 64* (1924 af ark. N. Chr. Nielsen for fru Inger Plett).

Et bemærkelsesværdigt hus er endelig det store, nyrestaurede PAX, *Haraldsgade 51* (1928 af ark. J. C. B. Øhlenschläger) – lige på grænsen mellem nyklassicisme og funktionalisme.

Uden villaservitutter lykkedes det i 1920'erne stort set at opretholde kvarteret som et åbent villaområde. En del steder i kvarteret opstod i tyverne haveforeninger, som f.eks. Elektra (*Kronprinsensgade 137-143*), Hængi (*Kronprinsensgade 116-136*), Strandby (ved *Gormsgade-Rolfsgade-Frodesgade-Sjællandsgade*), Vesterhøj og Kirkegades Have- og Byggeforening.

Et par etagehuse hører dog til den her behandlede periode: den meget traditionelle karnap-prydede ejendom *Rolfsgade 168-172*, bygget så sent som 1934 (for gård-ejer og kommissionær Jørgen Pedersen) og Harald Peters' to nyklassicistiske etageejendomme, *Gormsgård, Stormgade 87 A-C Gormsgade 81-83* (1929-30 for hotelejer Hans Jensen) og det pæne *Finsensgade 25-27* (1927-28 for K. Brogaard).

»Funkis« i hvidt og rødt

Det fjerde og sidste bebyggelseslag i området stammer fra perioden ca. 1932-40, hvorefter kvarteret var stort set udbygget. Årene 1932-33 var det tidspunkt, da funktionalismen – populært kaldt »funkis« – fik sit gennembrud i Esbjerg.

Funktionalismen var for alvor blevet introduceret i Norden ved den store kunst- og byggeudstilling i Stockholm 1930. Snart nåede de internationale strømninger Esbjerg, hvor især arkitekterne Harald Peters og J. C. B. Øhlenschläger lynhurtigt forlod deres gode nyklassicisme til fordel for funktionalismen.

To begivenheder befordrede yderligere funktionalismens sejr i Esbjerg: For det første den store fiskeriudstilling 1932, hvor »Dansk Spare- og Byggeselskab« byggede et propagandahus, udført af ark. Harald Kornbeck, København. I vort kvarter fik dette demonstrationshus en enkelt aflægger, idet en maskinmester Madsen samme år bad Kornbeck om at tegne en bungalow, *Spangsberggade 48*.

Den anden begivenhed var Bygge- og Boligudstillingen i Jyllandsgade 1933. Med den unge lærer på Arbejderhøj-

Spangsberggade 48. Tegnet 1932 af ark. Harald Kornbeck efter propagandahuset på Fiskeriudstillingen i Esbjerg.

Den internationale funktionalismes første møde med Esbjerg var bolig- og byggeudstillingen i 1933. Her ses »håndværkerhuset«, Jyllandsgade 151. Fot. Brian Kristensen 1984.

skolen, Arne Sørensen (senere stifter af Dansk Samling, medlem af Frihedsrådet mv.), som primus motor i samarbejde med kunsthändlerparret Frederik og Astrid Dam og Harald Kornbeck, lykkedes det på kort tid med bistand fra byens mesterorganisationer og banker at få bygget dels en udstillingshal, dels fem udstillingshuse. De fire af husene var etplans rækkehuse, som på forhånd var afsat til fire jernbanefolk, samt en to-etages villa, »håndværkerhuset«, som var bygget af håndværkere i byen med videre salg for øje. Husene, der under udstillingen var indrettet med tidens mest moderne kunst og boligkultur, var ægte, international funktionalisme: firkantede, fladtagede med store stålvinduer. Til udstillingen havde den kendte surrealistiske maler Vilhelm Bjerke-Petersen (1909-1957) sat farver på husene: rækkehusene røde og gule, håndværkerhuset lysegrønt – men da disse farver var for krasse for esbjergenserne, blev de hurtigt malet hvide.

»Forsøgshusene« Jyllandsgade 151-159 står stadig nogenlunde bevarede fra dengang, selv om der er kommet lidt uheldigt imprægneret træværk på et par af dem. Som et spændende vidnesbyrd om et dristigt initiativ med mere end lokalt perspektiv fortjener husene støtte til retablering og vedligehold. Ved lejlighed kunne det også være spændende at genskabe Bjerke-Petersens farvesætning fra 1933 – den ses stadig, når den hvide maling skaller af...

De radikale forsøgshuse fik kun få efterfølgere i Esbjerg. Et hus som Rolfsgade 106 (af ark. Harald Peters) har sikkert lignet »håndværkerhuset« engang, men er i dag helt forandret med brede, brune vinduesrammer. Esbjergs »funkis« blev klædt i fornuftige gule og røde mur-

sten. En af de første store funkisvillaer var Gormsgade 66, tegnet af Harald Peters 1932 til frk. Agnes Bruun – et flot hus med stålvinduer. Dog, i vesthjørnet er der isat småsprossede termovinduer med buede ruder – en usædvanlig uheldig forringelse af det ellers elegante hus!

I 30'erne anfægtedes kvarterets villapræg gennem opførelsen af en lang række 3-etagersejendomme. Manglen på byplanlægning og villaservitutter gav frit slag – og især i kvarteret vest for Kirkegade er der mange eksempler på en blanding af villaer og etagehuse. Rent miljømæssigt er det problematisk, men det giver også nogle byhistorisk spændende kontrastvirkninger!

Den typiske funkis-etageejendom i Esbjerg blev udviklet af ark. Harald Peters og er karakteristisk ved rødt murværk, fladt tag, flerfags vinduer samt et trappevindue i stålrammer, gående gennem alle etager, populært kaldt »termometervinduer«. Ved en del ejendomme er midterpartiet desuden tilbagetrukket, således at dagligstuevinduerne er udformet som en halv karnap. Nogle ejendomme fik traditionelle trærammede vinduer, mens andre fik stålrammer – fra Dansk Stålvindue Industri i Lem ved Ringkøbing, eller efter 1940 fra C B Hoffmanns stålvinduefabrik i Esbjerg.

Bækgård ved Strandby Plads.

Af velbevarede 30'er-helheder må først og fremmest fremhæves *Frodesgade*, som i disse år i overensstemmelse med 1924-byplanen udbyggedes til en overordnet gade. Især husrækken syd for rådhuset samt hele den vestligste del mellem Sjællandsgade og Strandby Plads præges af funktionalistiske etagehuse i røde sten. Ved *Strandby Plads* flankeres gaden ydermere af de store ejendomme *Bækgård* og *Vejgård* (1939-41) – arkitekt C. H. Clausens sidste værker i en lidt utraditionel dekorativ funkis med facader klædt i gule klinker (bygherre: murermester Niels Th. Jensen).

En funkis-helhed er også den lange række ejendomme *Jyllandsgade 92-108*, bygget i årene 1933 ff. 96-98 er opført af Kommunalfunktionærernes Boligforening og 100-102 af Arbejds mændenes Fagforening – den sidste med et marmorbeklædt fagforeningskontor mod *Rolfsgade*. 92-96 (1933) og 106-108 (1934-35) er begge tegnet af ark.

Harald Peters – den sidstnævnte ejendom for bjergnings-entreprenør Claus Sørensen.

Andre helheder er *Kronprinsensgade 86-100*, afbrudt af de to gamle småhuse nr. 92-94, samt ejendommene *Kronprinsensgade 121-125*, i kontrast til den harmoniske *Bedre Byggeskik-villa* i midten (121: 1939-40 af ark. E. M. Jensen for Johan Steffensen, 123: 1928, 125: 1935 af ark. Harald Peters for murermester N. Th. Jensen). Og endelig har området omkring *Spangsberggades* nordligste del med dele af *Rolfsgade* og *Gormsgade* mange gode funktionalistiske huse. Her skal blot nævnes *funkishjørnet Rolfsgade 136* (1935 af ark. E. M. Jensen for fiskeskipper Knud Schrøder), firefamilieshuset *Spangsberggade 50* (1939 for fiskeskipper Ansgar Jensen), bungalowen *Spangsberggade 69* overfor, samt etagehusene *Spangsberggade 100, 104 og 108* (1933-35).

Typiske Esbjerg-funkishuse: Kronprinsensgade 86-90 og Spangsberggade 50.

Esbjerg Statsskole.

Enkelbygninger og anlæg af særlig interesse

Kirkegården ved Gormsgade, indviet 17. september 1897 og udvidet mod øst og nord 1926, med beplantning, gravminder og ligkapel i nationalromantisk stil med fine detaljer (1897 af ark. Axel Møller).

Centralsygehuset, Østergade. Den ældste bygning er opført af Esbjerg Kommune 1909 efter en hektisk politisk debat (1909, tegning: ark. C. H. Clausen). Den ældste sygehusbygning afspejler med sine solaltaner til liggende patienter datidens nye sundhedsideer og er i øvrigt et ganske flot stykke arkitektur.

Esbjerg Statsskole, Svendsgade, bygget 1939 efter tegning af kgl. bygningsinspektør Viggo Norn – et strengt symmetrisk anlæg – nærmest nyklassicistisk – i røde sten med store vinduer. Dertil den tidligere rektorbolig, *Kirkegade 102* i mere traditionel funktionalisme.

Fanøgade 2, havestakit af træ med udskårne delfiner, ca. 1925. Velholdt, men bør males hvidt, som det oprindeligt har været!

Kirkegade 116, opført 1957-58 af arkitekt Knud Thomsen som bolig og tegnestue.

Svendsgade 30, opført 1960 af arkitekterne Jytte og Ove Tapdrup som bolig og tegnestue – en tidstypisk og raffineret arkitektvilla.

Fanøgade 2, stakit mod Sjællandsgade.

Svendsgade 30.

This is a detailed street map of a residential area in Oslo, Norway. A large, irregular area is highlighted with a thick black border. Within this highlighted area, there are several black dots representing specific locations or points of interest. A small white rectangle is also present within the highlighted area, located near the top left. The map shows a grid of streets, including Østrovei, Torshovveien, Skovveien, and Høyblokka. Landmarks such as Solroberg Kirke and Høyblokka are labeled. The map is oriented with North at the top.

■ Huse bygget 1904-1911.

Indre Boldesager

Indre Boldesager er her afgrænset af den gamle kommunegrænse mellem Esbjerg og Jerne i syd og vest, jernbanen mod øst og Strandby Kirkevej mod nord. Kvarteret rummer den ene af Esbjergs to ældste forstadsdannelser, kvarteret omkring Nørrebrogade, som opstod i årene 1899-1914. Resten af kvarteret er et pænt, borgerligt villakvarter, som begyndte at gro frem omkring 1910, men som især er blevet bebygget i 1920'erne og 1950'erne.

Det gamle »Bollesager«, Nørrebrogade ca. 1914. Byhistorisk Arkiv.

Den ældste Boldesager-forstad

Kvarteret omkring Nørrebrogade er den dag i dag en lille by i byen. Den selvgroede gadeplan med små blindgader og Nørrebrogades slyngninger står i stærk kontrast til de omliggende kvarterers snorlige gader. Og den tætte bebyggelse af småhuse fra århundredets begyndelse minder mere om en stationsby end om det øvrige Esbjerg.

De første huse, der blev bygget heromkring, var den lille række på trekanten mellem banen, Remisevej og Nørrebrogade. Området var en del af Rørkjær ejerlav og hørte i kommunal henseende under Esbjerg. Husene blev første gang vurderet i 1899. De er alle ret ombyggede, men Nørrebrogade 1 har bevaret en morsom »renaissance«-kvist.

Nørrebrogade 64.

Nørrebrogade 23, detalje af murværket.

Blandt de ældste huse er også rækken Nørrebrogade 52-76, som er opført i årene 1900-1904, samt husene på Frihedsvejs østligste stump. Den fineste helhed af gamle småhuse er rækken Nørrebrogade 64-74, hvoraf Nørrebrogade 64 (1. vurd. 1902), er helt intakt, mens Nørrebrogade 70 (1. vurd. 1901) og Nørrebrogade 72 (før 1904) er pænt moderniserede. Nr. 72 blev i 1977 præmieret af Esbjerg Byfond som det første restaurerede hus i kvarteret, selv om hverken det store tagudhæng, de bræddeklædte gavle eller forhaven med fyrrebuske indrammet af jernbansveller er i overensstemmelse med kvarterets stil. På den modsatte gadeside er Nørrebrogade 23-29 (opført ca. 1904-05) også en helhed, hvoraf nr. 27 er helt rigtigt restaureret. Et lille velbevaret dobbelthus er også Frihedsvej 1-3 (1. vurd. 1901).

På den ældste del af husene finder man en række små detaljer, f.eks. pudsede eller mønstermurede vinduesindfatninger, slutsten med akantusornament, mæanderfriser i cementsten, felter under vinduerne med en »løbende hund« i formtegl etc.

Et fingerpeg om bygherren fås af en sag i Jerne sogneråds bygningskommission 1896-97, hvor murermester J. P. Larsen anmoder om tilladelse til udstykning af nogle parceller af mtr. 2 b af Boldesager langs »Cramers vej«, når denne gives en bredde på 12 alen. Tilladelsen gives på betingelse af, »at der kun opføres enetages Huse paa begge Sider af Parcelvejen og at denne vedbliver at være lukket for den østlige Ende, saaledes at der ingen gennemgaaende Passage bliver«. Muligvis er den her nævnte Cramers vej identisk med Frihedsvej – det passer med beskrivelsen.

Nørrebrogade 25-27.

Nørrebrogade 82-92.

Torvegade 128.

I årene omkring 1905-10 udbyggedes den lille forstad med flere huse, bl.a. de velbevarede gadehuse *Nørrebrogade 82-84*, og omkring 1910-14 byggedes de nordligste huse omkring Hygge Alle – opkaldt efter villaen Hygge, *Nørrebrogade 41* (før 1911). Lige før 1. verdenskrig var det en pudset villastil, som prægede byggeriet. Et eksempel med karnapper og kviste er det store dobbelthus *Nørrebrogade 90-92* (mellem 1911 og 1914), formentlig af murer-mester E. Kielstofte, som i disse år byggede det meste af kvarterets huse.

Efter 1920 var der kun plads til et par enkelte huse, som f.eks. Bedre Byggeskik-villaen *Sofievej 11* og missionshuset *Nørrebrogade 78*, Betel fra 1916-18. – Missionshuset er i 1986 overtaget af kvarterets beboere som beboerhus og dermed et naturligt centrum for kvarterets identitet. Gid et af resultaterne af dette arbejde blev en hindring for den stærke gennemkørende trafik i Nørrebrogade!

Skattely og villaforstad

At Boldesager tidligt blev villaforstad skyldes bl.a., at Jerne Kommune blev attraktiv som alternativ til Esbjerg efter at socialdemokratiet i 1905 havde vundet byrådsflertallet. Verner Bruhn beretter om to borgerlige byrådsmedlemmer, der i 1909 måtte flytte til Boldesager for at komme ud af byrådet – men for de fleste var det især den lavere beskatning, som trak.

Uanset baggrund – i dag hører villakvarteret omkring Birkedals Alle til Esbjergs kønneste. Hvor Nørrebrogade-kvarteret er helt tilfældigt udstykket, virker Birkedals Allé, Peder Gydesvej, Edelsvej mm. udlagt efter en samlet plan. Området blev i 1908 udstykket fra mtr. 2 af Boldesager, Peder Gydes gård, og mange af vejene i kvarteret blev siden opkaldt efter Peder Gyde Pedersens døtre. På stadsingeniørkontoret i Esbjerg findes en gadeplan signeret G. R. Øllgaard, Hellerup, 1913 – muligvis den landmåler, som forestod udstykningen. I 1911 sikrede Esbjerg Kommune sig arealet syd for Birkedals Allé som fredet område. Parken var et led i bæltet af »skovveje« og er i dag et aktiv for hele kvarteret.

Den første generations bygmester var Ejnar Kielstofte. Han skabte en letgenkendelig hustype i villastil med store

buede vinduer, kviste og karnapper. Helt intakt bevaret er f.eks. *Torvegade 128* (opført 1909 af Ribe Amts Vestre Landboforeninger som konsulentbolig for forsøgshaven, se s. 48) og det indtil for nylig ret forfaldne *Birkedals Allé 4* (også før 1911). Bevaret, men malet i lidt for mørke farver, er *Frihedsvej 27* (1911-14), mens *Birkedals Allé 21-23* er to restaurerede Kielstofte-villaer, nu hvidkalkede med hhv. grå og blå detaljer. Kielstofte havde sandgrav og cementstøberi i karreen mellem Nørrebrogade og Edelsvej, og omkring 1920 byggede han sit eget hus, *Edelsvej 1 B*.

Omkring hjørnet Frihedsvej-Torvegade var der allerede samtidig med Nørrebrogade-kvarterets ældste huse blevet bygget en række småhuse ca. 1899-1902, f.eks. hjørnehuset *Torvegade 97*. Men området er ikke i samme grad en helhed, og gadeplanen følger her byplanen på Esbjergs område. Et par dobbelthuse fra 1911-12 er *Torvegade 105-107* og *118-120*, men begge huse er mishandlet med uens bemaling, uens nye vinduer mm. Kan ejere af dobbelthuse da i det mindste ikke være enige?

Endelig begyndte omkring 1910 også bebyggelsen af det yderste stykke af Kirkegade (indtil 1945 Enghavevej ligesom Torvegade hed Sct. Pauls Allé). Her – som i det øvrige gamle Boldesager – byggede mange pensionerede skibskaptajner huse, og Enghavevej fik på et tidspunkt tilnavnet »Schifferstrasse«. Blandt de ældste huse kan nævnes de velbevarede villaer *Kirkegade 120-126* (122: 1910, 124: 1914) samt de ret uheldigt ombyggede dobbelthuse *Kirkegade 133-147*.

Arkitekt Harald Peters i Boldesager

Det arkitektonisk mest bemærkelsesværdige element i kvarterets bebyggelse er de mange Peters-villaer. Ingen andre steder i byen er i den grad præget af hans raffinerede udgave af Bedre Byggeskik.

Den ældste Peters-villa i området er *Kirkegade 148* (1919 for fiskeskipper J. P. Sørensen) – fra de år omkring 1920, hvor Peters prøvede at udvikle et lille sønderjysk præget typehus, gavlvendt med to karnapper. Eneste fejl ved det fine hus er en udvidet tagkvist, beklædt med grove brædder. Det ville hjælpe, hvis træværket blev malet svensk-rødt. Et kønt lille hus er også *Torvegade 121* (1921-22 for

Peder Gydesvej 8-10.

Torvegade 121. Fot. H. E. Langkilde 1985.

Kirkegade 159.

Kirkegade 148.

Kirkegade 149.

postekspedient E. M. Petersen) – gavlvendt, gråpudset med blå skodder.

I årene 1923-24 havde Peters særligt travlt. To store og helt bevarede huse ligger *Kirkegade 128 A-B og 149*, bygget 1924 for hhv. bjergningsentreprenør Claus Sørensen (hvis navnetræk stadig ses i sprosseværket over døren) og dyrlæge E. Nielsen. I nærheden ligger det lige så velbevarede *Kirkegade 159* – et højt, pudset gavlhus med smårude vinduer, opført 1924 for kaptajn I. P. Chr. Rosenkilde. Ved Torvegade ligger på det markante hjørne ved Birkedals Allé det store hus *Torvegade 109*, bygget 1923-24 for tandlæge Rand. Sydfacaden var oprindeligt meget sønderjysk inspireret med en tofags gavlkvist over midten. Men i 1941 blev huset udvidet for direktør Langergaard, Valsemøllen, og med karnappen og den nu dobbelte kvist virker huset i dag snarere engelsk.

Den kønneste villavej i kvarteret er Peder Gydes vej – og her ligger Peters-villaerne tæt: På østsiden er *Peder Gydesvej 1 A og 5* intakte huse (1 A: 1923 for kaptajn L. Andresen, 5: 1926 for toldforvalter Poulsen). På vestsiden bemærker man rækken *Peder Gydesvej 8-10 og 14-18*. Nr. 8 (1923 for toldkontrollør Gredsted) har en spændende udformning med høje og lave partier og tagformer – men har desværre også fået helruder og et uheldigt kvistparti mod syd. Nr. 10, Shangri-La (1923 for maskinmester Teglers) er velholdt og rødkalket, nr. 14 (1929 for lærerinde Frk. Lassen) er et lille gavlhus, der kigger op over en stor hæk, og nr. 18 er et enkelt hus, bygget 1930 for telegrafkontrollør Ammentorp.

Ud mod Strandby Kirkevej afsluttes kvarteret endelig af tre smukke huse: *Strandby Kirkevej 224, 226 og 230*, hvoraf nr. 226 og 230 hører til ark. Harald Peters' bedste huse, mens nr. 224 byggedes 1931 for og af ing. K. Steners. Nr. 230, der er bygget 1923 for havneingeniør K. Buchwaldt (tilbygningen i bindingsværk dog fra 1929) blev i 1977 præmieret af Esbjerg Byfond både for bevaringen af det fine gulkalkede hus og for haven, som hvert år står med blomstrende krokus til fornøjelse for alle, der passerer det travle gadekryds.

Også andre har tegnet Bedre Byggeskik-huse i kvarteret. Ark. P. M. Larsens *Torvegade 125-127* (1923) er gode huse, selv om nr. 125 har en lidt søgt, fremmedartet forhæng med brolægning og grantræer. Også bygmester Kielstofte har bygget et fint rødstenshus *Frihedsvej 31*

»Den lille maler«, Jørgen Hansens eget hus, *Kirkegade 153*, bygget 1920.

(1925 for mejeriejer L. A. Lauridsen). – Og så er der endelig »den lille maler«, Jørgen Hansens eget hus, *Kirkegade 153* fra 1920. Jørgen Hansen, der 1896-1920 var forstander for Teknisk Skole, tegnede både husets velbevarede ydre og det indre, af hvis mange morsomme detaljer kun enkelte rester er tilbage. Den særpregede udskårne hoveddør er en gave fra Teknisk Skole til Jørgen Hansen ved afskeden 1920, tegnet af kunstmaleren Niels Holbak og udført af skolens elever.

Efter 1945

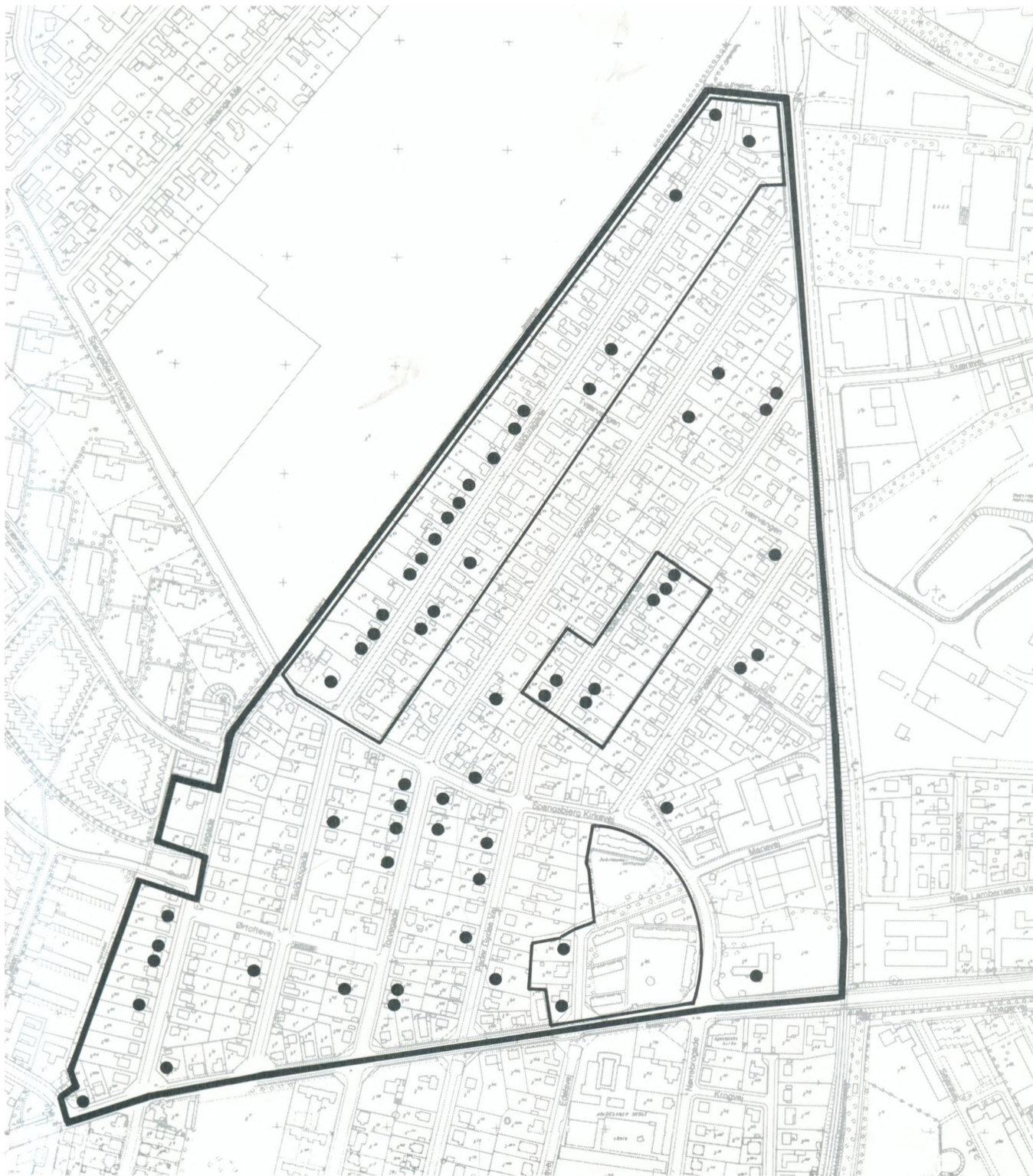
På initiativ fra Ribe amts Vestre Landboforeninger blev der i 1908 anlagt en forsøgsstation for havebrug på vestsiden af Torvegade – siden udvidet med Spangsberg Forsøgsgård i 1914. Forsøgshavens jord var blevet købt af Esbjerg kommune og udlejet for 25 år. I 1943 hjemfaldt arealet til kommunen og flere planer for arealet så dagens lys. Blandt andet kom ark. Harald Peters i 1943 med et forslag til 38 kædehuse for Dansk Almennyttigt Boligselskab. I 1949 blev den østlige del af grunden bebygget med 18 rækkehuse i 6 rækker for Kommunalfunktionærernes Boligforening, *Torvegade 130-140*. Bebyggelsen, der kaldtes Parkvænge, blev tegnet af ark. Jytte og Ove Tapdrup og er et lavt byggeri i typisk efterkrigsstil. Ved en vinduesudskiftning er rammerne desværre blevet ensartet brunede bør, som oprindeligt, være hvide og brune.

Også Edelsvej er tildels blevet ret sent bebygget – og vestsiden rummer derfor en pæn række 50'ervillaer. *Edelsvej 8* er et hvidmalet hus med let fremspringende 1. sal, højt tegltag og gråblå skodder, tegnet 1958 af ark. Jens Sottrup-Jensen og ing. B. Leth Pedersen. *Edelsvej 16* er ark. Elmo Thomsens eget hus fra 1960, af gule sten med fladt built-up-tag. På den modsatte side er *Edelsvej 1-1 A* (1 A 1959 af ark. Elmo Thomsen for købmand Har. Lodberg) gode huse.

Frihedsvej 31.

Villakvartererne mod nord

Villakvartererne mod nord

Nord for Strandby Kirkevej er to villakvarterer udstykket på kilometerlange parceller af Boldesager og Spangsbjerg ejerlav. Området mellem Strandby Kirkevej og Spangsbjerg Kirkevej blev udstykket i 1923. Syd for dalen udstykkedes to små haveforeninger, Sct. Poul og Baldur, mens hele den nordlige del af området blev haveforeningen Solhøj. Nord for Spangsbjerg Kirkevej blev arealerne ved Baldursgade og Torvegade udstykket omkring 1925. Den nordligste del af kvarteret udstykkedes samtidig af haveforeningen Fritiden, mens østsiden af Peder Gydesvej i 1941 blev hjemstedet for Haveselskabet af 1941. En del af området ved Baldursgade var dog frugtplantage indtil efter 1945, og det meste af Dortheasvej blev først bebygget i 1950'erne (her byggedes bl.a. Carl »Kulør«s første CP-hus *Dortheasvej 30* 1955, se s. 29). Mod vest var et stort areal beslaglagt af Spangsbjerg Forsøgsgård fra 1914 til vore dage. Højvangskvarteret blev udstykket som haveforeningen Højvang i 1926-27 på mtr. 4 af Spangsbjerg. Den nordligste del af kvarteret blev udstykket i 1942 som haveforeningerne Grønningen og Holmvang på Holmegårdens jorder, mens kvarteret ved Højvangs Parkvej er en privat udstykning fra 1960.

Et klassisk halvtredserkvarter

Nord for Strandby Kirkevej blev der før 1940 kun bygget enkelte helårshuse. Perlen blandt dem er hjørnevillaen *Torvegade 168*, tegnet af ark. Harald Peters 1927 for Aksel Henriksen, assistent på Spangsbjerg Forsøgsgård – pudset med smårudede vinduer og afvalmet tegltag. Blandt de andre små Bedre Byggeskik-huse i kvarteret bør nævnes det lille firefagshus Stevns, *Torvegade 151* (1925 af S. Hansen for overportør J. L. Vinther), det sommerhusagtige lille rødstenshus *Torvegade 148* (ca. 1925) samt f.eks. *Baldursgade 27* (1925 af ark. S. Hansen for P. K. Juhl).

Efter at Boldesager blev indlemmet i Esbjerg Kommune 1945 blev kvarteret civiliseret med kloak, vejbelysning mm., og gennem 1950'erne var Boldesager kvarteret, hvor Esbjergs bedre borgerskab byggede og boede (embedsmænd, ingeniører, gymnasielærere, direktører og advokater etc.). Mange af villaerne er derfor arkitekt-tegnede, og veje som Peder Gydesvejs nordlige del og

Baldursgade er i dag byens mest homogene helheder af énfamiliehuse fra den tid. Helhedspræget er karakteriseret ved de mange kombinationer af rødt murværk og hvidt træværk, f.eks. de mange tidstypiske vindskeder – en farveklang, der nemt kan ødelægges af for megen brunimprægnering! Miljøet understreges også af de brede græsrabatter og de mange åbne forhaver, som nepot blev moderne efter 1950.

De tidligste villaer i kvarteret er endnu præget af 1940'ernes sans for det danske. En helhed af huse med høje tegltage ses bl.a. på Kirkegades vestside med f.eks. *Kirkegade 170* (1947 af Carl Greibe for Viggo Krik), *Kirkegade 176* (1943 af ark. Oscar Kjær for fiskeeksportør Sv. Pedersen) samt i midten *Kirkegade 172* (1951 af ark. Peter Wiese for fotograf W. Glass) – i røde sten med hvide, fladbuede vinduesindfatninger og franske altaner. Fra samme tid stammer det nærliggende *Strandby Kirkevej 287* (1950 af ark. Holger Koefoed til sig selv) med fremstående vandrette fuger i murværket (»hamborgfuger«). Et godt hus i disse års endnu traditionelle stil er også *Dortheasvej 17* (1953 af ark. Jens Sottrup-Jensen for lærer Holt Jensen) og lignende upretentive villaer præger bl.a. en del af *Peder Gydesvej* – f.eks. nr. 54-56 og 55-57, et stykke af Baldursgades østligste husrække – f.eks. *Baldursgade 45-47* og Edelsvejs blinde ende med *Edelsvej 28* og 32-34.

Men omkring 1950 begyndte eksperimenterne med utraditionelle grundplaner, nye materialer og lavere, til sidst flade tage. I begyndelsen af 1950'erne var der en kortvarig mode med indbyggede verandaer og søjlepartier – måske inspirerede af den nye arbejderhøjskoles kollegier (offentliggjort 1947). Karakteristiske eksempler på dette er arkitekt Søren Nørgårds to villaer, *Strandby Kirkevej 281* (1952 for dir. Claus Sørensen) og *Baldursgade 10* (1952 for direktør Gunnar Grosen, FDB) – det sidste med et elegant peristyl mod gaden.

Typiske for 1950'ernes eksperimenter med lave hustyper er bl.a. *Baldursgade 58* (1956 af ark. E. Flagstad Rasmussen for tømrermester Emil Pedersen – hvidt med lavt skifertag, *Baldursgade 60* (1966 af ark. Jens Sottrup-Jensen for advokat Niels Frandsen) og *Baldursgade 74* (1958 af ark. Rudolf Lolk for entreprenør Oskar Nielsen) – med fladt built-up-tag og et tidstypisk rødt mønstermurværk mod gaden. Blandt de øvrige huse på vejen kan nævnes: *Baldursgade 64*, ark. Harald Peters' sidste villa (1950 for landinspektør Ove Schovsbo), fuldført af hans efterfølger ark. Knud Thomsen, som har tegnet mange af kvarterets øvrige huse (f.eks. *Baldursgade 52* og 84). På Peder Gydesvej har ark. Elmo Thomsen bygget et par interessante huse, bl.a. det gavlvendte *Peder Gydesvej 71* (1959 for Niels Jørgen Lodberg) og *Peder Gydesvej 94-96* (1960). Omkring den gamle Peder Gydes gård, *Spangsbjerg Kirkevej 1* (1871-76, se Landbygninger i Esbjerg Kommune 1985, s. 24) ligger to områder, der skiller sig ud fra det øvrige villakvarter: Dels industrikvarteret omkring Marievej, hvis ældste industri, den nu udflyttede sodavandsfabrik Baldur, var grundlagt i 1895 som Boldesager Bryggeri. Dels det lave blokbyggeri vest for Spangsbjerg Kirkevej, hvor den gamle sognefogedgård lå indtil 1955. Nordligst har vi *Esbjerg Kommunes Jubilæumsstiftelse*, bygget 1954 i anledning af byens 50 års købstad-jubilæum 1949 og tegnet af ark. J. H. S. Østerlund med hjælp fra stadsarkitekt Frode Klok. Mod syd ligger en række aldersrenteboliger, *Edelsvej 11-27* og *Spangsbjerg Kirkevej 2-16*, opført af Esbjerg Kommune 1956 med Mads Kamp som arkitekt. Med sine røde sten og hvide detaljer, grupperet omkring trægrupper og grønninger, er den samlede bebyggelse en helhed, typisk for det bedste i 1950'ernes bygningskultur.

Torvegade 148.

Kirkegade set fra Strandby Kirkevej ca. 1955. Byhistorisk Arkiv.

Kirkegade 170-178.

Strandby Kirkevej 281.

Baldursgade 10.

Baldursgade 60.

Baldursgade 74.

Højvangskvarteret

Efter udstykningen 1926-27 blev Højvangskvarteret kun langsomt bebygget. I Jerne kommunes arkiv findes enkelte byggesager på murede huse fra 1926-27, men fra 1927 ses også en ansøgning om bygning af et hus, beklædt med asbestplader (eternit). Dette blev bevilget på betingelse af, at huset blev rykket 15 m tilbage fra gadelinien. Næsten samtidig giver en sag om et træhus »ved Spangsbjerg Kirkevej« anledning til en principiel diskussion i sognerådet om ulovligt byggeri – og den slags sager var der adskillige af!

Selv om de gamle have- og selvbyggerhuse i dag næsten er borte, er bebyggelsen stadig meget blandet. Langs de lange lige veje, Højvangs Allé og Højtoftevej, ligger der snart et par små dobbelthuse fra de første år, snart huse fra 1950'erne eller 1970'erne. Et par gode Bedre Byggeskik-huse er *Højvangs Allé 8 og 12* samt gavlhuset *Højtoftevej 14* – pudset med blå brædebeklædning øverst på gavlen. Især på Højvangs Allé er der mange tidstypiske 1950'ervillaer – enkle huse i røde sten. I Holmevej-Grønningen-kvarteret er helhedspræget endnu nyere og lavere, bevoksningen er lav og husene har ofte flade tage. Typisk for bebyggelsen er f.eks. *Grønningen 14* (1960 af og for ark. Otto Ottesen) og de tre huse *Holmevej 3-7* (ark. Sv. E. Carlsen 1957-59).

I modsætning til haveforeningskvartererne med deres lige veje står udstykningen af Højvangs Parkvej mm. med sine krumme vejforløb og »engelske« grønninger. Højvangsparken er da også et resultat af en privat udstykning og bebyggelse, påbegyndt af ark. Sv. Erik Carlsen 1959 i samarbejde med landinspektør Jørgen Sletgaard, og fær-

Højvangs Alle 14.

diggjort af Esbjerg kommune 1960-61. I Højvangsparken skulle grundene bebygges inden 2 år. Kvarteret var attraktivt og flere grunde blev lagt sammen til større grunde med store huse.

Højvangs Parkvej ca. 1965. Fot. Palle Sønderkov, Byhistorisk Arkiv.

The map shows a dense urban area with a grid-like street pattern. A large, irregular area is outlined in thick black, covering a significant portion of the map. This area includes several large open spaces, possibly parks or sports fields, and is surrounded by residential and commercial buildings. The map is labeled with various street names and landmarks, including 'Hans Christian Andersen' and 'Hans Christian Andersen'. The overall layout suggests a detailed urban planning or development project.

Parkkvarteret

Det store område fra Strandskoven i vest til Spangsbergparken i øst er den typiske socialdemokratiske by i ordets bedste forstand. Her er stadion, park med forsamlingsplads og fritidsanlæg, dyrehave, kolonihaver, arbejderhøjskole og socialt boligselskab. Oprindelig var området marker og enge i ejerlavene Spangsbjerg (ved hjørnet af Stormgade og Spangsbjerg Kirkevej) og Vognsbøl (ved Gl. Vardevej) og hørte under Jerne kommune. Men i årene efter 1900 blev størsteparten af arealerne opkøbt af Esbjerg Kommune, dels til grønne områder, dels i forbindelse med beslutningen om havneudvidelsen 1909.

Fritidslandet

Den grønne ring omkring Esbjerg blev påbegyndt omkring århundredskiftet som et barn af både den almindelige plantningssag i Vestjylland og borgmester Jørgen Lyngbyes (1899-1907) arbejde for byens forskønnelse. Den første plantage var Esbjerg-Gjesing plantage (nu Nørreskoven), som påbegyndtes i 1890 af købmand Th. Nielsen og dr. Bruun, som jo allerede i 1884 var begyndt at tilplante Byparken. Næste initiativ i det her omhandlede område kom fra konsul Ditlev Lauritzen, som i 1902 anlagde Vognsbøl Plantage som en løvtræsplantning. Denne plantage blev i 1910 eksproprieret af Esbjerg kommune og indgår nu i Vognsbølparken. Samtidig stiftede borgmester Lyngbye et aktieselskab til Esbjergs forskønnelse, som i 1902 begyndte plantningen af Strandskoven og i 1904 de såkaldte Skovveje. Ideen var, at man skulle kunne promenerer under træers skygge hele vejen rundt om Esbjerg – og netop i kvarteret nordvest for den indre by er skovvejene stadig et markant element i byplanen.

I stadsingeniør Harald Nonboes byplan 1924 regnedes

der med bebyggelse på store arealer både syd og nord for skovvejene. Men mod nord valgte man foreløbig at forvandle dalen omkring Vognsbøl Bæk til en park efter planer udarbejdet af havearkitekt J. P. Andersen i samarbejde med Esbjerg Kommunes Forskønnelsesudvalg, hvis formand var bogtrykker Kr. Rosendahl. Parken blev anlagt i årene 1921-26 og udvidet med dyrehave 1929.

Samtidig blev en del af arealet i dalen taget i brug som losseplads, mens resten i begyndelsen af 1930'erne blev udlagt til kolonihaver – delvis som krisehjælp til arbejdsløse: Nørrevænge (1932), Parken (1933) ved Stormgade. Derudover udlagdes der før og under 2. verdenskrig jord til kolonihaverne Vognsbøl og Strandvang ved Gl. Vardevej, Solvang ved Strandby Kirkevej og Spangsbergbakken (1942) nord for Vognsbølparken. Her udlagdes også i 1930'erne De Unges Haver, tilknyttet kommunens ungdomsskole.

Desuden vedtoges i 1934 som beskæftigelsesarbejder en række nyanlæg i Vognsbølparken, og i årene 1926-29 anlagdes Esbjerg Idrætspark ved Gl. Vardevej. Endelig blev arealet i 1930-34 gennemskåret af anlægget af Stormgade – den nye hovedlandevej 12 til Varde.

Spangsbjergparken

I den 2. verdenskrigs sidste år begyndte man som led i den nye byplanlægning at forberede nye anvendelser for arealerne. 11. september 1944 tog man principbeslutning om anlæg af stadion på haveselskabet Vognsbøls arealer vest for Gl. Vardevej – og samtidig vedtog man at sælge arealerne øst for Stormgade til Dansk Almennyttigt Boligselskab, København, som var interesseret i at komme ind i Esbjerg og derfor 28. august 1944 oprettede datterselskabet Esbjerg Almennyttige Boligselskab A/S »for et samfundsmæssigt ønskeligt boligbyggeri«.

EAB engagerede den unge arkitekt Jens Sottrup-Jensen til opgaven, og i løbet af vinteren forelå en skitse til bebyggelsen: kædehuse, parcelhuse i rækker, rækkehuse omkring en grønning i dalen samt en række højhuse langs Spangsbjerg Kirkevej.

Bebyggelsen af dalen og skrænten var længe undervejs. Der var materiale-mangel, og udformningen blev også diskuteret. Bl.a. gennemgik prof. Steen Eiler Rasmussen i 1945 planerne og udformede en alternativ skitse i form af en haveby med udelukkende 2-etages huse. Ved en drøftelse i marts 1945 i byrådet ønskede landstingsmand og murermester i Jerne, Jens Jensen, at området skulle bebygges med enten etagehuse eller villaer – ikke alle de nymodens kombinationer. Byrådet bad EAB om at lave alternative planer for bebyggelsen – både en haveby, en bebyggelse med 6-etagers huse i stedet for 3-etagers samt en plan med den høje bebyggelse nærmest byen.

Heldigvis stod EAB og Sottrup-Jensen fast på hovedlinjerne i det oprindelige forslag, hvor de forskellige bygningshøjder fulgte og understregede terrænet – med højhusene knejsende øverst på bakken ligesom de samtidige punkthuse på Bellahøj i København. På et byrådsmøde 1952 tillod man da også endda en forhøjelse af punkthusene fra 7 til 8 etager.

Byggeriet gik i gang, først de mere traditionelle 3-etagers blokke, som stod færdige 1954-55, dernæst med højhusene 1955-58 og endelig med de 130 rækkehuse i årene 1959-60. – I dalen var der samtidig anlagt en offentlig grøn parkvej, Vognsbølvej, som senere blev ført under Stormgade til Vognsbølparken. Endelig byggede Jens Sottrup-Jensen også ved Bakkevej det nye Esbjerg Børnehjem, *Bakkevej 8* (1951-52) samt de to private villaer, *Bakkevej 4-6*.

Stadion, Arbejderhøjskole m.m.

Stadion blev sat i gang straks efter 1945. Der anlagdes et nyt fodboldstadion med plads til 14.000 tilskuere, atletikstadion, 4 fodboldbaner, 8 tennisbaner, svømmebassin og badstue, klubhuse samt på den anden side af Gl. Vardevej en cirkelrund cykelbane og en kælkebakke inde i Vognsbølparken. For projekteringen stod ingeniørfirmaet Ostenfeld og Jönsson.

I 1947 afholdtes der en arkitektkonkurrence om bygning af den nye *arbejderhøjskole* på haveforeningen Bak-

Kollegierne ved arbejderhøjskolen, indviet 1955. Byhistorisk Arkiv.

kens arealer vest for Stormgade på grundlag af en plan for placeringen, udarbejdet af prof. Steen Eiler Rasmussen. Konkurrencen blev vundet af arkitekt Otto Frankild med et forslag til en vinkelformet hovedbygning i 2 etager og fire 4-etagers kollegiebygninger, frit placeret i parken ned mod parkvejen. 1955 blev skolen indviet. Det smukke bygningsanlæg med kollegiernes karakteristiske loggia-gavle spiller sammen med Spangsbjergparken. Og skolens to udvidelser 1966 og 1985-86 har forstået at respektere tonen.

Til områdets karakteristiske elementer hører endelig bl.a. de dejlige *kolonihaver i Parken og Nørrevænge* vest for Stormgade og restaurant Parken, *Søvej 9*, i Vognsbølparken. Af nyere bidrag kan nævnes Esbjerg Kollektivhus, *Gl. Vardevej 90* (1966-67 af ark. E. Flagstad Rasmussen for Foreningen til Fremskaffelse af Boliger for Ældre og Enlige) – et smukt beliggende og tidstypisk betonhøjhus.

Spangsbjergparken 1961. Byhistorisk Arkiv.

Nordvestkvarteret

Nordvestkvarteret – det røde Esbjerg

Dette store område er præget af en lang række samlede bebyggelser, private, kommunale og kooperative, som hver har deres helt specielle karakter og hvoraf mange er af stor byhistorisk og arkitektonisk interesse:

Skovly – haveforening 1919-20

Nørvang – kommunalt planlagt og bebygget kvarter 1924-45

Ved Knudedybet og på den gamle dyrskueplads – sociale boligbyggerier 1933-58

Strandparken – privat haveby 1942-45

Enghaven – gammelt kolonihaveområde, 1925 ff.

Socialt er kvarteret meget uensartet – det veksler fra husvildebaracker omgivet af grønne træer til velhavervillaer på fiskelugtens hovedfærdselsåre. Men hovedpræget skabes af de mange boligblokke for arbejdere og pensionister. Ikke kun arkitektonisk er det en rød bydel!

Endelig rummer kvarteret en række bemærkelsesværdige enkeltbygninger: tovværksfabrikken, den gamle arbejderhøjskole, 4. maj-kollegiet, Grådybskolen og Treenighedskirken.

Skovly

Det lille, sluttede villakvarter omkring Østervinge-Søndervinge blev i 1919-20 købt og udstykket af haveforeningen Skovly. Skovly var, i samarbejde med Hængi mfl. haveforeninger ved Stormgade-Kronprinsensgade, den eneste haveforening, som søgte at skabe en fælles, ensartet bebyggelse på grundene, idet 22 grundejere ansøgte om støtte til opførelse af ens huse, tegnet af ark. Harald Peters. Trods støtte og lånegaranti mm. fra kommunen samt løfte om statstilskud efter støttelovene 1917-19, lykkedes det ikke at få bygget mere end 3 ens huse i 1921. I løbet af 1920 var antallet af interesserede nemlig sunket til 14, og ydermere ville ingen banker eller andre pengeinstitutter iflg. Peters påtage sig finansieringen af restomkostningerne, ligesom byggeomkostningerne netop i 1919-21 var rekordhøje.

Der foreligger ingen tegninger af det »typehus«, som ark. Peters indtegnede på planen fra 1919 – et firkantet gavlhus med en lille sidebygning.

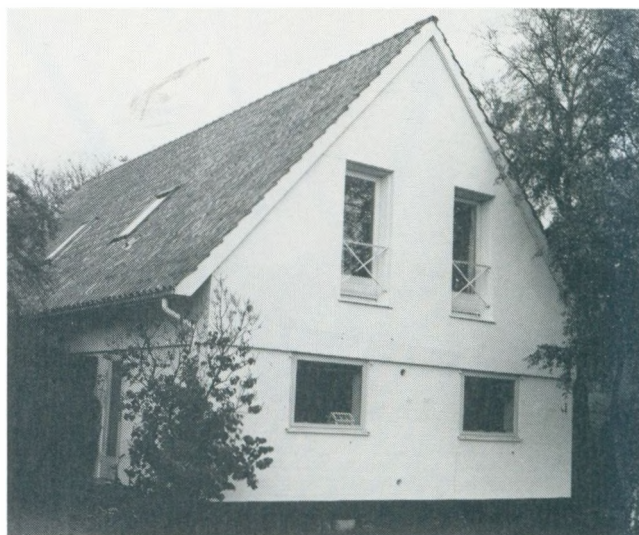
Østervinge 24-28.

De tre huse, som blev bygget i 1921, var: Stormgade 100 (for fisker Ove Sørensen), Stormgade 102 (for murer P. Holm) og Stormgade 108 (for P. Jørgensen Tingskov). Her havde Peters udviklet et lille sønderjysk gavlhus, i røde sten med afvalmet gavl mod gaden og to firkantede karnapper af træ på muret underdel, anbragt symmetrisk om midten af facaden. Af disse huse står kun et, *Stormgade 102*, nogenlunde uændret siden opførelsen. De to andre huse blev med tiden ændret til ukendelighed. Nr. 108 fik allerede i 1941 en uharmonisk funkisfront, mens en tarvelig »modernisering« med bræddegavl, skalmuring osv. i 1975-79 har ødelagt nr. 100. Det tilbageværende smukke nr. 102 viser, hvor smukt kvarteret kunne have været, hvis...

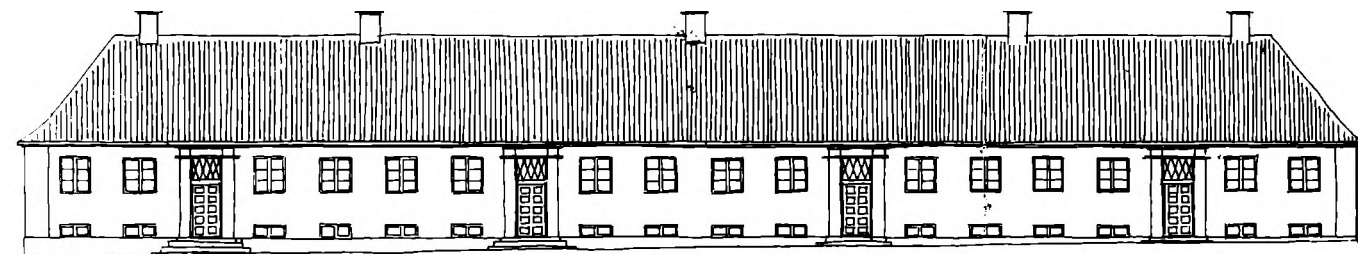
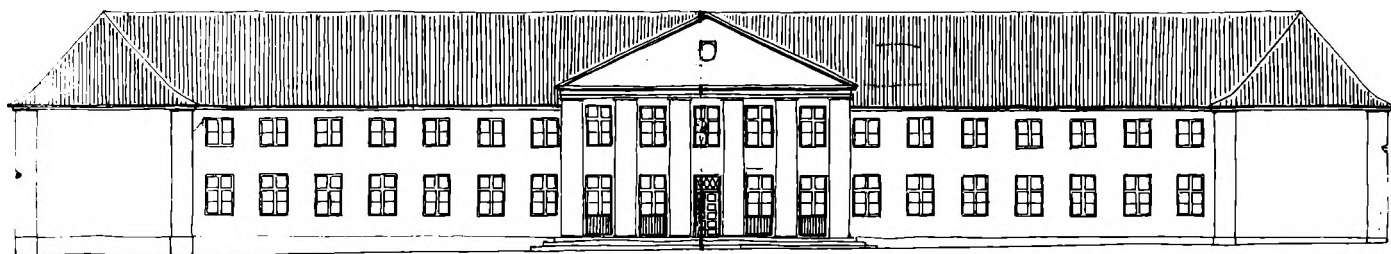
Noget specielt harmonisk præg har resten af kvarteret heller ikke, men de korte lukkede veje virker hyggelige med skovvejenes indramning bag husene. 1920'er-huse veksler med store villaer fra tiden før og efter 2. verdenskrig, skiftende mellem røde og gule sten, høje sadeltage og lave valmtage. Nogle af dem er ganske vellykkede, f.eks. *Østervinge 24* (1948 af og for tømrermester Hallen Hansen). Ark. Harald Peters fik også lov til at bygge flere huse, som f.eks. *Søndervinge 5* (1926) og *Østervinge 11* (1939 for dir. gunnar Grosen). Ét hus skiller sig ud fra de andre: *Østervinge 4*, bygget 1947 for fiskegrosserer Paul Agnar af Finn Juhl, som ellers er landskendt som møbelarkitekt. Til huset foreligger også en tegning udført af ark. Tyge Hvass. *Østervinge 4* er et enkelt, dansk, men meget raffineret hus: rødt tegltag, hvidkalket med sort-tjæret sokkel, let fremspringende 2. etage og 2 franske altaner i gavlen med et spinkelt jern-kryds som gelænder.

Stormgade 102. Det sidste bevarede af ark. Harald Peters' typehus til haveforeningen Skovly 1921.

Østervinge 4.

Projekt til alderdomshjem og rækkehuse langs Ved Skoven. Ark. J. C. B. Øhlenschläger og William Nielsen 1922. Øhlenschlägers arkiv.

Nørvang

Blandt de få kvarterer, som blev virkeliggjort efter byplanen 1924, er Nørvang det smukkeste og mest tidstypiske.

Efter at Esbjerg Kommune i 1918-22 efter 1. verdenskrig havde bygget en række store etageejendomme til afhjælpning af bolignøden, mente boligudvalget, at det i særlig grad var »formålstjenligt at der opførtes mindre Huse i to Etager til Beboelse for ældre Folk«, da byens antal af aldersrentemodtagere nu var stærkt stigende. Til denne bebyggelse valgtes Nørremarken eller Østre Nørvang, et kommunalt areal afgrænset af Gl. Vardevej i vest og de gamle skovbælter i nord og øst.

I 1922 tegnede stadsingeniør Nonboe en gadeplan, og en bebyggelsesplan blev udarbejdet af arkitekt J. C. B. Øhlenschläger og ark. William Nielsen. Bebyggelsesplanen blev i model udstillet på boligudstillingen i Fredericia samme år (udført af billedhugger Povl Nielsen, Esbjerg). Planen bestod i en »lille villaby« med en- og tofamiliehuse langs de nord-syd-gående gader, samt mod nord en monumental afslutning med blokke og et trefløjet alderdomshjem i midtaksen som en lille herregård. Alderdomshjemmet blev ramt af både statsligt byggestop og kom-

munale besparelser og blev ikke gennemført efter Øhlenschlägers forslag (flere alternative). Bebyggelsesplanen måtte også revideres og i årene 1923-25 tegnede Øhlenschläger forslag til både rækkehuse langs Nørvang og dobbelthuse med 2 og 4 lejligheder.

I 1924 blev det første byggeri realiseret: en række dobbelthuse med 4 lejligheder i hver, *Skovkanten* 4-24 og to to-etagers blokke, *Ved Skoven* 33-39 og 43-49, lagt symmetrisk omkring det planlagte alderdomshjem. I årene 1925-27 blev der bygget flere rækkehuse på Ved Skovens sydside, *Ved Skoven* 34-44, samt blokken *Gl. Vardevej* 75-79. Dermed var det slut med byggeriet i denne omgang. Men med det byggede havde Øhlenschläger og William Nielsen dog fået skabt et usædvanligt smukt og helstøbt nyklassicistisk kvarter i bedre Byggeskik's ånd. I 1929 fuldendtes symmetrien så ved byggeriet af alderdomshjemmet tegnet i kvarterets stil af arkitektparret Sonja Carstensen og Kirstin Westergaard (udvidet 1948-50 af Harald Peters og Knud Thomsen og ombygget 1964 af Mads Kamp). Desværre har hele komplekset fået brunrammede helruder, hvilket stikker slemt af mod kvarterets øvrige 4- og 6-rudede vinduer.

Modellen af Nørvang-kvarteret 1922. Fot. i privateje.

Skovkanten 12-26, ca. 1925. Byhistorisk Arkiv.

Skovkanten 1-39.

Efter 1929, da Esbjerg igen havde fået socialdemokratisk flertal, fortsatte man med at bygge aldersrenteboliger, nu i 2 etager langs Gl. Vardevej – igen med Øhlenschläger som arkitekt. 1939 købte Arbejdernes Boligforening en del af et af de gamle skovbælter og byggede 1939-40 *Skovkanten 1-39*, en række dobbelthuse i 1½ etage med helvalmede tegltage (ark. Harald Peters).

Skønt i detaljerne funktionalisme, stammer husenes hovedform dog helt tilbage fra Andreas Clemmensens mønster-jernbanestation på Landsudstillingen i Århus 1909 (jfr. f.eks. Vejen Station fra 1914). Den gamle Bedre Byggeskik-mand fornægtede sig ikke! AB's dobbelthuse var bestemt for børnerige familier efter 1938-loven, og til samme gruppe byggede også »1932« 12 lejligheder ved Nørvang 1941-42 på en grund, overladt af kommunen. Selv fortsatte kommunen med boliger for ældre i 3 etager langs Nørvang med Harald Peters som arkitekt, og i 1945-46 færdiggjordes kvarteret med en blok mod Grådybet (ark. A. Pelle).

Byggeriet fra 1930'erne og 1940'erne havde en mere funktionalistisk karakter, men kvarterets hoveddisposition blev opretholdt og yderligere understreget af de geometriske haveanlæg i karreernes indre. Et uforudset element i kvarteret blev til gengæld de 1942-44 opførte husvildeboliger *Ved Skoven 1-32*. I 1942 fremlagde kommunens boliginspektør, ark. William Nielsen, et skitseprojekt til 4 husblokke i træ på Nørvang »i forlængelse af aldersrenteboligerne« – eller hvis de skulle bygges af sten – på den gamle sportsplads ved Strandby Kirkevej. Imidlertid vedtog byrådet at bygge 8 dobbelthuse af sten øst for Skovkanten, og en bebyggelsesplan forelå i august 1942. Fra flere sider var der utilfredshed med projektet. Arbejdernes Boligforening (der lige havde bygget på nabogrunden) og »1932« protesterede begge mod barakernes anbringelse og tilbød at købe grunden til bebyggelse. Og Indenrigsministeriets konsulent, ark. Aksel Skov, skrev til kommunen at »bygningernes indbyrdes placering minder stærkt om husvildebarakker, hvilket i nogen grad modsiges af den håndværksmæssige kvalitet«.

Men der blev altså bygget 8 huse med 2 lejligheder i hver, og i april 1944 vedtoges byggeriet af endnu 8 huse nord for de første. Men endnu i dag lider bebyggelsen under, at de i sig selv gode og pæne huse med deres indbyrdes placering som minkbure uhjælpeligt bærer stempel af barakker!

»1932« og den gamle dyrskueplads

De to boligforeningsområder øst og vest for Gl. Vardevej er – især i deres bebyggelsesplaner – monumenter i Esbjergs arkitekturhistorie.

Bebyggelsen *Knudedybet-Nørvang-Gl. Vardevej* er bygget i årene 1933-41 af Andels Bolig og Byggeföreningen af 1932 med J. C. B. Øhlenschläger som arkitekt. Foreningen blev stiftet af bygningsarbejdere i Esbjerg som indsats mod både boligmangel og arbejdsløshed, og første formand var tømrer Sv. Aa. Hansen. Øhlenschlägers bebyggelsesplan blev efter inspiration fra de nyeste funktionalistiske byggerier i Tyskland og København en konsekvent stokbebyggelse med fritliggende blokke lagt i nord-syd. Blandt de øvrige nyheder i byggeriet var: kun een brandsikker trappe kombineret med altaner, kombineret spise- og dagligstue og høje trappevinduer i stålrammer. Fra den første blok på hjørnet af Knudedybet og Grådybet voksede bebyggelsen vestover, til den nuværende Gl. Vardevej blev nået i 1940 med 5 tætliggende blokke (for at sikre karakteren af facade mod Gl. Vardevej). Fra forskellig side var der nemlig blevet rejst kritik af den facadeløse bebyggelse, f.eks. fra bogtrykker Kr. Rosendahl (Venstre).

Velbevaret og pænt istandsat (præmieret af Esbjerg Byfond 1981 for renoveringen af altanerne) er »1932«s ældste afdelinger et vigtigt vidnesbyrd både om et stadie på vejen til vore dages boligformer og om en bemærkelsesværdig indsats for ordentlige boliger til arbejderklassen.

Knudedybet med Andels Bolig og Byggeföreningen af 1932's første bebyggelse. Fot. ca. 1933-34, Byhistorisk Arkiv.

Vest for Gl. Vardevej lå længe en blandet landhandel: stuehuset til Strandby Nygård, nogle småhuse med dårligt ry, samt en række træbarakker, opført af Esbjerg Kommune for husvilde i 1919.

Som led i beredskabsplanen for anlæg og byggeri efter 2. verdenskrig bad man prof. Steen Eiler Rasmussen om at udarbejde en plan for veje, bygninger og beplantninger på hele arealet. I Steen Eiler Rasmussens plan for området var hovedidéen at bygge langhuse i vinkler, åbne mod sydvestsolen, placeret langs smalle, let krummede boligveje. Gennem midten af bebyggelsen lagdes et trapezformet grønt bælte, og også mod Grådybet og Tovværksfa-

Prof. Steen Eiler Rasmussens plan for bebyggelsen på den gamle dyrskueplads, ca. 1945. Lysbillede, Stadsarkitektkontoret.

brikken skulle plantes en skærm af træer. I mangt og meget et forstudie til bydelen Tingbjerg ved København, som Steen Eiler Rasmussen planlagde i 1950. Siden viste det sig, at gadernes og husenes placering skulle tilpasses de eksisterende husvildebarakker, som kommunen ikke så sig i stand til at undvære på en gang, men hovedidéerne blev fastholdt.

Både »1932« og Arbejdernes Boligforening var interesserede i at bygge, og de gik sammen om projektet. 11. september 1944 vedtog kommunen i princippet at stille arealerne til rådighed for de to boligforeninger, og derefter tog »1932« den østlige del af arealet, mens AB tog den

vestlige, med hhv. J. C. B. Øhlenschläger og Harald Peters som arkitekter.

I samarbejde med kommunen forhandlede Steen Eiler Rasmussen i 1945 med de to arkitekter om størst mulig ensartethed i bebyggelsen: afvalmede tegltage, røde sten, ens bemaling, hegnsmure mv. – ligesom havearkitekt C. Th. Sørensen fik til opgave at detailprojektere friarealerne. På grund af tidens materiale-mangel trak byggeriet ud. Første del stod færdig i 1948 og anden del (afsnittet syd for Th. Dahls vej) måtte vente til 1953-57. 1948 blev kvarterets gadenavne vedtaget – opkaldt efter formændene for Esbjerg sogneråd 1894-99.

Den sydlige spids af området var ikke med i Steen Eiler Rasmussens plan. Allerede i 1942 havde den kendte murermeister Niels Th. Jensen forhandlet med kommunen om køb af grundene nærmest Strandby Plads til udførelse af et projekt bestående af 60 lejligheder, et hotel med en sal til mindst 1000 personer samt et biografteater med 500-550 pladser. Byrådet var velvilligt og gav tilsagn om at leje biografen. Krigen og de første efterkrigsår satte dog en stopper for de højtflývende planer. I 1949 og 1952 drøftede byrådet anvendelsen af arealet, og i 1954 blev et revideret projekt fremlagt af A/S Skansen, med Jens Sottrup-Jensen som arkitekt. Det blev imidlertid Arbejdernes Boligforening, der kom til at fuldføre bebyggelsen 1959-60 (mod Hjertingvej) og 1963 (Strandbysvinget og resten), mens A/S Skansen alene byggede *Strandbio* 1956. Med den markante placering af biografen og den bagvedliggende buede butiks- og boliggade respekterer bebyggelsen ideen med Strandby Plads – i modsætning til det over for liggende højhus. Til denne grund lå der også i 1954 et skitseprojekt til en bebyggelse i 3 og 6 etager, udført af ark. Ove og Jytte Tapdrup for A/S Vestervang. Det blev desværre (for pladsen) ikke udført.

Derimod fik Niels Th. Jensen i 1942 bygget tre boligblokke vest for Hjertingvejen på et areal, købt af kommunen for 5 kr. pr. m². Nøgterne rødstenslænger i 3 etager – boligkvarterernes udsatte forpost mod fiskerihavnen.

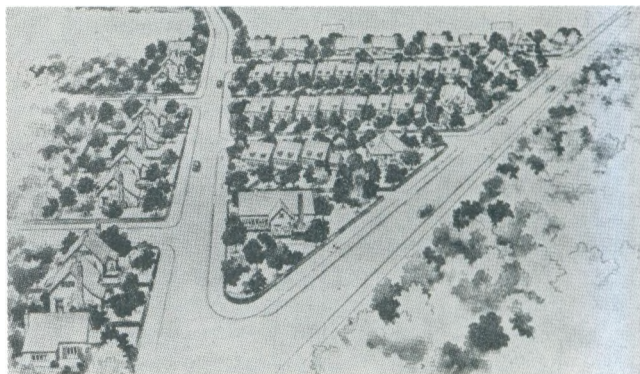
Luftfoto 1956 af den gamle dyrskueplads med det nye byggeri. Foroven ses Strandparken og til højre lidt af 1932's bebyggelse. Byhistorisk Arkiv.

Strandparken

Dengang området nord og nordvest for Strandby Plads endnu i 1890'erne var åbent land med lave strandenge og sandede marker, overvejede sognerådet at placere byens første offentlige sygehus herude, hvor der var frisk luft og sol. Projektet blev dog opgivet til fordel for en mere central placering i sikrere afstand fra havet, og i 1901 plantede man træer på den købte grund. Da den første del af Hjerdingvej i anledning af de nye havneanlæg blev anlagt i 1914, gennemskar den »sygehusplantagen«.

Efter 1940, da fiskeriet sammen med byggeri og andre entreprenørarbejder for landets midlertidige »gæster« blomstrede, blev dette hjørne af byen attraktivt. Den i disse år meget aktive entreprenør, Chr. P. Jensen, købte i 1942 resterne af plantagen og fik november 1943 fredningsnævnets tilladelse til at bygge. I efteråret 1942 havde han fået en arkitekt Poul Ambye til at udarbejde bebyggelsesplan og tegninger til husene. Af planerne og af samtidige reklamer kan man se, at idéen til kvarteret var meget engelsk: ens store villaer, forbundne to og to med mellemfløje samt i midten to serier rækkehuse bygget i trappeform. Den gennemgående stil skulle være gule sten, høje tegltage, brune skodder og pejsekorstene i gavlene, og plantagens træer skulle så vidt muligt bevares. I den endelige bebyggelse udgik rækkehusene og dobbelthusene til fordel for individuelle villaer, der kun parvis var ens. Men det øvrige fællesspræg blev gennemført og i 1944 blev der tinglyst fredningsdeklaration på træerne.

Strandparken var Esbjergs første eksempel på en privat villabebyggelse efter en samlet idé. Kvarteret er til i dag bevaret som en harmonisk helhed og endnu attraktivt, trods naboskabet til trafik og fiskeindustri. Husene er

Skitse af Strandparken. I annonce for entreprenør Chr. P. Jensen i Fonnesberg: Esbjerg, 1944.

typiske for den engelske mode omkring 1940, parret med en tidstypisk nyromantik i form af blyindfattede »kirkeruder«, nyrenæssancemøbler, messinglysekroner osv. Knap så engelske var pengene bag byggeriet. Bygherrens og arkitektens gode forhold til den tyske arbejdsorganisation Todt fik onde tunger til at mumle om »Judasparken« . . .

Mest intakt bevarede er husene *Strandparken 1-3, 2, 7-9, 8, 14-15 og 19-21*, samt *Grådybet 83, 91 og 96*, hvoraf især *Grådybet 83* (1950 af ing. Aage Henningsen) har en meget vigtig beliggenhed for enden af den østligste af de to småveje.

Men den fine kombination af brune eller hvide vinduer, gul mur og brunt træværk i skodder og vindskeder er sårbar over for større forandringer, såsom påbyggede udestuer med fladt tag, helruder osv., som det f.eks. ses i et par villaer på *Grådybet*.

Strandparken. Fot. Siegfried von Cosel 1955, Byhistorisk Arkiv.

Enghaven. Gammel have med tidligere svine- og hestestalde.

Enghaven og Engparken

Området syd og vest for Strandskoven var i begyndelsen af århundredet strandenge. Efter vedtagelsen af havneudvidelsen 1909 eksproprierede kommunen store arealer og i 1914 anlagdes Hjertingvejen. Da det meste af området lå ubenyttet, begyndte kommunen at udleje til kolonihaver. 1924 udlejedes de såkaldte »Skiden Agre« (området syd for Strandskoven og vest for Grådybskolen) til haveforeningen Vestervang. Lejemålet løb i 20 år »for at sikre tryggere Arbejdsforhold for de enkelte Lejere, saaledes at deres Interesse for Arbejdet i Haverne ikke sløves«. Ca. samtidig købtes det vest for liggende private areal af haveforeningen Enghaven. På de lavtliggende arealer var der store problemer med afløbet og området fik i folkemunde tilnavnet »Smadderup«. Både 1927 og 1929 skrev Enghavens folk til kommunen og bad om retningslinjer for mere permanente huse, men byrådet nægtede at godkende byggeri »paa Grund af de vanskelige Afløbsforhold«. I 1933 udførtes som beskæftigelsesarbejde beskyttelsesdiget langs Hjertingvej og i 1933-35 blev Fovrfeld enge reguleret. De mange små engparceller begyndte nu at blive solgt eller udlejet til folk fra byen, og mange byggede skure af fiskekassetræ, bølgeblik og andre forhåndenværende materialer. Således opstod »de fattiges paradis«, som ikke mindst blomstrede under og efter 2. verdenskrig. »Paradiset« bliver af en gammel beboer i Enghaven beskrevet som beboet af »skærslippere, søfolk og letlevende damer« – mens Vestervang og Enghaven dels var haver for ældre folk, dels »frikvarter for havnearbejdere og vognmænd« – præget af utallige svine- og hestestalde, hønsehuse og kaninbure (se s. ??). Kort sagt: et vigtigt led i storbyens forsynings- og transportsektor, organiseret af arbejderklassen selv uden uvedkommende kontrol.

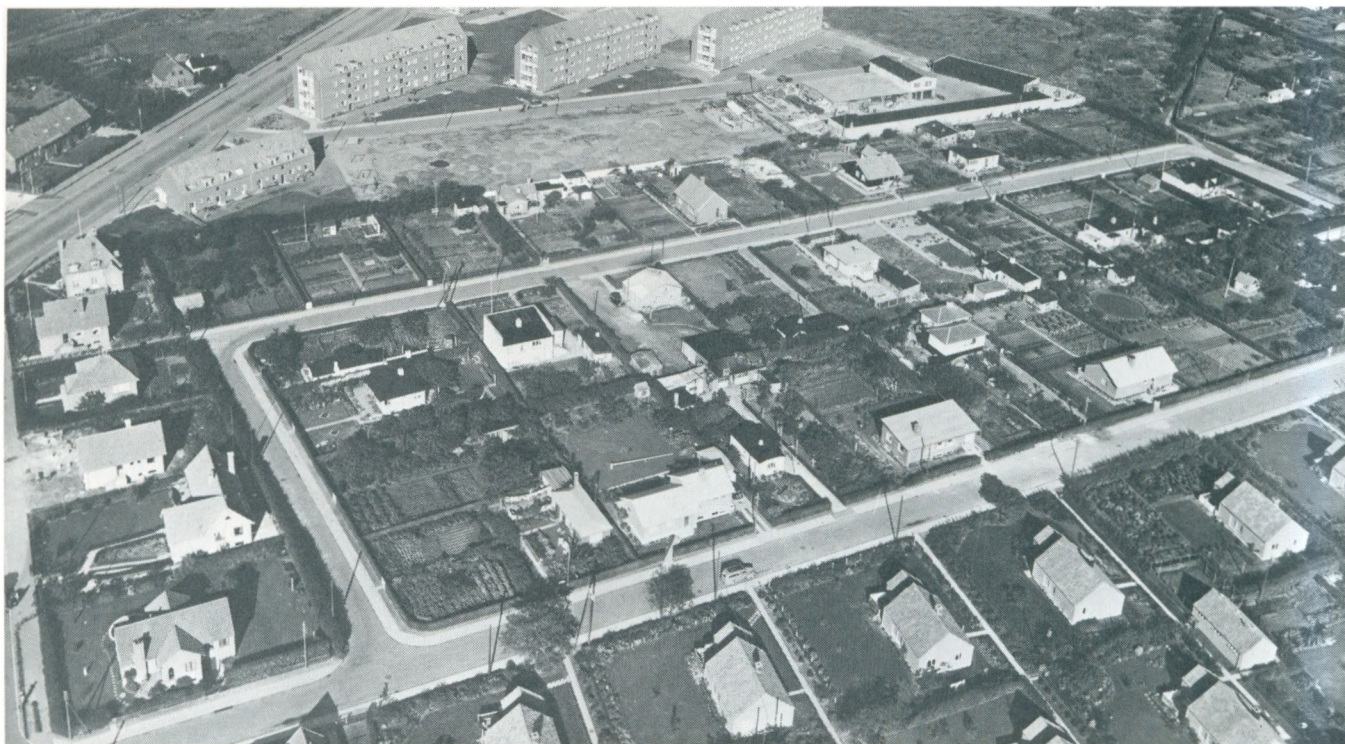
Det skulle selvfølgelig reguleres, og som led i byplanarbejdet foreslog Steen Eiler Rasmussen i 1944-45 »på Grundlag af C. Th. Sørensens foreløbige Forslag«, at Fovr-

feld Enge blev omdannet til en kolonihaveby med haverne lagt langs lange kanaler efter hollandsk mønster. Ved byrådets behandling af byplanen i 1949 frygtede man imidlertid for sundhedsproblemer med det stillestående vand, og planen blev opgivet til fordel for boligbyggeri og losseplads. Den sidste var allerede startet med etableringen af DANO-anlægget (til mekanisk formuldrning af affald) 1941.

Siden kom turen til Enghaven, hvor der 1947-48 blev fastlagt grund- og bebyggelsesdeklarationer. De selvbyggede huse fik 20 års-frister og kloak fik man 1950. Så var der frit slag for nye helårshuse, og i dag er kun to grunde tilbage med den gamle bebyggelse: *Engsvinget 25* (1938 af havnearbejder Henrik M. Sørensen) og det bagvedliggende *Enghavevej 18* (heste- og svinestalde m.m. brugt ca. 1927-75). De to parceller illustrerer fint kolonihavefortiden – men kan de bevares?

»De fattiges paradis«, skurbyen på engene ved Hjertingvej, fordret 1938. Byhistorisk Arkiv.

Enghaven set fra luften 1956. Nederst ses boligforeningen Nybo (1951) og ved Hjertingvej i baggrunden er »de fattiges paradis« ryddet og Engparken har rejst sig. Byhistorisk Arkiv.

Vest for Enghaven byggede Esbjerg borgerlige sociale Boligselskab i 1954-55 en række blokke på et areal, som af tyskerne under krigen var blevet anvendt til barakker og depoter. De røde blokke ligger underligt bart og uden sammenhæng med omgivelserne. En tid lang bar de øgenavnet »Clupeas Minde«, thi husene lå i vindretningen, da det berygtede sildekogeri Clupea i slutningen af 1940'erne lå til ankers i Grådyb.

Øst for Enghaven søgte fiskeeksportør Poul Agnar i maj 1949 om udstykningstilladelse til den sydlige del af området til opførelse af sine østrigske træhuse. Det blev nu ikke til noget, og 1951 fik en anden privat, malermester Carl Peter Nielsen, kaldet »Kulør«, øje på arealet. Han stiftede boligforeningen Nybo og tilkaldte sin svoger, ark. Åge Andreasen fra København, til at tegne husene og være tilsynsførende. De uanselige små rødstenshuse blev springbrættet for byens største typehuseventyr.

Forslag til kolonihaveby med kanaler i Fovrfeld Enge, fremsat af prof. Steen Eiler Rasmussen og havearkitekt C. Th. Sørensen i dispositionsplanen 1949. Lysbillede, Stadsarkitektkontoret.

Enkelbygninger i Nordvestkvarteret

Tovværksfabrikken, Gl. Vardevej 66

Startet 1904 som reberbane af konsul D. Lauritzen, 1905 Esbjerg Rebslageri, 1909 Esbjerg Tovværksfabrik A/S. De nuværende bygninger stammer fra perioden ca. 1915-i dag. Bevaringsværdig er først og fremmest den fine lille kontorbygning mod Gl. Vardevej, tegnet i 1917 af ark. C. H. Clausen. Grådybet 75 A ligger endvidere Tovværksfabrikens Børnegård, et venligt, funktionalistisk bygværk, oprettet af konsul Lauritzens mindefond og opført 1961-62 (ark. J. Sottrup-Jensen).

Esbjerg Tovværksfabrik, indgangsparti på kontorbygningen fra 1917.

Vandrehjemmet, den gamle arbejderhøjskole, Gl. Vardevej 80
Bygget 1916-17 som arbejderhøjskole og tegnet af forretningsfører for Arbejdernes Boligforening, R. Ovesen. Deraf ligheden med boligforeningshusene fra 1917: røde sten og mansardtag i gedigen nybarok. Skolen blev udvidet 1924 m. gymnastiksal m.m., tegnet af prof. Ivar Benitzen, København. Bygningen blev under 2. verdenskrig beslaglagt af tyskerne, siden indrettet til Søfartsskole, og i 1984-85 smukt restaureret af Esbjerg Kommune til vandrehjem (ark. Henry Schou). En smuk og historisk bygning!

4. maj kollegiet, Gl. Vardevej 78

Bygget 1949-51 af ark. Harald Peters og Søren Nørgård, og består af to 3-etagers fløje med lavt mellemparti. Komplekset står i røde sten med hvidmalet træværk og helvalmede tegltage – typisk for den første efterkrigstids enkle og endnu bevidst dansk-nationale tone i byggeriet.

Grådybskolen, Grådybet 81

Opført 1951-54 af arkitektparret P. Hougaard Nielsen og C. J. Nørgård Petersen efter en landsarkitektkonkurrence 1949, udvidet med friluftsbad 1957-58. Skolen er anlagt som en lang firkant omkring tre grønnegårde, med klasser, grupperum, særlokaler, observatorium og sale langs det indre gangsystem. I »Hvem byggede hvad?« (1971) skriver arkitekten, H. E. Langkilde: »Grådybskolen, der er opført af gule sten med facader af ikke-bærende snedker-elementer med brystninger af farvede, emailerede stålplader, har en smuk og levende hoveddisposition med sit fint varierede gårdsystem. Som type betegner den en overgangsform mellem gårds skolen og atriumskolen, teknisk er den et led mellem traditionelt byggeri og elementbyggeri. Dens indre opdeling bidrager til at give den rimelige proportioner, skønt det er en ret stor skole. En vis formalisme er der nok i de 6-kantede specialklasser, som heller ikke er fri for at skabe lidt trængsel i den store

Gl. Vardevej 80, den gamle arbejderhøjskole, umiddelbart efter opførelsen 1917. Byhistorisk Arkiv.

grønnegård, men skolen er nok værd at se på grund af det varme og venlige milieu«. Man må håbe, at bygværket vil blive respekteret fuldt ud, nu hvor skolen har nået reparationsalderen!

Treenighedskirken, Grådybet 23

Allerede på et byrådsmøde 1947 blev et stykke af de gamle boldbaner reserveret til kirke, men først i 1958-61 blev kirken opført, tegnet af arkitekterne E. Flagstad Rasmussen og Knud Thomsen, efter en lokal arkitektkonkurrence. I 1980 blev kirken præsenteret af Esbjerg Byfond, ikke mindst for de bemærkelsesværdige mosaikruder i glas og beton, som udfylder kirkens fire karakteristiske gavle. De er udført 1961-67 efter forlæg af maleren Jens Urup Jensen.

Grådybskolen.

Østerbro og Klatrup

Østerbro og Klatrup

Kvarteret øst for banen hører til det allerældste Esbjerg, men er ikke omfattet af Historiske Huse i Esbjerg 1979. Kvarteret opfattes da også af de fleste som værende uden for centrum – »på den anden side af banen«, der her som i mange andre byer virker som en skillelinje, både geografisk og socialt.

Og dog var det her, ved Exnersgade, at de to Esbjerg-gårde, på hvis jord det meste af det gamle Esbjerg er bygget, lå i 1868. Esbjerg var oprindelig en enkeltgård, nævnt første gang 1502, som inden 1780 var blevet delt i to gårde. Den ene, som lå ved nuværende Exnersgade 39-41, ejedes 1844-1895 af Niels Christensen, kaldet Niels Esbjerg. Den blev nedrevet i 1895, da gårdens sidste marker var blevet udstykket, og i stedet opførte Niels Esbjerg det store rødstenshus, *Exnersgade 41* (muremester Kr. Skaftø) kort før sin død. – Den anden gård, som lå ved nuværende Exnersgade 33, ejedes af Peder Christensen, kaldet »Pejr Esbjerg«, og forsvandt allerede efter 1869, da landbruget på grund af baneanlægget blev flyttet over til Nygård ved nuværende Torvegade, mens resten af jorden blev solgt fra.

Exnersgade

Exnersgade har gamle aner, idet den stort set følger det gamle vejforløb, der fra Jerne gik forbi Rørkjær og Esbjerggårde til stranden. Elementerne af eksisterende civilisation må være årsagen til, at man ved jernbaneanlægget 1874 valgte at placere den første, ganske vist interimistiske, banegård her. Fra 1874 til den nye banegårds indvielse 1904 hed gaden Jernbanevej og var den facade, hvormed byen hilste alle tilrejsende. Af den gamle banegård er endnu bevaret stationforstanderens murede to-etagers hus inde på baneanlægget.

Det ældste i dag bevarede hus i gaden er *Exnersgade 39*, som 1869 byggedes af en tilvandet holstener, avlsbruger Heinrich Pogge, som havde købt et stykke jord af Niels Esbjerg. Huset er i dag forandret med glasvindfang og cementpladetag, men ellers bevaret.

Det første rigtige byhus i gaden blev jernbanehotellet »Hotel Esbjerg«, *Exnersgade 47 A*, bygget 1875 af gårdejer og købmand Hans Wulff Petersen fra Vilslev. Bygningens bevarede små pudsdetaljer: lisener og gesimser taler ikke

Exnersgade 29, 1935. Byhistorisk Arkiv.

imod en ubekræftet overlevering om, at bygmesteren skal have været Peder Højer (1841-1923), landbygmester i Solbjerg (se Landbygninger i Esbjerg Kommune 1985, s. 12). Bag hotellet anlagdes en stor have, hvor der i 1890'erne blev bygget verandaer, musiktribune, lysthuse og keglebane. Alt dette er nu væk, men forhuset er fint bevaret som Ribe amts forsorgshjem.

Den gamle Jernbanevej var præget af dyr. Her færdedes kreaturhandlere og slagtere hjemmevant mellem eksportstalde, fårefolde og det kommunale slagtehus længst nede i gaden. Da dyrlægeembedet for Skads Herred i 1890 blev flyttet fra Varde til Esbjerg, kom den nye dyrlægeboglig naturligt nok til at ligge i Exnersgade, nemlig huset *Exnersgade 29*, som formentlig er bygget til formålet. Huset er ombygget o. 1940, men har bevaret de svungne »Fanø« gavle – de sidste bevarede i Esbjerg. I den sydlige del af huset var 1907-16 St. A. Sands restauration.

En meget stor del af gadens bebyggelse stammer fra de »amerikanske« år i 1890'erne – en blanding af småhuse,

Exnersgade 35.

Exnersgade 47 A, Esbjergs ældste 2-etagers hus, det gamle Hotel Esbjerg fra 1975.

Exnersgade 59-61.

lejekaserner, virksomheder og direktørboliger. Fornemst er smørgrosserer Meyers villa, *Exnersgade 27* (ca. 1891-92 af ark. C. H. Clausen) i engelsk tudorstil, indvendig udsmykket med friser og vægmalerier, bl.a. af »den lille maler« Jørgen Hansen. Går vi længere op ad gaden møder vi *Exnersgade 35* (1891 for Heinrich Pogge) – et lille gavlkvisthus med en lidt uheldig moderne dør. Efter Niels Esbjergs hus på hjørnet af Ribegade har vi *Exnersgade 43-45* (1894-95 af tømrer Chr. Pedersen for Hans Wulff Petersen) – en stor tidstypisk udlejningsejendom. Nord for det gamle Hotel Esbjerg ligger *Exnersgade 49* (1892 af bygmester Hans Peters for gartner K. K. Pedersen) – et lidt medtaget hus med gode muredetaljer og rundbuede vinduer, samt *Exnersgade 51* (1896 af og for tømrer Chr. Bøndergaard) et tre-etagers hus med nyrenaissancesfacade. Mellem Baggesens Allé og Ewalds Allé ligger *Exnersgade 59*, som i 1896 blev opført som direktørbolig for Esbjerg Svineslagteri A/S, i engelsk præget nygotik med karnap og gavlkvist med pinnakler, samt gavlkvisthuset *Exnersgade 61* (1891 af muremester J. Krabbenhøft for Aug. Wiberg) med en køn facade (dog med en uheldig ny dør!) og *Exnersgade 63* (1894 for snedker C. A. Kaas) – et stort gavlkvisthus med rundbuede vinduer i overetagen.

Det forfald, som i mange år har præget gaden, har ikke mindst ramt husrækken mellem Ewalds Allé og Frodesgadebroen, men en saneringsplan for området er igangsat. *Exnersgade 71* (1896 af ark. H. J. Quist for tømrermester R. Rasmussen) venter endnu på sin istandsættelse, mens *Exnersgade 73* (1894 for overportør Chr. Sørensen) er blevet renoveret – desværre med et uheldigt nyt tagudhæng i gavlen og bibeholdelse af de uheldige vinduer.

Gyden ved *Exnersgade 71B-C* er i virkeligheden en rest af den gamle byvej i Rørkjær. I begyndelsen af århundredet kaldtes den Fasanvej, mens den senere, indtil 1950, hed Mågevej! I smøgen ligger der to huse fra 1896, hvoraf det store blev bygget som arbejderherberge.

Øverst i Exnersgades bue ligger tre ejendomme med typiske nyrenaissancesfacader. Heraf venter *Exnersgade 77* og *81* (77: 1897 af ark. O. Berg for snedkermester Anders Jensen, 81: af ark. O. Berg) endnu på restaurering og genskabelse af den gode facade, mens *Exnersgade 79* (1896 af ark. O. Berg for muremester Sørensen og købmand Sørensen, muligvis sammen med nr. 81) er forbillidligt istandsat!

Efter at banegården i 1904 blev vendt ind mod byen, blev Exnersgade baggade, og siden århundredskiftet er der blevet bygget meget lidt på dette strøg.

Exnersgade 77-79.

Teglværksgade set mod øst 1920, med købmand Høyers hjørne. Byhistorisk Arkiv.

Det gamle Klatrup

Indtil begyndelsen af 1890'erne ligger det øvrige kvarter øst for banen stort set hen i mørke. Ingen kort og næsten ingen billeder fortæller om kvarteret. Dog, på et gammelt fotografi af Esbjerg set fra Jerne omkring 1890 kan man se, at der i hvert fald ved svinget nordligst i Exnersgade allerede lå nogle af de for nybyggerårene så karakteristiske små huse, formentlig fra 1880'erne. Og på et andet billede af Kongensgades østligste ende omkring 1885 ser man i det disede fjerne nogle småhuse ude i trekanten mellem Rørkjærsgade og Teglværksgade.

De spredtliggende småhuse gav kvarteret ude mod øst øgenavnet »Klatrup« – et helt nyt stednavn, som i hvert fald senest i midten af 1890'erne blev officielt. I en annonce i Esbjerg Avis 2. januar 1892 nævnes som en af postkontorets ruter: »3. Ad Rørkjær Teglværker, Klatrup, Gammelby, Lykkegaard, Jerne Præstegaard, Maade med Udflyttere, Veldbæk og Hjem over Rørkjær«. Og 1898 omtales i Jerne Bygningskommission »Spidsen af Trekanten mellem Teglværksgade og den gamle Klatrup Vej«.

Begge omtaler tyder på, at det egentlige Klatrup lå ret langt mod øst, omkring teglværkerne. Det første stykke by øst for banen blev i mange år kaldt for »Østerbro«. Endnu i 1941 omtales et nyt kapellanembedede »med særligt arbejdsområde på Østerbro«, ligesom »1932's nye bebyggelse i Grønnegade 1942-44 blev betegnet som »på Østerbro«.

En af grundene til, at der kom bebyggelse mod øst var, at der her – i modsætning til store dele af den nye by – var eksisterende veje og opdyrket jord. Både Rørkjærsgade og Grønnegade fandtes som markveje, og samtidig var området allerede ved udskiftningen (ca. 1797) blevet opdelt i mange småparceller, som var nemme at sælge. Det var de ældgamle skel, som fik bebyggelsen til at lægge sig på kryds og tværs i skæve vinkler.

I 1890'erne blev bydelen øst for banen også Esbjergs mest udprægede industri- og arbejderkvarter. – Indu-

strien havde gamle aner på stedet, idet der allerede inden 1868 lå teglværker i området. Stedet var godt for teglværker – tilgængeligt for vadehavssejladser og med fint, stenfrit blår nær overfladen. Det første teglværk anlagdes 1850 af Niels Barkentin fra Sønderjylland, og siden kom Møllers og Gebhardts teglværker i 1869. Allerede i 1881 var der næsten 40 arbejdere i sæsonen – deraf mange tilrejsende tyskere fra Lippe-Detmold – og i de store byggeår i 1890'erne udvidedes værkerne kraftigt, blev handlet for uhyre summer og måtte gennem store krak. Det ældste Klatrup har derfor ikke mindst været en teglværksby, og de mange teglgrave og tørrelader har øget præget af total forvirring og umuliggjort enhver byplanlægning.

I 1890'erne grundlagdes en lang række virksomheder øst for banen. Blandt de ældste kan nævnes Meyers smørpakkeri og det engelske smørpakkeri Maypole, der grundlagdes 1890 som en afdeling af G. Jackson & Co., Birmingham, og som 1907 byggede den bevaringsværdige industribygning Exnersgade 33. I 1894 byggede teglværksejer Lund en margarinefabrik bag Meyers villa i Teglværksgade, og i 1895-96 byggedes ved Ewalds Allé bl.a. svineslagteri (Esbjerg Svineslagteri A/S 1895-1960, bygningerne nu nedrevet), kemisk fabrik, spiralsengefabrik, tømmerhandel og savværk.

Den største af alle virksomhederne blev tobaksfabrikken. Grundlagt af Lauritzen-kaptajnen Meinertz, men i 1902 overtaget af de danske brugsforeninger og kraftigt udvidet, bl.a. med centrallagerbygninger. 1939-40 byggedes ny tobaksfabrik (v. FDB's arkitektkontor), hvoraf kun den hvide nyklassicistiske hovedbygning, *Gasværks-gade 2*, er bevaret. De gamle lager- og fabriksbygninger, *Teglværksgade 1*, der stammer fra årene ca. 1902-1925, er nu overtaget af Esbjerg kommune. Hele komplekset er et varieret og spændende stykke industriarkitektur!

I 1890'erne spredte små og store huse sig ud over Østerbro og Klatrup. Kun Fynsgade adlød den i 1896 vedtagne gadeplan. Mærkelige smøger og skæve vinkler

Fynsgade 43-55.

opstod: »Høyers plads« (nu Rømsgade), »Strygejernet« (hjørnet Teglværksgade-Rørkjærsgade) og den kulsværdede Vinkelvej med gasværket (anlagt 1896).

De fleste af husene var små, uanselige huse i 1-2 etager, bygget af tømrere og murere. Karakteristiske rækker af huse fra før 1900 ses f.eks. på Teglværksgades sanerede og delvis restaurerede nordside: *Teglværksgade 18-22, 28-30 og 34*, på Fynsgades østside: *Fynsgade 31-35 og 45-55*, og på Grønnegades østside: *Grønnegade 47-51*.

Men hist og her blev der også bygget store, nu forsvundne lejekaserner – bygget af folk, der var overbevist om, at Esbjerg ville vokse stærkt mod øst. Det gjorde byen ikke, og de store huse blev hjemsteder for strandede eksistenser. Særligt sære var »firehusene« – fire treetagers huse, der lå meningsløst placeret ude mellem idyllisk gartneriland, frodige græsmarker og åbne grøfter. Tage Nissen har i *Rejser i min fødeby* (1968) malerisk beskrevet den gysende stemning, der hang omkring »firehusene« og deres utraditionelle beboere: »Røde Christian«, der endte på opdragelsesanstalt, skomageren med træbenet, »Silde-Svendsen« med høns, kaniner og en fordrukken kone, den meget gæstfri madam Clausen og mange andre. Meget bedre som boliger var det store fladtagede »amerikanerhus« i Grønnegade (ved Manøgade 1) ikke – på et tidspunkt var der f.eks. en fiskehandler, der havde sin hest opstaldet i naboeligheden.

Arbejdernes initiativer

Omkring 1900 var kvarteret øst for banen blevet byens mest udprægede arbejderkvarter. Ifølge skattekbogen 1903 var af kvarterets ca. 230 husstande ca. 150 arbejderfamilier (65%) mod 28 håndværkere, 15 jernbanefolk, 10 funktionærer, 8 fabrikanter/direktører, 7 landbrugere etc.

Den krasse bagside af storbymedaljen viste sig stærkest i Klatrups lejekaserner. Men netop i Klatrup startede også to af arbejderklassens indsatser for bedre bolig- og levevilkår: byggeforeningerne og kolonihavebevægelsen.

Den første arbejderbyggeforening i Esbjerg var Gasværksarbejdernes Byggeforening, som i 1905 byggede de 10 enkle dobbelthuse i røde sten, *Fynsgade 30-48*. De fleste

Lyngbyes Alle 5-9.

af husene er moderniseret i nyere tid – bedst bevaret er kvisthuset *Fynsgade 34-36* med oprindelige dannebrogsvinduer i begge etager. Endvidere byggede Jernbanetjenestemændenes Byggeforening 1907-08 en haveby ved *Lyngbyes Allé-Rosenvængets Allé*. Den lille bys pudsede huse med mørke skifertage (tegnet af ark. C. H. Clausen) skiller sig helt ud fra resten af bydelen, og også hvad angår byplanen, betød byggeforeningen det første brud med 1896-gadeplanen. Mange af husene er ret ombyggede – nogle af de mest intakt bevarede er *Lyngbyes Allé 19-21* (1908), men de store nåletræer foran nr. 19 virker fremmede for kvarteret!

Gennem byggeforeningerne slap nogle af de bedst og mest fast lønnede arbejdere bort fra lejehusene, men for den store del af befolkningen fik Joseph Søndergaards haveforeningsinitiativ større betydning (se s. 21 ff.). Søndergaards allerførste udstykning, Interessentselskabet Rørkjær Kolonihaver 1909, skete på et areal langs nuværende Baggesens Allé (dengang Kingosgade) fra Rørkjærsgade til en aldrig anlagt Hostrupsgade øst for Grønnegade (nu ca. Baggesens Allé 19-37 og 28-34 m.fl.). Om gadeanlæg søgte selskabet i 1911, hvor man bad »det ærede Byraad om at faa Kingosgade ført ud i lige Linie fra Grønnegade til Hostrupsgade«. . . , da »Den nævnte Retning af Gaden vil medføre en lettere Adgang til de 16 Parceller, hvori Jorden er udstykket, idet de alle faar Facade til Kingosgade. Ligeledes agtes denne Gade tilplantet med en Række Aletræer paa hver Side«.

Manøgade 14. Fot. 1950. Stadsarkitektkontoret.

Manøgade 14, 1984. Byhistorisk Arkiv.

I 1912 udstykkede Søndergaard derefter Østerbros Kolonihaver ved Rørkjærsgade-Ewalds Allé, mens de store kolonihaveudstyknings 1915-18 skete på jorderne øst for Klatrup. På selve Klatrups spredte jordstykker grundlagdes ca. 1915-25 en række mindre haveforeninger: Fremtiden ved Ribegade, Manøring ved Manøgade-Ringen og Klatrup nr. 1.

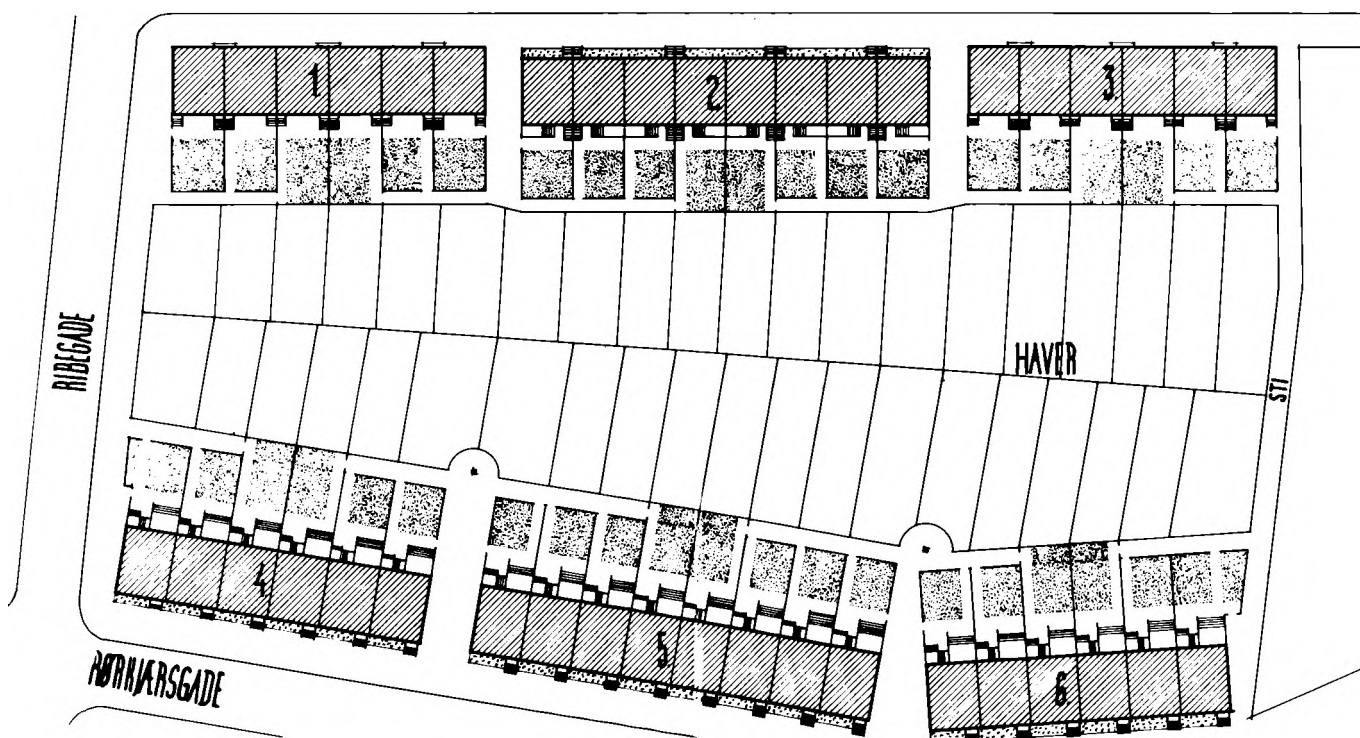
Som i de øvrige haveforeninger blev grundene bebygget til vidt forskellig tid. Det meget fine hus Grønnegade 11 (1927 af ark. Harald Peters for gasaflæser Grabe) er et af de få eksempler på helårshuse fra 1920'erne, mens der bl.a. i Manøgade er bevaret nogle af selvbyggerhusene fra efter udstykningen i 1925. Helt enestående er den virkeliggjorte kolonihavedrøm, eventyrslottet Tjørnely, Manøgade 14 (1928 fpr. A. Chr. Jørgensen) i brunt bindingsværk og gule tav. Tæt ved er Manøgade 20 med stort værksted og selvbyggerhus fra 1930'erne også typisk for den tidlige bebyggelse. I det hele taget er hele nordsiden af Manøgade en sjov blanding: Manøgade 4-6 hhv. en bungalow fra 1930'erne og et rødstenshus fra ca. 1930, nr. 12 et ombygget ældre hus og nr. 10-16 moderne parcelhuse. Alt i alt det lille hus i havens historie gennem 60 år!

Kommunale og sociale boliger i Klatrup

Parallelt med byggeriet i Nørvang-kvarteret opførte både Arbejdernes Boligforening og »1932« også i Klatrup byggeri for børnerige og mindrebemidlede familier. AB startede med rækkehusene *Baggesens Allé 44-60* (ark. Harald Peters) – rødstenslænger i tidens spartanske stil. Og i 1942-44 byggede boligforeningen »1932« en hel karré af rækkehuse i 1 og 2 etager: *Grønnegade 22-60* og *Rørkjærsgade 21-59* (ark. J. C. B. og Kaj Øhlenschläger). Specielt for denne bebyggelse var, at karréens indre opdeltes i store haver til hver enkelt lejlighed. Denne blanding af kollektiv bebyggelse og kolonihavetradition gør »1932«s afdeling 2 til et ualmindelig dejligt – grønt, frit og frugtbart – boligområde! I avisen 1941 blev der da også om projektet skrevet, at det »vil selvsagt præge kvarteret derude, som virkelig trænger til en smuk, samlet Bebyggelse«.

Haver bag Rørkjærsgade 21-59.

Plan over 1932's bebyggelse, udarbejdet af ark. Kaj Øhlenschläger 1942. Øhlenschlägers arkiv.

Rørkjærsgade 71-77 A, kommunale boliger 1941-44. Fot. ca. 1945, Byhistorisk Arkiv.

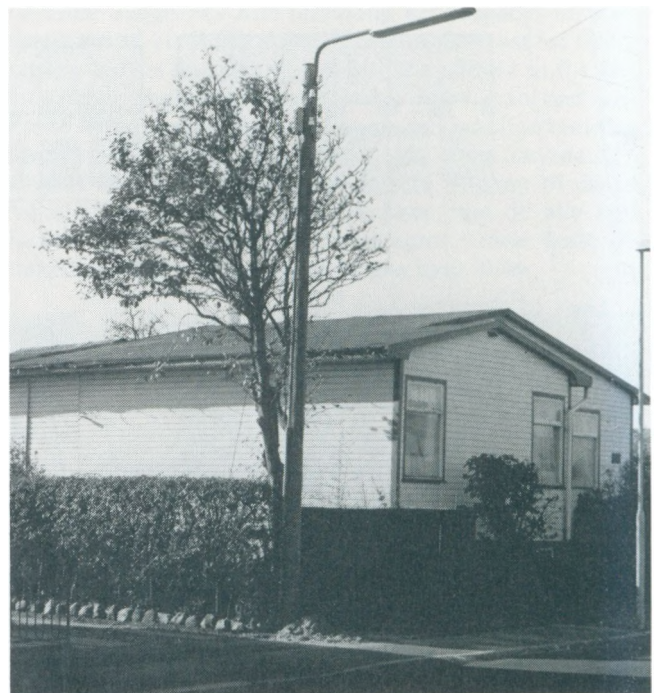
Ud fra erfaringerne fra 1. verdenskrig var kommunen også ved udbruddet af 2. verdenskrig klar over, at der hurtigt kunne blive boligmangel. Kommunen begyndte derfor for første gang siden 1922 at bygge boligejendomme. I det rodede ingenmandsland mellem 1890'ernes lejekaserner og de nye haveforeninger byggedes i årene 1941-44 10 blokke i to etager og røde sten syd for Ewalds Allé (dengang Holbergsgade): *Rørkjærsgade 71-83* og *Grønnegade 86-96*. De pæne, nyligt istandsatte huse er to og to forbundet med karakteristiske mure med rundbuede åbninger. Arkitekt var boliginspektør, ark. William Nielsen. Ved byggeriet forsvandt gartner Nissens villa, der ca. 1920-25 havde været dagarbejdsskole og siden herberge for farende svende.

Endvidere byggede kommunen i 1943-44 etagehusene *Fynsgade 26-28* og *Gasværksgade 19-21*, og som led i beredskabsprogrammet 1945 byggedes en tre-etagers blok *Exnersgade 53* - *Baggesens Allé 1-5* og samtidig ombyggedes Sillasens gård i Rørkjær til 12 husvildeboliger (Ringens 74, nu nedrevet). Endelig opførte kommunen i 1955 tre blokke til rentemodtagere *Grønnegade 75-77* og *Ewalds Allé 11-35* - rødstenslænger i en og to etager, som sammen med A.B.s rækkehuse i Baggesens Allé og Rørkjær Skole på en god måde indrammer skolesportspladsens grønne friareal, hvor der 1942 var planer om at bygge Rørkjær Kirke.

Et af de sidste kommunale efterkrigseksperimenter var den i 1958 afholdte arkitektkonkurrence for billige boliger til børnerige familier. Af de præmierede forslag blev fire kædehuse, tegnet af ark. E. Flagstad Rasmussen, placeret på grunden *Ribegade 46-48*. De små huse er nu forandrede med bræddegavle og udhængstage og er mest interessante som afslutningen på en epoke i den offentlige boligpolitik (se s. 19)

Efterhånden var det lykkedes at civilisere Klatrup. Da 1896-planen kun var udført i stumper (*Fynsgade*, *Manøgade*, et stykke af *Baggesens Allé* m.v.), klarede stadsin-

geniør Nonboe sammenhængen mellem Klatrup og resten af Østerbyen gennem anlægget af Ringen efter byplanen 1924. I 1931-33 blev *Ribegade* udbygget – i sving og knæk efter den eksisterende bebyggelse, og efter 1945 blev både *Ribegade* og *Grønnegade* endelig gennemgående gader. Endnu i 1960 lå dog store arealer hen som gartnerier (bl.a. Emil Poulsens ved *Fynsgade*) og teglværk (Esbjerg Tagstensfabrik ved *Ribegade-Grønnegade*, nu Ungdomsbos bebyggelse).

Ribegade 41 A, »typehus« af træ, opført 1949 af materiale fra de tyske barakker på Kjersing flyveplads.

Østerbyens havekvarterer

Øst for Ringen breder Esbjergs største, sammenhængende haveby sig – i nord afgrænset af jernbanen, mod syd af industriområdet ved stranden og i øst af den grænse for parceludstyknings, som byrådet vedtog i 1950. Inden for denne firkant afbrydes villabebyggelsen kun af lidt ældre bebyggelse og etagehuse ved Darumvej og Storegade samt af et par kommunale og sociale række- og kædehusbyggerier fra efter 1945.

Helhedspræget er grønt og frodigt. Her, i læ af byen, er træerne velvoksne, hækkene høje og tætte og frugttræerne blomstrer om foråret. Der er en tydelig forskel endnu i dag mellem de gamle haveforeninger fra 1915-20 på bakken nord for Baggesens Allé og de nyere på de lavere arealer mod syd og øst. I de nordlige alleer er man allerede begyndt at bygge i 1920'erne, og her finder man mange kønne rødstensvillaer, deriblandt flere Harald Peters-huse. Mod syd og øst er store områder tydeligvis først bygget i 1950'erne, mens man igen omkring Darumvej finder en del bebyggelse fra 1920-40, men her mere tilfældigt udstykket.

Før 1915 var denne del af byen kun sparsomt bebygget. Mod syd, ved stranden, lå dels de store teglværker med deres lerggrave, dels landsbyen Gammelby. Da teglværkerne blev udbygget i 1890'erne, fik Klattrup aflæggere herude. Ved Bag Teglværket og Toftsvej ses endnu rester af de gamle småhuse. Mod nord, ved Storegade, blev der også bygget lidt. I Rørkjær landsby byggedes i 1893 Esbjerg Mølle, Storegade 35. Selve møllen, som nu er borte, blev flyttet fra Bogense, hvor den oprindelig var bygget i 1838, men den bevarede underbygning er et interessant

minde om en landlig fortid. Omkring Bag Møllen, en rest af Rørkjær byvej, ligger også et par skævt placerede småhuse fra samme tid. Langt ude ad Storegade placerede Hamburg-firmaet Schaub & Leube endelig i 1892 et tarmrenseri, som især blev udbygget i årene 1901-04. I årene efter 1893 skød der også heromkring nogle huse op, især beboet af de tyske arbejdere, som firmaet hentede til Esbjerg. Rester af kvarteret, som efter et gartneri fik navnet Frederiksberg, ses bl.a. langs Storegade (f.eks. nr. 117-123) og i Thomsens Allé. På denne gammeldags forstadsvej ligger en gammel villa i schweizerstil *Thomsens Allé 3* (ca. 1905), og i en afsides krog ved banen ligger tre små huse, *Thomsens Allé 6, 15, 17* fra ca. 1895.

Thomsens Alle 15-17.

Østerbyens havekvarterer

Haveforeningerne

1915 blev som nævnt det store gennembrudsår for kolonihaverne i Esbjerg, da de tre haveforeninger: Bakkely, Solbakken og Frederiksberg stiftedes. I forening købte de 28½ tdr. land af gårdejerne Sillasen og fru Hansen i Rørkjær – stort set hele arealet mellem Ringen, Storegade og grænsen til Jerne øst for Ingemanns Allé. Jorden blev delt mellem foreningerne, således at Frederiksberg fik Ewalds Allé mellem Grundtvigs og Ingemanns Alléer, Solbakken området omkring krydset Ingemanns Allé - Carit Etlars Allé og Bakkely resten.

På et rids, udført for haveforeningerne af landinspektør Hvelplund, ses indtegnede gader, dog således at kun hver anden nord-syd-gående gade ønskedes anlagt: Blichersgade, Grundtvigsgade og en gade uden navn (nuværende Ingemanns Allé). Årsagen til ønsket om færre gader var, at man ville udstykke arealerne i ret store havegrunde.

I et notat fra stadsingeniør Schmidt bemærkedes det, at gadeplanen derved ville ændre 1896-byplanen, hvorved projekterede gader som Øhlenschlägersgade og Holger Drachmannsgade udgik, ligesom gaderne ville blive bredere end planlagt. Men haveforeningernes forslag blev dog godkendt med et par ændringer, som sikrede gadernes forbindelse til Storegade i nord og Grønnegade i Vest.

I 1916 købte Søndergaards folk endvidere arealer mellem jernbanen og Storegade til haveforeningerne Virkelyst og Energi, og også her lavede man med hjælp fra Hvelplund en ny gadeplan med let knækkede gader, som blev godkendt af byrådet. I ansøgningen om anlægget af Grundtvigs og Ingemanns Alléer nord for Storegade specificerede Søndergaard haveforeningsfolkens ønsker om pæne veje: Gaderne skulle »udlægges i 25 Al. Bredde og der plantes en Tjørnehæk i Huslinjen og at der 3 Al. fra Huslinjen plantes en Række Hyld, hvor Kantsten senere skal staa, og at Kørebanen bliver 11 Al. bred. – *Motivering* da Gadernes Beliggenhed er saaledes, at der ingensinde kan ventes at blive stor Færdsel med Vogne og andre Fremtids Køretøjer vil det være mest praktisk at Fortovene bliver brede, og at der bliver plads til Cykelkørsel mellem Allétræerne og Kantstenene». Med dette fremsynte private initiativ introduceredes altså de brede rabatter på Esbjergs villaveje. Men allétræerne – de er siden sørgeligt forsvundet fra alléerne. . .

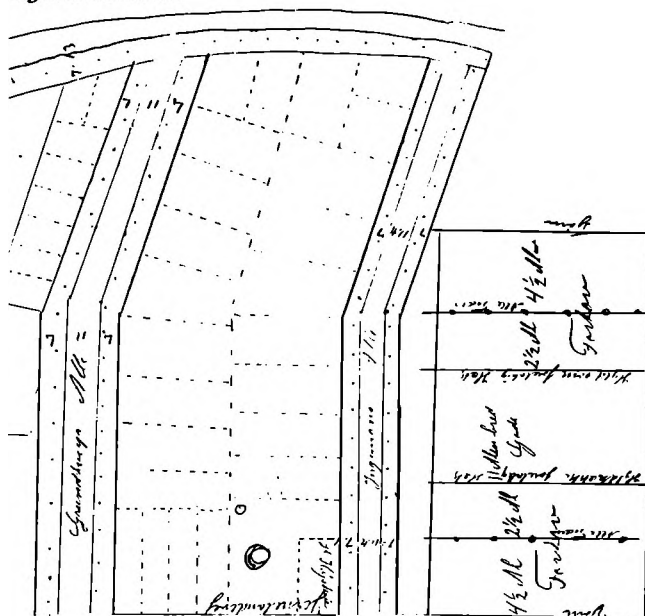
I 1918 blev udstykningerne omtalt i Vestkysten, hvor det hed: »Udstykningen af Silladsens Jord, ca. 50 Tdr. Land, er sikkert kendt af alle her i Byen, idet alle har Adgang til at se disse smukke Haver. Gaderne er alle udlagte i de lovbealede 25 Alens Bredde, og enhver har lov til at færdes igennem disse».

Efter Søndergaards død 1918 fortsatte udstykningerne. I 1918 havde Søndergaard forberedt en udstykning syd for de foregående, og den fik nu navnet Søndergaards Minde. Desuden udstykkedes haveforeningen Østerled ved Holger Drachmanns Allé – Jeppe Aakjærs Allé og Fremtidsglæde syd for Baggesens Allé mellem Grundtvigs og Blichers Alléer. I årene 1920-45 udstykkedes hele

området mellem Baggesens Allé og Gammelby, og i selve Gammelby groede bebyggelsen frem langs Darumvej og nærmeste sidevej. En stor del af udstykningerne var haveforeninger. Syd for Storegade anlagdes således foreningerne Grønvang og Vi-Ka samt Solbakken og Frederiksberg. Ved Rahbæks Allé anlagdes Virkelyst og Rahbæksvænge og længere mod syd, mellem Baggesens Allé og Darumvej kom efterhånden haveforeningerne Golfdal, Fremtiden, Virkelyst, Bakken, Møllers Minde og Gammelby. Noget uopfindsomt genbrugte man nogle af navnene flere gange!

Den endeligt godkendte gadeplan for udstykningerne 1915 og arealerne vest og syd herfor. Kort udsfærdiget 1918. Stadsingeniørkontoret.

Skitse til vejene nord for Storegade, udført 1916 af Joseph Søndergaard. Esbjerg komm. arkiv.

Byggeri i de gamle haveforeninger

Søndergaards idé om rene kolonihaver kunne, som omtalt i kap. 3, ikke opretholdes. Allerede fra omkring 1920 begyndte murede villaer og helårshuse af træ at skyde op blandt de mange selvbyggede have- og lysthuse. I enkelte tilfælde gjordes der forsøg på at skabe en helhed i bebyggelsen.

I haveforeningen Bakkely er det f.eks. tydeligt, at grundjerne omkring hjørnet af Carit Etlars Allé og Grundtvigs Allé har søgt at skabe en smuk bebyggelse. Ejerne af *Carit Etlars Allé 15* (overportør H. A. P. Petersen) og *Grundtvigs Allé 40* (lokomotivfyrbøder og socialdemokratisk borgmester 1929-41 Morten Mortensen) opførte deres villaer 1923-24 efter den samme tegning af Harald Peters: et gavlhus med valmtag og småsprossede vinduer, tre forinden og to foroven. De er begge intakt bevarede. *Carit Etlars Allé 17* (1925 af murermeister Nic. Andersen for havneassistent P. M. Kristensen) er ligeledes et fint Bedre Byggeskik-hus, og helheden afrundes af den restaurerede hjørnebygning *Grundtvigs Allé 42* (1925 for Sophus Bøgh Mathiasen).

Ved hjørnet Carit Etlars Allé - Blichers Allé ligger også en gruppe næsten ens villaer, *Carit Etlars Allé 2-4* og *Blichers Allé 33-35*, fra slutningen af 1920'erne. Længere nede ad Blichers Allé møder vi i *Blichers Allé 26, 27 og 29* samt *Baggesens Allé 80* endnu en gruppe rødstensvillaer tegnet af ark. K. Kornbech (26: for K. Damsted, 27: for lokomotivfyrbøder Bendixen, 80: for cigarmager Elbæk Lauridsen) 1928.

Et perfekt bevaret og for nylig restaureret hvidkalket hus, tegnet af ark. Harald Peters, ligger *Carit Etlars Allé 12*, opført 1923 for tømrer Larsen Søvad, »Haveselskabet Bakkely«. Et identisk hus fik naboen i nr. 14 tegnet i 1924, men enten er det helt ombygget eller aldrig opført. En trestjernet helhed gemmer sig helt oppe ved jernba-

Grundtvigs Alle 143.

nen: de to små, helt ens Peters-huse *Grundtvigs Allé 141* (1926 for kunstmaler P. Riber med glasmosaikvinduer udført af P. Riber selv) og *Grundtvigs Allé 145* (1927 for matros Th. Thomsen). Mellem de to velbevarede huse ligger endvidere en spændende villa fra 1948: *Grundtvigs Allé 143*, bygget af ark. Johs. Skjærbæk for overbetjent Valentin Jensen. Huset er typisk for de af materiale manglen affødte eksperimenter, bygget af slaggebeton, som udvendig er asfalterede. En ikke udført tegning til en traditionel villa ligger også i byggesagen.

Et forsøg på at skabe en fælles bebyggelse gjordes også i haveforeningen Frederiksberg, hvor cigarmagerne fra tobaksfabrikken dominerede. Her og i nabolaget slog en del cigarmagere sig sammen om at bygge et »typehus« udarbejdet af ark. P. M. Larsen – et lille, enkelt gavlhus med en karakteristisk rhombeformet gavlug foroven. »Cigarmagerhuset« kan man møde overalt i byen i en lille og en stor udgave – og et forholdsvis velbevaret eksemplar er *Ewalds Allé 52* (1925 for cigarmager J. A. Andersen, Østergade 43) trods det nye, for store udhængstag.

Blandt de øvrige kønne 1920'ershuse i kvarteret kan her nævnes *Storegade 68-70* (68: 1927, 70: 1926 af P. M. Larsen for retsbetjent A. Lykkestrand) samt en række rødstensvillaer øverst i *Jeppes Aakjærs Allé: 16-18 og 17* (17: 1926 af ark. J. H. S. Østerlund for lærer S. Land Nielsen). Et lille restaureret P. M. Larsen-hus ligger endelig nede i *Baggesens Allé 102* (1923 for arbejdsmand Ejnar Jensen).

Efter 1930 blev der ikke mindst bygget mange huse nord for Storegade. Blandingen af rødstensvillaer med højt tegltag, bungalow'er og flerfamiliehuse er typisk for periodens vaklende idealer m.h.t. villabyggeri. Holger Drachmanns Allé er en tidstypisk helhed – ikke mindst indkørslen fra Storegade med villaerne *Holger Drachmanns Allé 1-2* (1938-40 af ark. H. A. Christensen for murermeister H. P. Jensen) og længere henne ad vejen det store, gedigne rødstenshus *Holger Drachmanns Allé 5* (1934 af ark. J. H. S. Østerlund for driftsass. H. Andersen) og *Holger Drachmanns Allé 18* (1934 af ark. H. A. Christensen for lærer A. Dalhøj). En klynge velbevarede huse fra samme tid ses også på hjørnet *Carit Etlars Allé 19-21* (1949 og 1936) og *Grundtvigs Allé 87 A*. Et meget avanceret funkishus er *Ewalds Allé 89*, bygget 1934 af ark. H. S. Salling Mortensen for kommunelærer Arne Jørgensen – en rødstensvilla med lavt halvtag og forskudte etager.

Blandt husene fra 1940'erne er *Ringens 69* (1946-47 af ark. Harald Peters for tømrer Magnus Petersen) et form-

Grundtvigs Alle 141, glastrude, bemalet af P. Riber 1926.

Grundtvigs Alle 40.

Carit Etlars Alle 15-17.

Carit Etlars Alle 12.

Grundtvigs Alle 141.

Blichers Alle 27.

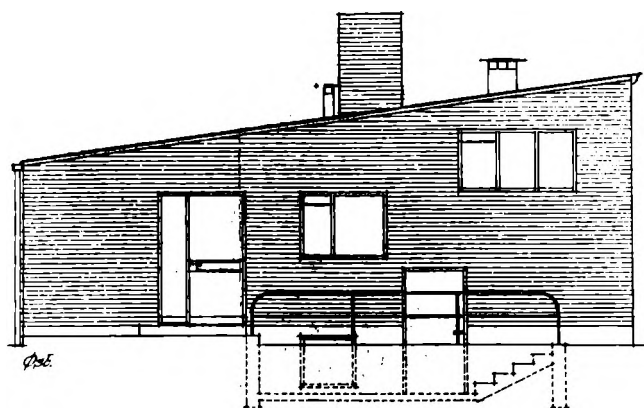
Baggesens Alle 80.

Ingemanns Allé 124.

fuldendt lille rødstenshus med hvide skodder og smårude vinduer. Naboet *Ewalds Allé 34* er også et vellykket og godt istandsat hus, bygget 1943 af murermeister Hans Møller for forvalter A. B. Michelsen.

Den begyndende 1950'erstil viser sig bl.a. i et hus som »Sunshine«, *Ingemanns Allé 124* (1948 af tømrermester Tobiesen, Andrup) – et dansk rødstenshus med mange cementdetaljer. I havelågen ses det typiske art-deco-motiv: solen med stråler, som tidligere også fandtes i havestuens vinduesparti. I 1950'erne bliver kvarteret stadig mere præget af typehusene, men fra samme tid findes også enkelte arkitekttegnede huse, som f.eks. *Etlars Allé 52* (1953 af ark. Hans Brink for lærer Olav Poulsen), *Ewalds Allé 83* (1948 af ark. Jens Sottrup-Jensen for dir. Poul Winther) og *Ewalds Allé 91* (1950 af Johs. Skjærbæk, Bramming, for radiomontør Jørgensen).

H. S. Salling-Mortensen: tegning til Ewalds Allé 89, 1934. Stadsarkitektkontoret.

Darumvej 1929 med den tidlige Gammelby-bebyggelse. Byhistorisk Arkiv.

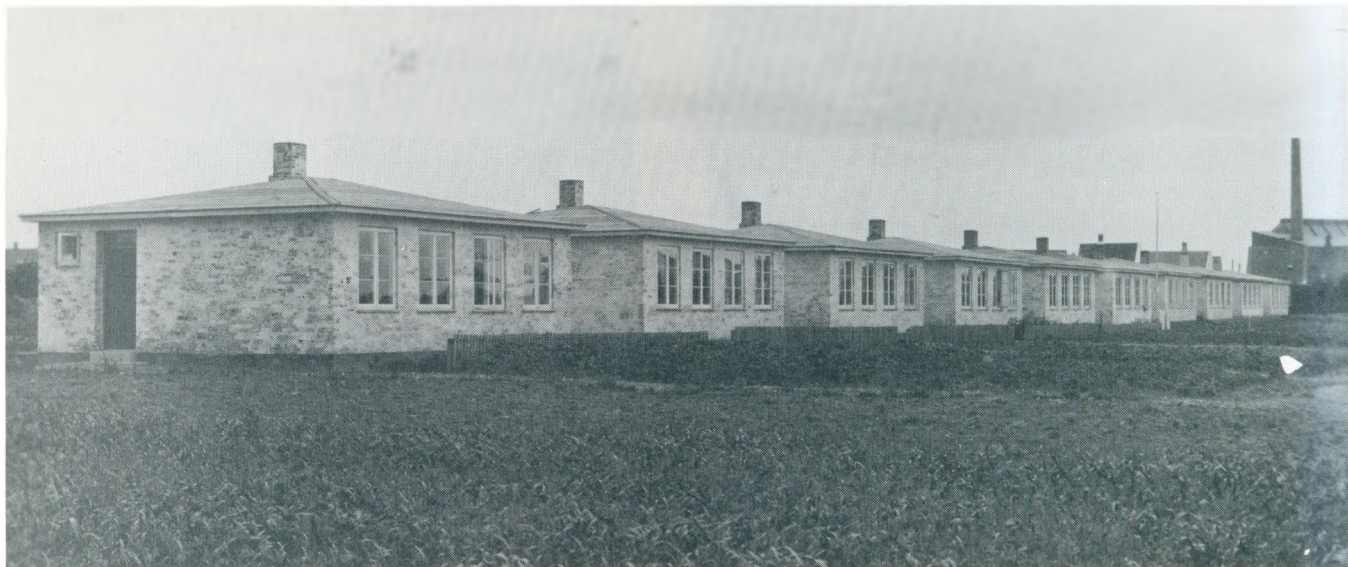
Byggeri i Gammelby-området

I det egentlige Gammelby, ved Darumvej, er bebyggelsen ret så blandet: industri, et par gamle gårde, landevejsbebyggelse, havehuse, villaer og typehuse mellem hinanden – det meste lavt og småt. Langs Darumvej ligger mange rødstenshuse, også dobbelthuse, fra 1920'erne – men det meste er meget ombygget. Godt bevarede villaer er dog f. eks. *Darumvej 36-38* og *Skolebakken 2-4*.

To grupper af arbejderboliger skiller sig ud fra den øvrige bebyggelse. Først og fremmest »teglværkshusene«, *Grundtvigs Allé 13-31*, bygget 1925-26 af et teglværksejer J. Villemoes finansieret byggeselskab Grænsen. Til bebyggelsen tegnede ark. J. C. B. Øhlenschläger flere forslag: dobbelthuse og enkelthuse på hhv. 2 og 3 fag med højt tag, men gennemført blev den allerbilligste løsning: små, firkantede 4-fags huse i pudset bindingsværk med lavt paptag, som hurtigt fik øgenavnet »paddehattene«. Efter bygningen blev husene solgt, men ikke specielt til teglværksarbejdere. Der var både en portier, en gasværksarbejder, en fisker, en vejmand og en fyrbøder. Et andet tilsvarende byggeri af små wild-west-agtige huse blev i 1932-34 gennemført efter tegning af ark. H. Quist, Esbjerg på grundene *Ingemanns Allé 46-56*.

Den største del af området nord for Darumvej forblev længe et rent kolonihaveområde. Medvirkende var, at Jerne kommune i 1929 på grund af de manglende kloak- og afløbsforhold indførte et mangeårigt forbud mod helårshuse på alle arealer nord for Rahbæks Allé. Efter kommunesammenlægningen 1945 kom der fart i forsyningen med vand og kloaker, og byggeriet kunne gå i gang.

Hele området mellem Gammelby og Jerne er derfor i høj grad præget af mindre huse fra 1950'erne. Mange steder finder man arkitekterne Sv. Erik Carlsen, Erik Billing, H. S. Salling-Mortensens med fleres typehuse. Andre steder finder man »Carl Kulør«s PREBO- og CP-huse. Af PREBO-huse er der f.eks. en fint bevaret helhed i *Ribegade 112-114 / Chr. Winthersvej 20-28*. Til studiet af 1950'ernes lille parcelhus er veje som Lendersvej (før 1945 Møllersmindevej) og Bellisvej velegnede!

Teglværkshusene Grundtvigs Alle 13-31. Fot. efter opførelsen 1926, Byhistorisk Arkiv.

Flere steder opførtes typehusene i klynger og samlede bebyggelser. I *Hostrups Allé 1-5* og *Rahbæks Allé 12-20* ligger en pæn gruppe på 9 af Sv. Erik Carlsens rødstenshus, og en helhed danner også arkitekterne Peter Wiese og A. Munch-Petersens småhuse *Ewalds Allé 123-129* og *Gammelby Strandvej 46-56*.

Ved *Hostrups Allé - Rahbæks Allé* udstykkedes i 1948 grunde til Kolonihavernes Byggeselskab, som agtede at bygge 6 små huse (ark. E. M. Jensen). Og i 1954-56 anlagde og bebyggede I/S Ribegade Parcelhuse *Stuckenbergsvej* (ark. Sv. E. Carlsen), hvis små lave huse med eternittag næsten alle er meget ombyggede. Samme huse er bygget *Bellisvej 9 A-E* på en grund, hvor et planlagt savværk (Olav Møllers) i 1950 gav anledning til, at kommunen ved byplanvedtægt nr. 4 sikrede hele Gammelbyområdet nord for Darumvej som boligkvarter.

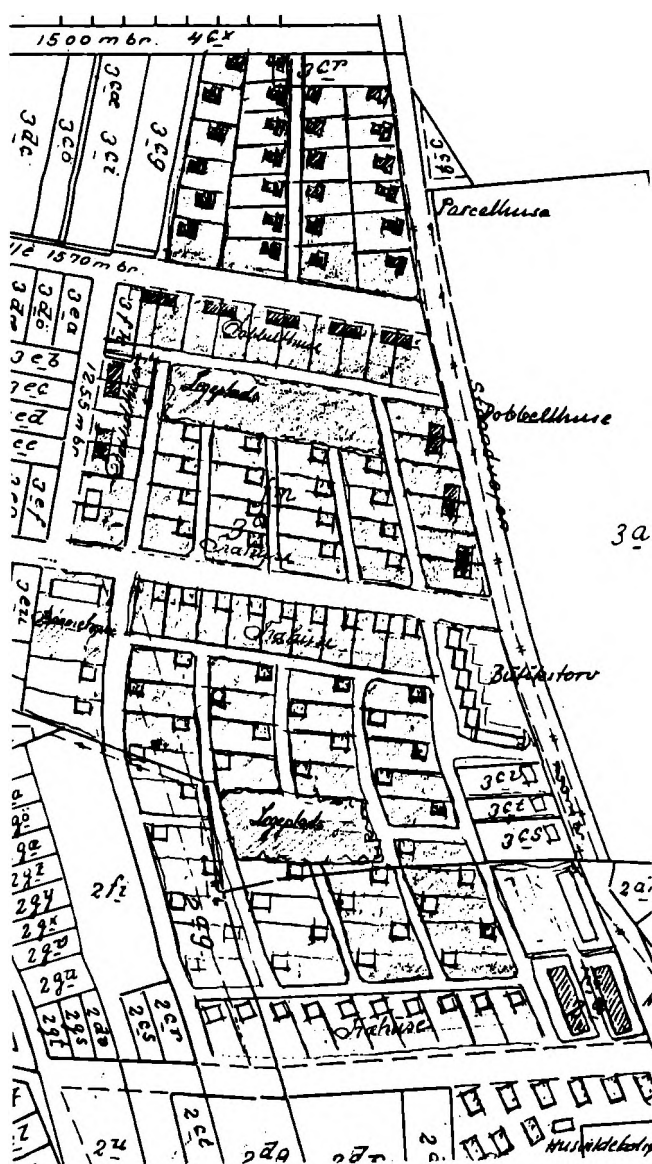
»Finnebyen« og Brorsonsvej

I årene efter 1945 fik Østerbyen sin foreløbige afslutning mod øst. Med baggrund i byplanen 1949 blev der 1950 vedtaget et forbud mod en række planlagte udstykninger i Jerneområdet. Dermed gik »jernetæppet« ned for havebyernes march mod øst, der på det tidspunkt var nået til lidt vest for Gammelby Strandvej.

I årene før 1945 havde Esbjerg kommune opkøbt størstedelen af de ubebyggede arealer i et bælte mellem Jerne og Gammelby. Som led i forarbejdet til byplanen blev prof. Steen Eiler Rasmussen særskilt bedt om at detailprojektere arealerne.

På den første skitse til kvarteret vest for Gammelby Strandvej ses planen for et havnebyområde, for størsteparten bebygget med små træhuse – samt enkelte dobbelthuse, et butikstov samt på det nordligste areal »parcelhuse«. Byrådet har altså meget tidligt været inde på tanken om at bygge træhuse. Ifølge oplysning i Vestjyden 1946 skulle tanken oprindeligt være fremsat af Lærernes Byggeforening, som i 1945 havde købt et areal ved Rosenvængets Allé.

På en rentegnet plan fra Steen Eiler Rasmussen ses »finnebyen« i dens nuværende form, mens der mod Gammelby Strandvej er indtegnet fire 6-etagers blokke og på arealet nord for Baggesens Allé dels 6-etagers blokke, dels 10 dobbelthuse – svarende til et forslag fra ark. Inger Hinnerup, som blev behandlet af kommunen i 1946.

Prof. Steen Eiler Rasmussens første skitse til bebyggelsesplan for »finnebyen« og omliggende arealer 1946. Esbjerg komm. arkiv.

»Parcelhusene« ved Brorsonsvej-Kingosvej, set fra Gammelby Strandvej ca. 1948. Byhistorisk Arkiv.

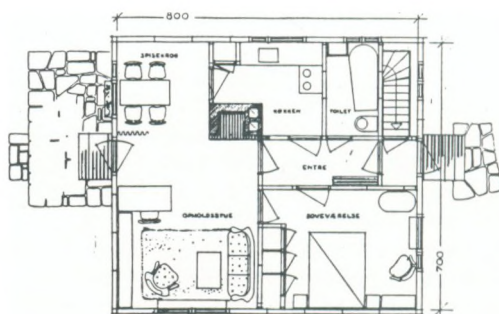
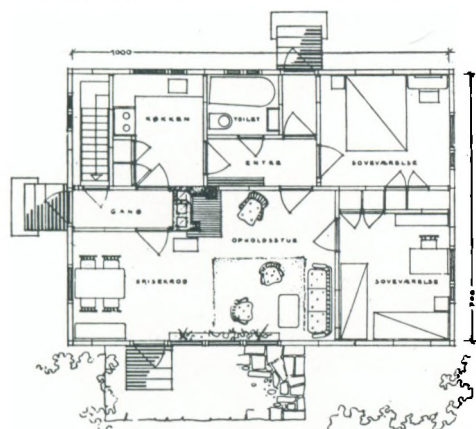
Forholdet mellem plan og virkelighed var lidt forvirret i disse år. Det ovennævnte forslag til dobbelthuse blev vedtaget, men ikke udført. 8.7.1946 vedtoges det også at bygge to kommunale boligblokke á 12 lejligheder ved Ribegade-Gammelby Strandvej. De blev heller ikke bygget. Til gengæld vedtoges 8.11.1948 en bebyggelsesplan for arealet Strandvejen-Rahbæks Allé med boligblokke til i alt 100-120 familier, og det blev gennemført som kommunalt byggeri (ark. William Nielsen).

Først og fremmest vedtoges 9.9.1946 og 23.9-17.10.1946 byggeriet af hhv. 26 »parcelhuse« på det nordlige areal og i alt 50 finske træhuse på det sydlige areal, i overensstemmelse med Steen Eiler Rasmussens planer.

Til selve parcelhusene ved Brorsonsvej-Kingosvej valgtes en hustype, udarbejdet af ark. Søren Nørgård, som på det tidspunkt var justitsministeriets konduktør på den nye politigård. To problemer skulle løses: Det var næsten

umuligt at skaffe materialer, og samtidig skulle husene bygges så billigt, at de kunne få statstilskud. Man overvejede at bygge af træ, af træbeton, af gasbeton eller af slaggeplader. Valget faldt på FDB's Durisol samt tage af eternit og gulve af Durach asfaltmateriale. I sidste øjeblik lykkedes det dog Søren Nørgård at skaffe mursten til ydermurene.

De finske træhuse blev i årene 1945-50 bygget i byer over hele landet som resultat af en større handelsaftale. Husene var produceret af PUUTALO OY – en sammenslutning af 24 finske savværker. Dansk agentfirma var Trækontoret i København, og i Esbjerg Bøtters Tømmerhandel. Entreprenør blev Niels Th. Jensen og lokale tilsynsførende var ark. Jens Sottrup-Jensen og A. Munch-Petersen. Husene fandtes i 8 typer, hvoraf to, Ditte på 56m² og Bente på 70m², valgtes til Esbjerg-bebyggelsen. Efter en debat i byrådet vedtoges det at udleje husene fremfor at sælge, da de interesserede købere, som havde

De to typer af »finnehuse«: Bente og Ditte fra firmaet Puutalo Oy, formidlet gennem Trækontoret i København. Brochure i Esbjerg komm. arkiv.

Det kommunale kvarter i Gammelby, set mod Jerne 1956. Forrest »finnebyen«, bagved blokkene og bagest husene ved Brorsonsvej-Kingosvej. Byhistorisk Arkiv.

meldt sig, havde for dårlig økonomi. I 1948 vedtoges det at navngive vejene efter Esbjergs skandinaviske vennsbyer.

I »finnebyen« mærker man rigtigt Steen Eiler Rasmussens sans for den venlige og intime bebyggelsesplan. De smalle, krumme veje, fællesgrønningen og de skærmende trærækker gør, i kombination med de velholdte træhuse i klare farver, i dag »finnebyen« til et af byens smukkeste kvarterer!

Et enkelt fremmed træhus sneget sig ind i »finnebyen«. 25.10.1948, vedtog byrådet nemlig som en prøve at bygge et af de østrigske Thermobau-huse, som eksportør Paul Agnar havde fået i bytte for fisk (se s. 28). Huset, som var af Haustype Danmark 6 ankom med bane 7. eller 8. januar 1949 og blev opstillet på Jvåskylåvej 1. Første lejer blev den nye stadsarkitekt, Frode Klok, som inden da havde formået kommunen til at vende huset en halv omgang på grunden.

I 1952 afsluttedes »finnebyen« mod øst ved byggeriet af »stenhusene«, en række små enfamilieshuse, *Stavangervej* 2-22, bygget af boligselskabet Esbo (ark. Knud Thomsen), samt fire sæt kædehuse *Stavangervej* 17-63, bygget af Esbjerg Socialfilantropiske Byggeselskab (ark. K. Øhlenschläger og K. Nordby Nielsen).

Bag Steen Eiler Rasmussens planer for kvarteret lå tanken om en smuk haveby. Det afstedkom dog nogen debat, at begge byggerier var beregnet til børnerige familier og skulle bygges så billigt som muligt. Især landstingsmand og murermester Jens Jensen, Jerne (V), der indtil 1945 havde været med til at holde Jerne som et

pænt villakvarter, var skeptisk over for »billigbyggeriet i Gammelby«, som han frygtede ville blive en ren »mågekoloni«. Hans partifælle, redaktør Knud Reé, advarede samtidig mod for små haver og for tæt placering af huse: »Det må tages i betragtning at husene beregnes på børnerige familier, og derfor nyter det ikke noget, at man tvinger familier, og deres børn til at gå gnedet op ad hinanden. Begynder et skænderi i den ene ende, vil det i så fald forplante sig op gennem de øvrige«. – Også husenes standard blev kritiseret. Jens Jensen kaldte træhusene for »barakbyggeri« og var bange for, at dårligt byggeri ville skabe et dårligt kvarter. »Jeg er bange for, at bebyggelsen vil skabe et kvarter, som ingen mennesker er glade for at bo i«. Og man var da også generelt klar over, at det ikke blev 1. classes huse, men alternativet var ingen huse eller karreer, som det ville tage flere år at få materialer til.

Med i byplanen 1950 var også flere forslag fra Steen Eiler Rasmussen til udnyttelse af arealerne øst for Gammelby Strandvej. For enden af Baggesens Allé foreslog han et østligt forretningscentrum med et højhus i midten, omgivet af butiksfloje, biograf, rutebilstation, autoværksted, benzintank, m.m.. På resten af området udarbejdede Steen Eiler Rasmussen en plan for placering af høj og lav bebyggelse, grønne områder, sportspladser, butik- og værkstedsområder m.v.. Intet af dette blev udført, men hovedtanken: det grønne bælte fra Jerne til stranden blev gennemført. Arealerne øst for Gammelby Strandvej blev først bebygget i 1968-72 af boligforeningen »1932« og Ungdomsbo.

Baggesens Alle 123 A-H. Fot. 1952, Byhistorisk Arkiv.

Fra Lergraven til »Ny Klogerup«

Rundt om i villakvarterene blev der efter 1945 også plads til en række mindre, sociale og kommunale byggerier. I 1952 byggede Esbjerg kommune dels et rækkehus *Baggesens Allé 123 A-H* (stadsarkitektens kontor, muligvis Mads Kamp) – en dansk rødstenslænge med højt tegltag, fint restaureret i de seneste år, dels et pænt kompleks af aldersrenteboliger *Jakob Gejsingvej 3-11*.

Lergravsparken blev i årene 1949-50 som beskæftigelsesarbejde anlagt som en regulering af de store teglgrave til Villemoes' teglværk. Omdannelsen skete efter Steen Eiler Rasmussens idé, men ikke efter landskabsarkitekt C. Th. Sørensens meget formelle og symmetriske projekt fra 1949 med promenadealléer og »spejldam«.

Vest for Lergraven kom ark. Jens Sottrup-Jensen og Knud Thomsen i 1952-53 med et forslag til bebyggelse af et større areal med blokke i 3 og 7 etager. Det gennemførte projekt – en serie lave, tidstypiske rækkehuse *Ringens 3-15*, blev først gennemført i 1959-60 af Arbejdernes Boligforening (ark. Knud Thomsen). Inde i den rodede be-

byggelse øst for Lergraven byggede endvidere boligforeningen Ungdomsbo sin første bebyggelse *Toftsvej* (1949-50) af ark. Carl Frederiksen og ing. Ernst Ishøj, København). De fritliggende, solvendte blokke blev anbragt efter Steen Eiler Rasmussens anvisninger som led i en plan, der forudsatte at den ældre småhusbebyggelse fjernet. De gamle småhuse ligger der dog endnu, og de ellers pæne blokkes manglende sammenhæng med omgivelserne viser bagsiden af funktionalismens »rationelle« byopfattelse.

Nord for »teglværkshusene« havde det nye Esbjerg Almenyttige Boligselskab allerede i 1945-49 opført en serie af rækkehuse, Rørkjærhuse *Grundtvigs Allé 33-49* med Jens Sottrup-Jensen som arkitekt.

Af andre byggerier i området kan nævnes det socialfilantropiske byggeselskabs rækkehuse, *Grønvangsvej 44-66* og *Rahbæks Allé 23-29* (1955 af ark. J. H. S. Østerlund), og samme selskabs tætliggende småhuse ved *Rosenvængets Allé 61-89* (1961-62 af ark. Mads Kamp), samt Lærernes Byggeforenings meget smukke kædehuse, *Rosenstien 1-12* og *H. C. Andersens Allé 1-9* (1948 af ark. Jens Sottrup-Jensen) – lige øst for jernbanetjenestemændenes gamle haveby. Som førnævnt havde foreningen først været interesseret i at bygge træhuse, men i 1948 lykkedes det at få materialer til murede huse, hvidmalede med tegltag. Da Lærernes Byggeforenings første bebyggelse ved Kirkegade fra starten havde fået tilnavnet »Klogerup«, fik den nye bebyggelse naturligvis navnet »Ny Klogerup«.

Endelig blev Storegades sydside bygget i disse år efter Steen Eiler Rasmussens idé om høj bebyggelse langs byens hovedudfartsveje. Her byggede både kommunen og boligselskaber. *Storegade 55-63* blev bygget 1947-48 af kommunen, som allerede under krigen havde bygget hjørnet *Grundtvigs Allé 56/Ewalds Allé 62-64* (1943), mens Esbjerg Borgerlige Boligselskab tog sig af *Storegade 85-93* (1950) og *Ingemanns Allé 158-162* (1949-50). – På den måde skabtes langs Storegades ene side en ret homogen række af 3-etagers blokke. Muntært virker strøget ikke fra gaden, men mod syd er der fra de øvre lejligheder en pragtfuld udsigt over »alléerne« mod vandet og Fanø.

Gammelby nord for Darumvej set mod øst 1956. I midten ses Ungdomsbo's første bebyggelse ved Toftsvej (1949-50). Byhistorisk Arkiv.

Fra Jerne til Boldesager

Storegade i Jerne ved hjørnet af Skolebakken 1926. Typisk jysk stationsbebyggelse – men det er en forstad! Byhistorisk Arkiv.

Fra Jerne til Boldesager

Gammel Jerne

Jerne var det gamle sognecentrum, hvorfra den nye by betjentes – kirkeligt til 1890, administrativt til 1894. Mod nord ligger den middelalderlige kirke, og mod syd den gamle præstegård, hvis gamle bygninger fra 1713 brændte i 1894 (se Landbygninger i Esbjerg kommune s. 27). Jerne landsby lå et stykke øst for kirken og strakte sig langs engdraget fra Degnevej i nord til Søndergårde i syd (syd for den nuværende Præstegårdsskole). Af denne gamle landsbybebyggelse er der kun to smågårde bevaret: *Gl. Novrupvej 35* og det smukt restaurerede »tækkemandens hus«, *Kornvangen 7* (1882, se Landbygninger i Esbjerg kommune s. 26).

Da den nye tid efter 1850 kom til sognet, blev der behov for nye fællesforetagender. Første nyanlæg var en mølle, som sognets bønder oprettede i 1857. Møllen blev nedrevet 1927-28, men stuehuset er stadig i meget ombygget skikkelse bevaret *Kirkebakken 17*. Næste fællesskab var forsamlingshuset, som i 1889 byggedes over for kirken, og som stadig er velbevaret som Restaurant Jerne, *Fredensgade 28* (udvidet 1929, se Verner Bruhn: Et hus i Jerne, 1986). I 1892 byggede landposten et lille hus ved den nye landevej, nu *Skolebakken 119* (se Landbygninger i Esbjerg kommune s. 27), og i løbet af 1890'erne begyndte købmandshandler og håndværkerhuse at skyde op langs Storegade.

I Jerne var der således i 1890'erne spirerne til en stationsbylignende bebyggelse. Men samtidig begyndte Jerne at blive påvirket af Esbjergs stærke vækst, og det er derfor svært at sige præcis, hvornår Jerne blev forstad. Den første begivenhed var anlægget af tarmrenseriet ved Storegade 1892. I årene herefter bosatte en del af tarm-

renseriets arbejdere sig i Jerne. Her blev der i løbet af årene 1894-1910 bygget en lang række småhuse, dels omkring kirken og møllen, dels ved Storegade og nede ved jernbanen. Til de ældste huse hører *Kirkebakken 19-21* (1894) og *Odinsvej 22-24* (1896). I 1897 byggedes f.eks. det første hus i Fredensgade, *Fredensgade 7* samt det fine lille hus, *Storegade 170*, som over for det stråttækte nabohus viser, at der på 5 år var sket et skift i byggeskikken fra det lokalt landlige til det bymæssige.

To-etagershuset, som i 1899 blev bygget i Søndre Allé (i dag *Holbergs Allé 32*) viser, at Jerne nu for alvor var mere end en landsby, og forstadspræget forstærkedes i de følgende år med anlægget af adskillige nye småveje og husrækker, f.eks. *Skolebakken 128-134* (1907-09) og *100-108* (1899-1907), *Mellemvangs Allé 5-9, 6-8* 1908-10, *Fasanvej 2-12* m.fl..

I løbet af årene 1905-15 bebyggedes endvidere det meste af Fredensgade, Skolebakkens vestside og den lille

Fredensgade 19-23.

Storegade 173.

Storegade 203-205.

forbindelsesvej, Søren Mortenssensvej. Nu er det en blanding af småhuse, villaer og dobbelthuse med forhøje, der bygges. Den i dag bedst bevarede helhed er Fredensgade. På østsiden er *Fredensgade 15-25* (1903-05) typiske små huse, hvoraf især nr. 19-21 med mønstermurværk og gavlkviste er bevaringsværdige. På samme side er *Fredensgade 9* en intakt jugendpræget villa fra 1910, og på den modsatte side er *Fredensgade 18* bevaret som den ældste villa i Jerne. Spændende er også de to nabobygninger *Fredensgade 16*, Ahead – en rødstensvilla fra o. 1925, og *Fredensgade 12*, Effata – Jernes missionshus, bygget 1922 efter direkte forbillede fra Bedre Byggeskik (KFUM i Sæby). Også det sydfor liggende dobbelthus, *Fredensgade 8-10* (1907) er med sit murværk i cementsten med røde muredetaljer et interessant hus, trods de nye vinduer. Ud over Fredensgade kom der også villabyggeri ved Storegade både vest og øst for jernbaneoverskæringen, hvor man bl.a. finder den restaurerede schweizervilla Pan, *Storegade 173* (1903).

Jernes bebyggelse kom som helhed til at ligne en stationsby snarere end et forstadskvarter. Endnu i dag oplever man det hyggelige lille-præg på f.eks. Søren Mortenssensvej, der er en grusbelagt vej mellem høje hække og træer.

Jerne som villaby

Efter 1920 fik Gammel Jerne del i det omfattende villabyggeri, som voksede frem på Jerne landsogns område. Mest organiseret skete det omkring trekanten Storegade-Gammel Novrupvej, hvor hjørnet blev udlagt som en beplantet plads, og hvor murermeister Jens Jensen, Jerne, allierede sig med ark. Harald Peters om at bygge en række smukke villaer. To helt ens villaer – af den lidt komplekse type med søjleprydet indgangsparti, som vi har mødt i Peder Gydesvej 8 og Torvegade 98, er *Storegade 203-205* (opført til salg 1925 og 1923). Begge villaer er velholdte, men hvor nr. 205 er ret intakt, har 203 fået nye helruder. Af samme type er *Gl. Novrupvej 6* (1926 for frk. Anna Hansen) – et gråpudset hus med hvide småsprossede vinduer. Også *Gl. Novrupvejs* sydside blev smukt bebygget: *Gl. Novrupvej 9* (1930 af ark. Harald Peters for dyrlæge C. Henningsen) er et symmetrisk Bedre Byggeskik-hus, mens søsterhuset *Gl. Novrupvej 11* (1931 for musiker Th. Jensen) vidner om den begyndende funktionalisme. Mod øst afsluttes rækken af det fint istandsatte *Gl. Novrupvej 13* (1930 af murermeister Jens Jensen for chauffør Thomsen) og mod vest af rødstenshjørnet *Gl. Novrupvej 5* (1925-30). I nabolaget er der også gode 1920'er-villaer, f.eks. *Gregersens Allé 4 og 11* og *Paghs Allé 13*.

Det nye villakvarter i Jerne. Novrupvej set ca. 1925 mod bagsiden af husene Storegade 203-205. Byhistorisk Arkiv.

Gl. Novrupvej 9-11.

Hvor sydsiden af Storegade er en samtidig helhed, er den modsatte nordside en spændende sammenstilling af Jernehuse fra mere end 40 år. Mod vest er de tidligere nævnte Skolebakken 119 og Storegade 170 eksempler på hhv. det traditionelle landbyggeri og »stationsbystilen«. Øst herfor følger den lidt schweizeragtige villa, *Storegade 174* (ca. 1910) samt, fornemt tilbagetrukket, kæmner Jarlings store og omhyggeligt restaurerede villa, *Storegade 176* (1922 af ark. P. M. Larsen, Esbjerg), med en pragtfuld dyb have. Øst herfor vidner så det tidstypiske og velbevarede funkishus i 3 etager, *Storegade 178* (1935 af Harald Peters for murermester Jens Jensen) om nye og større byambitioner i Jerne.

Kvarteret ved Gl. Novrupvej blev altså planlagt allerede i 1920'erne med vejene Paghs Allé, Skaarupsvej (nu Poppelvej) og Østre Allé (nu Pilevej), men bebyggelsen gik meget langsomt. Området nærmest banen blev i 1940'erne udstykket af haveforeningen Østerled, mens andre grunde blev opkøbt af Esbjerg kommune. En af disse grunde blev i 1953 solgt til Esbjerg socialfilantropiske Byggeselskab, som her opførte sine første huse, en serie kønne, velholdte, men meget små kædehuse, *Poppelvej 22-42* og *Pilevej 16-24* (ark. Henning Nordholt). To andre grunde, *Hasselvej 17-19* og *Mellemvangs Allé 21-23* blev i 1958 valgt som placering af huse fra arkitektkonkurrencen om socialfilantropiske småhuse, hhv. Mads Kamps 1. præmiehuse på *Hasselvej* og Jytte og Ove Tapdrups dobbelthus på *Mellemvangs Allé*. Endelig var det her i Jerne, at Carl »Kulør« startede med sine PREBO-huse. Nogle af de første var *Poppelvej 3-5* (1953), og i samme kvarter ligger PREBO-husene *Mellemvangs Allé 11-11 A* ved siden af tre CP-huse fra o. 1960: *Mellemvangs Allé 15-19*. Mod øst blev kvarteret afgrænset af dalen i Jerne, hvor den af Steen Eiler Rasmussen foreslåede og i 1951 vedtagne ringvej, Jernevej, blev anlagt.

Det socialfilantropiske byggeselskabs første huse, Pile- og Poppelvej.

Rundt omkring i Gammel Jerne blev der også plads til nogle villaer mellem 1920 og 1940. Ved Strandby Kirkevej ligger et par enlige Peters-villaer: *Strandby Kirkevej 2 og 51* og på Skolebakkens østside er der en række af rødstensvillaer, *Skolebakken 107-111* (107: 1934 af E. Kielstofte for malermester Vedsted Jensen, 109: 1932 for og af murer Jørgen P. Fink og 111: 1927 af ark. Harald Peters for tømrermester H. Christensen) samt Jerne sogns gamle sygekasse, *Skolebakken 127* (1930) – et Bedre Byggeskik-gavlkvisthus.

Som led i sammenlægningsaftalen 1945 opførte Esbjerg Kommune endelig det ældste offentlige boligbyggeri i Jerne: to længer med aldersrenteboliger, *Skoleparken 2-10* (oprindelig Aldershvile Allé), tegnet af ark. Harald Peters i en lidt gammel nyklassicistisk stil.

Syd for banen

Syd for banen groede mindre villaer samtidig frem ved Holbergs Allé (før 1945 Søndre Allé) og ved Gammelby Strandvej. *Holbergs Allé 4-20* er en række ret ens rødstenshuse, bygget 1930-35 af forskellige murermestre i Jerne, og *Gammelby Strandvej 37* (1927) er et Bedre Byggeskik-hus for enden af Hostrups Allé. Et enligt, men godt eksempel på hvid funkis er *Tinghøjs Allé 5* (1935), på et strøg med flere pæne villaer over for de gamle grusgrave med byggelegepladsen.

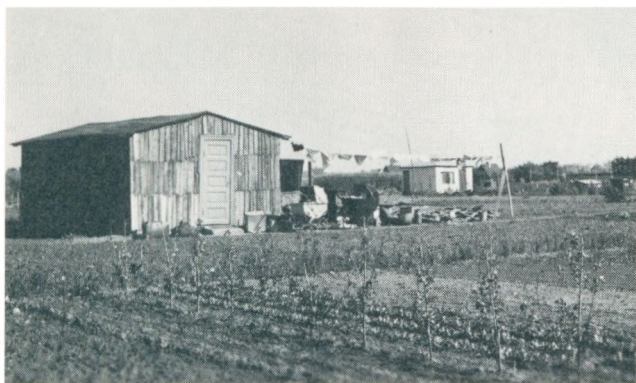
Mod øst, på bakken nord for præstegården, havde pastorerne Kemp (1880-90) og Ingerslev (1899-1909) fået plantet en granbevoksning, som imidlertid forsvandt under 2. verdenskrig. I 1959 viste både et privat selskab med murermester Fr. Skærbæk i spidsen og boligforeningen »1932« interesse for arealet. De fik af kommunen tilbudt halvdelen hver, men det private selskab trak sig tilbage, og i 1961 udarbejdede ark. Ove Tapdrup et projekt, som blev det sidste af de store rød-hvide efterkrigsbyggerier med punkthuse. Som i Spangsbjergparken samarbejder bebyggelsen fint med det stejle terræn. Desværre kom bebyggelsen med tiden til at lide af alvorlige skavanker, så i 1980'erne måtte der foretages en radikal ombygning, hvis blegegrøde skalmure og kraftige pladetag har givet hele byggeriet et nyt, »svensk præg«.

Præstebakken før ombygningen. Fot. Brian Kristensen 1982. Byhistorisk Arkiv.

Amager

Mimers Alle, hus af sildekasser 1950. Stadsarkitektkontoret.

Fortuna Alle 38 – den eneste bevarede rene kolonihave i kvarteret.

»Amagers« havebyer

Det store kvarter mellem Jerne og Boldesager hører til de sent bebyggede områder. De første kolonister var gartnere, og med årene blev Jerne et vigtigt gartneriområde. I 1945 var der i det indlemmede Jerne i alt 35 gartnere med 46 ansatte. Et af gartnerierne ved Strandby Kirkevej hed Amager (drevet af »amagerfar« og »amagermor« Larsen), og om gartneriet gav navn til området eller området allerede havde fået sit tilnavn, vides ikke. I hvertfald kom den første haveforening i området, som blev grundlagt 1925, til at hedde Amager, og i 1928 omtales »Amager Allé i Amagerselskabet« (formentlig Dehns Allé, fra 1950 Bentzens Allé).

Blandt de tidlige haveforeninger syd for Strandby Kirkevej kan også nævnes Solhøj (ca. 1925) ved Vestergade og Jernely ved Vester Allé (fra 1950 L. V. Jensens Allé). Nord for Strandby Kirkevej udstykkedes som en enlig svalg selskabet Fortuna 1928 ved Fortuna Allés østlige ende. Ellers kom udstykningsbølgen først i 1940'erne, da haveforeningerne Kvaglund og Ydun i 1941 udstykkede området fra Kvaglundvej i vest til Frejas Allé i øst, og foreningerne Sommerglæder og Bakkedal samtidig hhv. Hejmdals Allé og Solsortevej-Drosselvej-kvarteret. Her ved udstykkedes bl.a. gdr. Niels Lambertsens gård, hvoraf

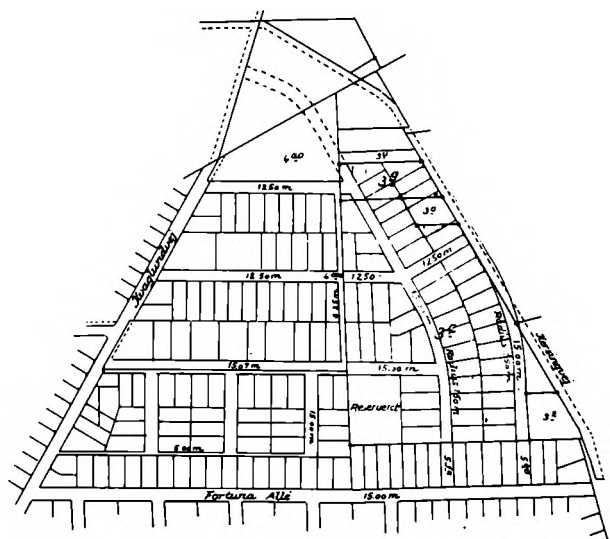
stuehuset endnu er bevaret på Strandby Kirkevej 191 (se Landbygninger i Esbjerg kommune s. 24) samt Loklinds frugtplantage.

I 1948 fremkom der nye udstykningsplaner. På et stort areal (mtr. 4a og 5a-b af Kvaglund) nord for nuværende Spangsbjerg Møllevvej agtede en haveforening at udstykke en række veje – men den foreslåede »landmålerudstyknings« blev afslået af kommunen. En tilsvarende udstykning ønskede haveforeningen Grønnegård at foretage i 1948 vest for daværende Kjersingvej. Landinspektør Jørgen Sletgårds oprindelige forslag til vejplan bestod i en ændret buet linjeføring af Kjersingvej og en tilsvarende parallelvej. Stadsingeniør Bent Ekner fik imidlertid ændret vejplanen til den nuværende med gennemførelse af Jagtvej fra syd til nord.

I 1950'erne opkøbte kommunen arealerne øst for Jagtvej, og i 1954 vedtoges det »at supplere det mellem Kjersingvej og Jagtvej beliggende store kvarter med parcelgrunde med et område med lav samlet bebyggelse efter fælles planer«. I slutningen af 1950'erne udstykkedes kvarteret til forskellige private bygherrer, der opførte en række ensartede typehusklynger, samt til Ungbo, der byggede 2-etagers blokke ved Spangsbjerg Møllevvej 1963-67 (ark. Jytte & Ove Tapdrup).

Villabebyggelsen i haveforeningerne svarer meget til den øvrige Østerbys blanding af statslånshuse og typehuse fra 1950'erne og 1960'erne. Hist og her sås endnu i 1986 et gammelt havehus eller en ren kolonihave. Kun syd for Strandby Kirkevej er der enkelte førkrigshuse ved Vestergade, Bentzens Allé og Godthåbs Allé. Interessen ved disse kvarterer ligger først og fremmest i selve udstykningshistorien. Af enkelthuse kan man pege på de to ens, lidt særprægede huse Skolebakken 160-162, bygget 1949 af durisolblokke af murermeister Tinus Nørgård. På »Amagerlandet« har arkitekt A. Pelle f.eks. bygget Carstensens Allé 19-21 (1958, 1952) og ark. Billings to typehuse, Strandby Kirkevej 130 og 173 er også typiske 50'ershuse.

Ved Elmegade skabtes to private bebyggelser: På hjørnet af Vestergade fik ark. Peter Wiese i 1952 godkendt en plan for 52 rækkehuse »i Fengers gartneri«, men den endelige bebyggelse blev gennemført af murermeister Bro, Tømrermeister R. Jensen og ark. E. M. Jensen (de ens huse Vestergade 60-68 og Elmegade 1-5), samt af ark. Sv. E. Carlsen (Kirkebakken 3-7). På Elmegades vestside byggede Carl »Kulørs« byggeforening Nybo så i 1954 sin afdeling 2, de små rækkehuse af durisolblokke ved Æblevej. De kulørt pudsede småhuse er med tiden blevet skalmurede og enkelte er begyndt at få højt tag. I betragtning af murkvaliteten og husstørelsen er det forståeligt, men det oprindelige helhedspræg er herved gået tabt.

Haveforeningen Grønnegård's udstykning af mtr. 3 c-g af Jerne. Udarbejdet september 1948 og senere ændret. Jørgen Sletgårds arkiv.

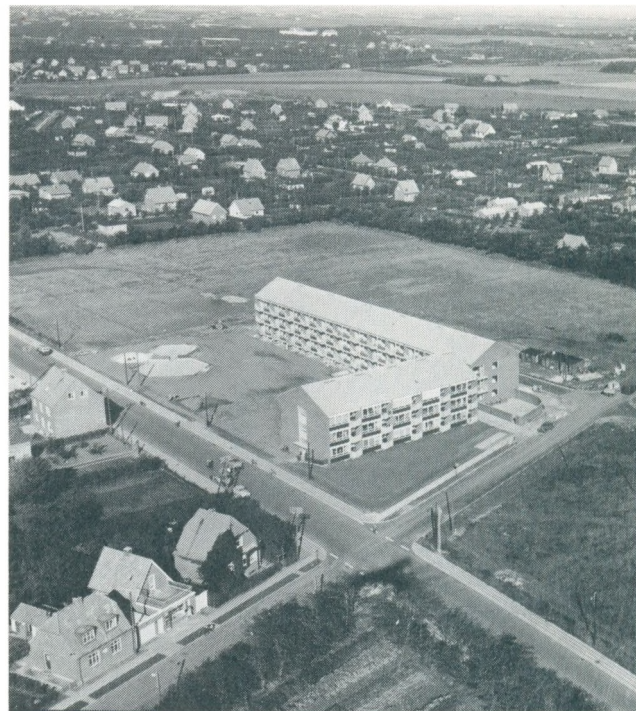
Frejaparken.

Fra Frejaparken til Fuglebakken

I vinklen mellem Varde- og Koldingbanen ligger der et lidt vildsomt ingenmandsland. Her har vi statsbanernes gamle remiser, værksteder og folkebygning (1902, 1910 og senere), nord herfor et stort gammelt kolonihaveområde fuldt af lysthuse og brevdueslag. Langs banen ligger Esbjergs eneste bevarede stykke lynghede, og i grøftekanterne kan der plukkes perikum til snaps. Kolonihaveområdet har siden 1900-1904 tilhørt statsbanerne, men allerede i 1890'erne havde der været udstykket grunde og bygget et par småhuse (et enkelt er bevaret).

Nord for kolonihaverne blev haveforeningen Freja udstykket i 1941-42, med grunde og veje, men siden kom byplanlægningen i vejen med en slæde. 24. juni 1946 nedlagde kommunen forbud mod bebyggelse og videre udstykning. Herefter blev arealerne opkøbt af kommunen og i 1947-48 bad man Steen Eiler Rasmussen om at lave bebyggelsesplan med angivelse af adgangsveje, bebyggelse, beplantning m.v. I 1951 havde stadsarkitekten på den baggrund lavet en plan for »en harmonisk og smuk karrébebyggelse«, og både boligforeningen »1932« og det nye Ungdomsbo var blevet anbefalet at deltage i bebyggelsen. Da den gik i gang i 1952-53, var det imidlertid et privat boligselskab, A/S Esbjerggård, som udførte 1. etape nærmest Strandby Kirkevej (ark. Kaj Øhlenschläger og Knud Nordby Nielsen, 2. etape 1954-55), mens »1932« udførte de sydlige og vestlige dele af bebyggelsen 1954-60 (ark. Jytte & Ove Tapdrup). Frejaparken blev en tidstypisk stok- og højhusbebyggelse. Den åbner sig venligt mod de store åbne og grønne arealer i vest og syd, men kan ikke som f.eks. Spangsbjergparken spille sammen med et spændende terræn.

På et areal øst for *Langlandsvej* startede det nye Lejerforeningens Boligselskab, senere Fremad, samtidig (1954-55) med 52 rækkehuse i 2 plan. Men denne bebyggelse har mistet meget af sin kvalitet ved en ombygning med billige træbeklædninger og eternittage. Et tredje

Luftfoto af området nord for Strandby Kirkevej 1956. Forrest ses Ungdomsbos byggeri ved Jagtvej. Byhistorisk Arkiv.

stort boligområde i denne del af byen blev etagebyggeriet ved *Jagtvej-Hermødsvej-Palnatokes Allé*, opført af Ungdomsbo 1954-57 og 1961-62 (ark. Brink og Tapdrup). Og endelig afsluttedes haveforeningskvartererne mod nord af to markante lave kollektivbebyggelser: *Gefionsparken*, bygget af Fremad 1960 (ark. Mads Kamp), og *Fuglebakken* opført 1957 af Esbjerg Almennyttige Boligselskab i samarbejde med FDB, som her endnu engang fik afprøvet sit durisol-system. For byggeriet stod FDB's arkitektkontor i samarbejde med ark. Jens Sottrup-Jensen. Før EAB havde ark. Åge Andreasen været inde i billedet, men det endte med en stor konkurs.

Byggeriet ved Jagtvej er en traditionel vinkelblokbebyggelse. Gefionsparken er en flot rækkehusbebyggelse, præget af længernes kombination af beton og Hasleklinker i murene og høje, røde tegltage. Fuglebakken blev bygget som små billige huse, der nu er radikalt moderniserede. Fuglebakkens kvaliteter ligger i bebyggelsesplanen med de lange, vidtstrakte grønninger og de mange birketræer.

Gefionsparken 1960, Byhistorisk Arkiv.

Pavillonen i Nørreskoven.

Gjesing

Indtil kommunesammenlægningen 1969 gik Bryndum sogn i Bryndum-Vr. Nebel kommune i en spids helt ind til Vognsbølparken. Gennem denne spids gik landevejen til Varde og Hjerting, indtil anlægget af Hjertingvejen og Stormgade. Området, der længe henlå som lynghede, blev tidligt taget i brug som fritidsområde. I 1890 anlagdes her Esbjerg-Gjesing plantage, i dag Nørreskoven, som i 1907 blev købt af Esbjerg kommune. 1911 byggede byen så en skovpavillon, *Gl. Vardevej 100*, tegnet af ark. C. H. Clausen. Pavillonen, der i dag bruges af en privat forening, er et romantisk anlæg i ren engelsk stil med mange fine detaljer (karnapper, kviste, bindingsværk).

Spangsbjerg Hospital.

Bygningen er rimeligt velholdt, men på grund af den udsatte beliggenhed har det desværre været nødvendigt at tildække alle vinduer med tremmевærk. Man kunne håbe, at denne del af skoven blev åbnet og at der en dag igen var grobund for kaffe, kage m.m. i den gamle pavillon. Den er i hvert fald en af Esbjergs godt gemte perler!

Første store bygningskompleks i området blev St. Josefsøstrenes tuberkulosesanatorium Spangsbjerg, *Gl. Vardevej 101* (1907-08), tegnet af ark. B. Ingemann, København, som i samtiden var meget brugt som arkitekt for københavnske villaer og for adskillige af de vestjyske »grossererplantager«. Den høje, hvide hovedbygning signalerer, typisk for tidens hospitalsarkitektur, både sol og luft – og »slot«! Lægeboligen med stor have ud til *Gl. Vardevej* er et typisk stykke villaarkitektur.

Som naboer fik skoven og sanatoriet hurtigt en samling villaer. Karl Hansen skrev i 1918: . . »Ved Skoven ligger langs med Landevejen Villaer med Navne som Skovly, Skovhuset og Granly og flere med Skov foran, ja selv en Kunstmaler har følt sig tiltrukket af Landskabet og bygget sin Bolig som et naturtro Billede af et gammelt landsbyhus«. Ældst af villaerne synes at være *Gl. Vardevej 109* (ca. 1910), mens *Gl. Vardevej 111 og 123* er to store rødstensvillaer fra o. 1910-20. Især nr. 111, Villa Skovbo, er et arkitektonisk interessant hus med et typisk skønvirkeindgangsparti. Endelig byggedes i 1920'erne et par små »Bedre Byggeskik« villaer, *Gl. Vardevej 134-136*, samt et Harald Peters-hus, *Møllegårdsvej 20* (1926-27 for Broder Poulsen). Samtidig udstykkedes Skovstien som en lille haveforening med navnet Spangsbjerg.

Bortset fra disse klatter af bebyggelse forblev Gjesing agerland til efter 1945. Men da skete det til gengæld

Gl. Vardevej 109.

Gl. Vardevej 111.

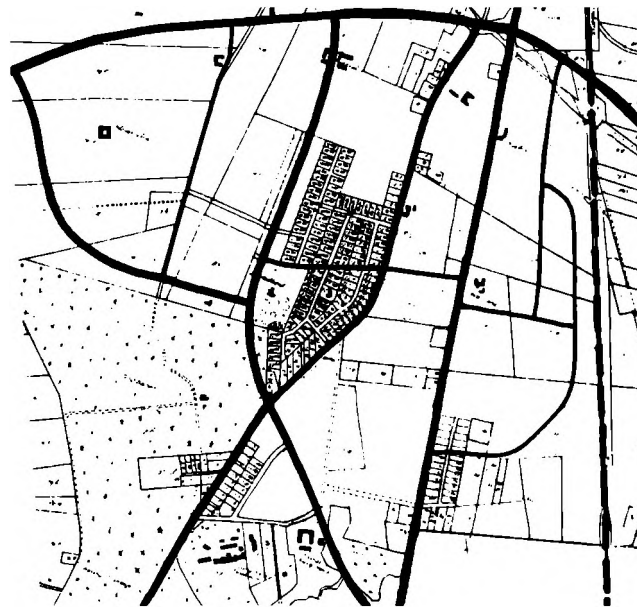
hurtigt! Allerførst udstykkedes o. 1950 vest for Gl. Vardevej haveforeningerne Skovbrynet og Solglimt (Stellas og Lunas Allé m.m.). I 1953 udstykkedes det meste af gdr. Niels Gregersens gård, Sejlstedlund mtr. 10, til haveforeningerne Skovbakken (ved Skovbakken) og Sejlstedlund (ved Golfvej). Ved denne lejlighed udarbejdede landinspektør Jørgen Sletgård, der i 1950 var blevet byplansagkyndig for Bryndum kommune, en første byplan for Gammel Gjesing, vedtaget 1954.

1954 blev en del af arealet mellem Gl. Vardevej og hovedvej A 12 udfyldt af haveforeningen Gjesinglund på gdr. Karsten Thuesens jord, og øst for hovedvejen udstykkedes endelig noget jord syd for Østervangsvej tilhørende

gdr. Willadsen, Solbakkegård. I området omkring Gl. Vardevej blev resten af Thuesens jord i 1959 udstykket i haveforeningerne Gjesing Have og Solvang, og i mellemtiden var man i haveforeningerne begyndt at anlægge fællesvandværker og få kloakeret (1956 ff.). Endelig var der i 1960 udstykningsplaner for Niels Lønnes gård, Østervang (se Landbygninger i Esbjerg kommune s. 121), hvor nogle nyligt udflyttede virksomheder fik ændret det nordligste område til erhvervsområde. Efter 1960 var det mest bygmestre, der købte arealer op og byggede – f.eks. Carl »Kulør« ved Stenhøjs Allé og ark. Sv. E. Carlsen ved Kløvervej-Humlevej. Sidstnævnte område fik endda tilnavnet »Carlsens kvarter« efter en populær radioserie. Men også Bryndum-Vr. Nebel kommune gik nu aktivt ind i udviklingen med købet af Spangsbjerg Mølle 1960.

De tidlige udstykninger skete efter princippet: flest mulige grunde på et firkantet areal. Kommunen skulle så sikre, at det overordnede vejnet fik en rimelig struktur. Som da Jørgen Sletgård i 1953 sikrede den senere forbindelse Golfvej-Spangsbjerg Møllevej. Men nye tanker om blinde veje, stier og trafikdifferentiering stillede både sælgere og købere sig afvisende overfor. Fra gammel tid var man f.eks. vant til, at grunde langs en hovedvej var de mest attraktive. Det var derfor svært at gennemføre, at hovedvej A 12 undgik private indkørsler. Kun ved amtsrådets indgriben lykkedes det at gennemtrumfe parallelveje: Enebærvej og Stigårdsvej. De helt nye byplanprincipper for parceludstyknings blev første gang gennemført i Vestervang-kvarteret 1966, der skal være Danmarks første udstykning, beregnet på EDB (Jørgen Sletgård).

I årene før sammenlægningen 1969 fik Esbjerg kommune stadig større indflydelse på planlægningen, først gennem et samarbejdsudvalg 1955, siden ved et lovfæstet byudviklingsudvalg efter 1949-loven. I 1959-60 nedlagdes f.eks. på initiativ af Esbjerg kommune et byplanforbud mod nogle påtænkte udstykninger. Men bebyggelsen bestemte landkommunen over, og holdningen var klar: helst parcelhuse. Først da sammenlægningen nærmede sig, ønskede Bryndum-Vr. Nebel kommune at markere sig ved at medvirke til byggeriet af Mølleparken – Esbjergs største højhuse (entreprenør Chr. P. Jensen og ark. Knud Thomsen m.fl.).

Vejplan for Gjesing, vedtaget 1954. Jørgen Sletgårds arkiv.

Sædding Strandvej 78 A.

Sædding

Sædding og Fovrfeld gik ind i det 20. århundrede som rent bondeland med en sandet og lyngklædt kyst ud mod havet. Fovrfeld Bæk adskilte området fra det frembrusende Esbjerg, og trafikken til Hjerting gik over Guldager. Langs stranden færdedes kun kystfiskere, ormegravere og tangsamlere.

Dette blev helt ændret, da Hjertingvejen blev anlagt i 1913-14. Den barske kystnatur var ved at blive anerkendt og attraktiv – Skagensmalerne og Fanø Nordsøbad havde vist vejen! Et nyt sommerland lå nu åbent for Esbjergenserne, og i løbet af 1920'erne voksede en langstrakt bebyggelse op ved strandvejen.

Udstykningen og bebyggelsen blev spredt og individuel. Kun enedes en række grundejere i 1913 om at

tinglyse forbud mod bebyggelse på grundene mellem strandvejen og kysten – et godt initiativ, som desværre ikke kom til at gælde hele strækningen! Ud over nogle små helårshuse omkring Sædding Fyr (anlagt 1873) var det først og fremmest sommerhuse, der blev bygget – både beskedne hytter og store, murede huse.

Typiske for de større sommerhuse er f.eks. de kønne træhuse *Sædding Strandvej 151-153* samt det murede hus, *Sædding Strandvej 155*. Nr. 155 blev bygget 1927 af skibsbymester W. Raun-Byberg og nr. 153 af Raun-Bybergs svoger, postmester Edm. Schou-Nielsen – og begge huse blev tegnet af ark. Harald Peters. Et lille, charmerende sommerhus er også *Sædding Strandvej 118* på »søsiden«, i 1920'erne tegnet af ark. Harald Peters i Bedre Byggeskikstil. Mere beskedne små sommerhuse ligger *Hjerting Strandvej 182-186* – med deres fine proportioner formentlig også tegnet af Peters.

Nogle af de store villaer kan være bygget både som helårshuse eller sommervillaer. Fra o. 1914 er *Sædding Strandvej 89*, godt istandsat og med en fin forhave. I 1930'erne begyndte store helårshuse for alvor at rejse sig i lyngen. Den brusende havstok tiltrak nu den mere velhavende del af borgerskabet, f.eks. fiskeskippere og fiskeeksportører. Villanavne som Cottingham, Sunrays, Ankergrund, Buena Vista og Haurvig understreger det maritime miljø.

To huse i 1920'ernes stil er *Sædding Strandvej 65* – en stor rødstensvilla, bygget 1934 af ark. Harald Peters for D. S. Hansen, og det lille Bedre Byggeskik-hus, *Sædding Strandvej 67* fra 1934. Samtidig byggedes en række store huse i helt moderne funkis, ofte i to etager, i røde sten med næsten fladt paptag. Harald Peters tegnede f.eks. den velbevarede store bungalow, *Sædding Strandvej 57* (1935 for fiskeeksportør Nikolaj Jøker), den nu ret ombyggede villa *Sædding Strandvej 30* (1935-36 for lrs. Volmer Nielsen), samt de to velbevarede huse *Sædding Strandvej 43* (1935) og *Jessensvej 2* (1936) for hhv. fiskeskipper I. Aae og fiskeskipper Henrik Thuesen. Lignende ombyggede funkishuse ses flere steder i nabolaget, f.eks. *Sædding Strandvej 37-39*.

Enkelte sideveje udstykkedes også i årene efter 1920. De to første huse på *Fyrvejs* nordside viser en for det gamle Sædding typisk kombination af lille sorttjæret sommer-

Sædding Strandvej 43.

Jessensvej-Rolighedsvej.

hus og rødstensvilla fra 1920'erne. Inden 1940 blev der også udstykket grunde ved Neptunvej og sommerhusgrunde ved Rolighedsvej. I 1929 var bebyggelsen så vidt, at K. Rosendahl i Esbjerg byråd slog til lyd for en »smukkere byggeri« ved strandvejen – og i 1936 stiftede nybyggerne Sædding Strand Borgerforening til at varetage interesserne over for Guldager sogneråd. Blandt ønskerne var istandsættelse af veje med belysning, kloak, renovation, navneskilte og numre samt f.eks. cyklestier, bænke, strandadgang, bedre postbesørgelse m.v..

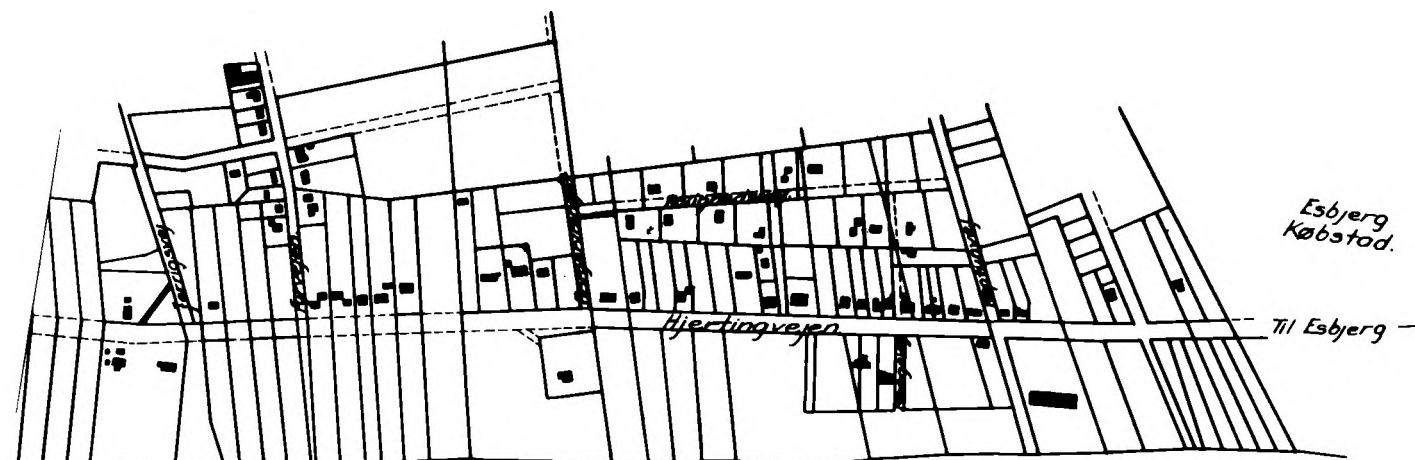
Men ellers var baglandet i Sædding-Fovrfeld næsten rent hede- og agerland indtil 1940. Enkelte nye gårde og huse blev bygget, en enkelt lille havekoloni blev udstykket 1922 i Fovrfeld (nuværende Buntmagervej 1-9) og området fik skole i 1926 (*Sædding Skoles* ældste del, af ark. Vedsted Hansen, Ølgod). Gennemførelsen af Tarpbagevej i 1939 og befolkningsvæksten under 2. verdenskrig gjorde imidlertid Sædding og Fovrfeld modne til kolonisering. I løbet af få år blev især det indre Sædding til et Klondyke af mudrede veje, kålbæde, skure og selvbyggede huse. Det var fiskere og arbejdere fra Esbjerg, som nu rykkede ud i de områder, som gårdejere og landligere indtil nu havde hersket over. Mange flyttede med »Fordkasser« og skurvogne ud fra »de fattiges paradys«, som efter 1945 blev ryddet.

Udstykninger efter 1939

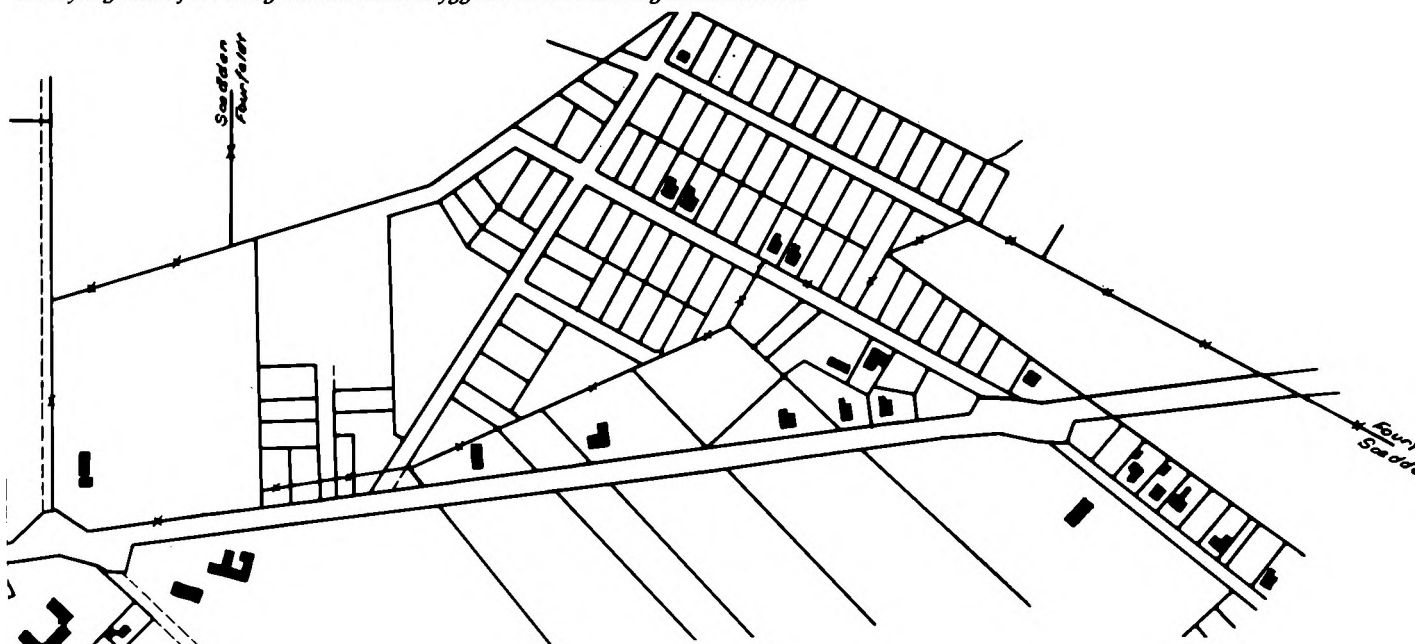
Den første udstykning skete i 1939 på et areal mellem Tarpbagevej og Neptunvejs nordlige del. Ca. 1940-41 udstykkedes derefter den første store haveforening Højlund ved Neptunvej - Højlands Allé. 1942 udstykkedes Granly ved Tjørne Allé - Granly Allé, og i 1943 Fyret på Aksel Moslunds jord vest for Tarpbagevej, ved Granvej-Borgervænget. Efter krigen fulgte bl.a. i 1946 den rene kolonihaveudstyknings Enggården ved Enggårdsvej, i 1947 haveforeningen Fovrfeld ved Eriksensvej-Sylvestervej og Neptun 47 nord for Parkvej (mtr. 5 d af Fovrfeld) og i 1949 Bøgested (mtr. 5 a af Fovrfeld), begge nord for Parkvej. Omkring 1950 udstykkedes yderligere haveforeningerne Hedekær m.fl. vest for Tarpbagevej samt flere områder nord for Parkvej, således at parcelland i 1955 var nået op til nord for Grønnevej.

Ligesom i Gjesing og Østerbyen var det fælles for haveforeningernes vedtægter, at jorden skulle dyrkes »have-mæssigt« og at et større husdyrhold var tilladt: kaniner, fjerkræ og to grise pr. grund. Indskuddene var på 50 eller 100 kr. og de månedlige afdrag på 11-15 kr.. Kort sagt – haveforeningerne var virkelig for alle, og Sædding blev et nybyggerland for arbejderklassen.

Nybyggerne rev også Guldager sogneråd ud af dets daglige dont og gav dem grå hår i hovedet. I 1930'erne

Den sydlige del af Sædding Strand med bebyggelse 1942. Stadsingeniørkontoret.

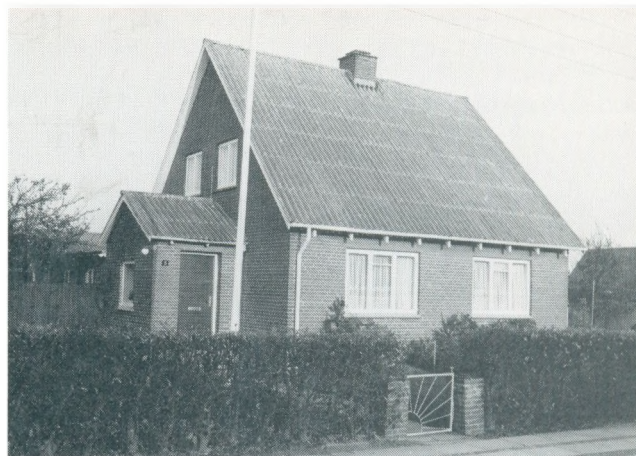

De to første udstykninger ved Tarpbagevej 1939 og 1940-41 (Højlund) med bebyggelse 1942. Stadsingeniørkontoret.

Havekoloni på trekanten mellem Hjertingvej og Tarpbagevej, hvor nu Fiskeri- og Søfartsmuseet ligger. Fot. Anton Aaskjær Nielsen 1965. Stadsarkitektkontoret.

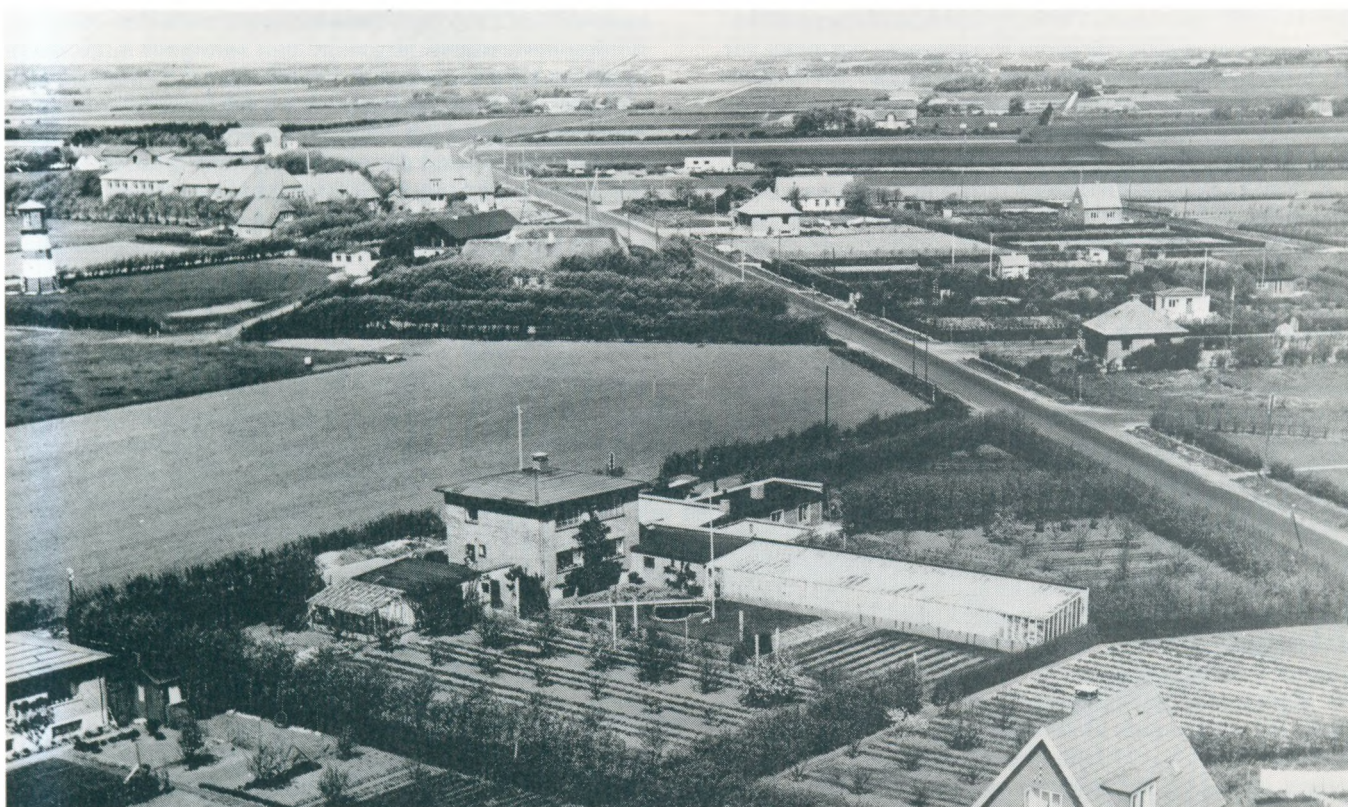
havde sognerådet prøvet at holde justits med byggeriet: flere bungalow'er – bl.a. et byggesparehus af ark. Kornbech – var blevet afvist. Men efter 1945 brød det hele sammen. Pakkasshuse og barakker skød op overalt uden at afvente godkendelse, og sognerådets bygningskommission måtte på ture rundt i de enkelte haveforeninger, hvor havehusene så godkendtes i bunker. Samtidig måtte man appellere til haveforeningernes bestyrelser om selv at holde justits. I godkendelserne prøvede man at lægge den linie, at huse under 40m² ikke godkendtes til helårsbrug. Blandt grovere tilfælde, som man måtte skride ind overfor, var et hus med 30 svin på en haveparcel! Huse af nye, ukendte materialer var man skeptiske overfor – og ikke uden grund, thi i 1950 styrtede et nybygget hus, tegnet af en arkitekt Maans, sammen. Bl.a. afvistes flere

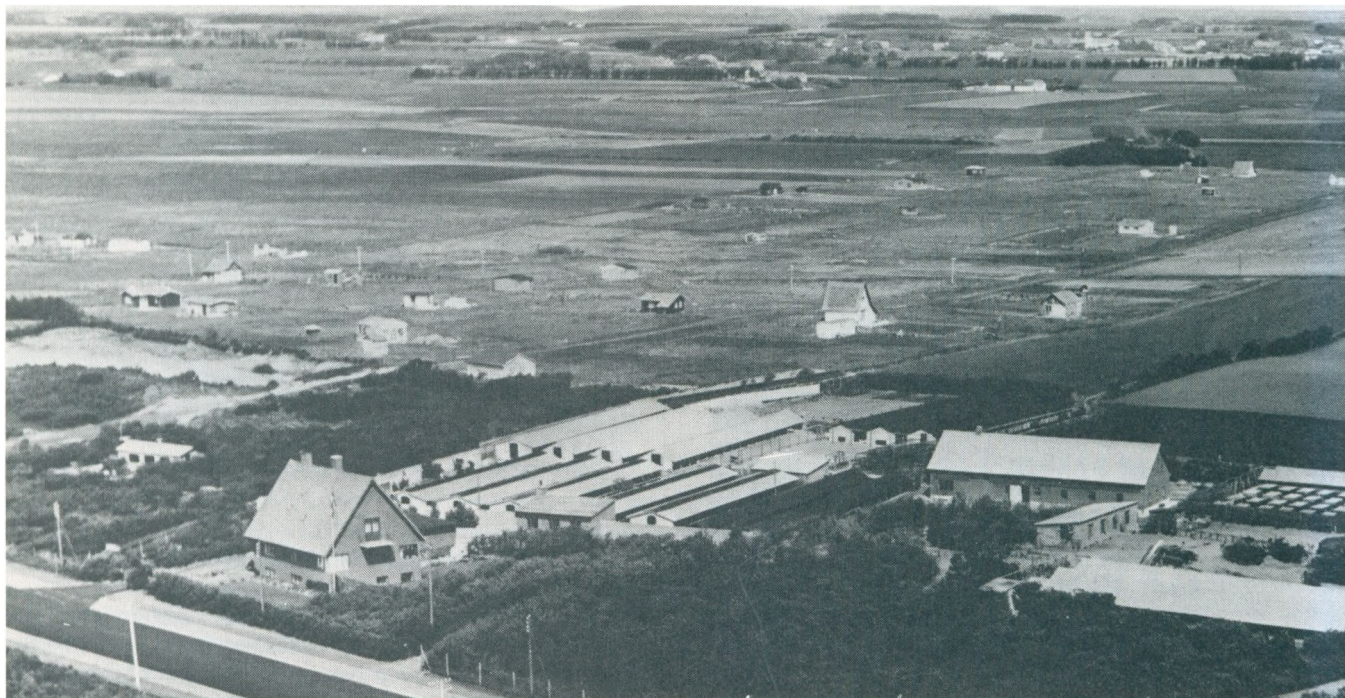
Typisk statslånshus fra ca. 1950. Lyngvej 5.

Tjæreborg-huse, mens et finsk træhus til en fisker J. P. Matthiesen dog godkendtes.

I 1948 gik nybyggerne sammen om det første vandværk, og siden blev der efterhånden kloakeret. Mange veje blev sat i stand på privat initiativ, som f.eks. Parkvej, hvor et par grundejere i 1948 begyndte at købe slagter fra Dampcentralen, skære vejkant i græsset og plante små træer (5 kr. pr. træ med støttepæl). Efter boligstøtteleven 1946 blev opførelsen af helårshuse også lettere for den brede befolkning, og i årene derefter skiftede haveforeningerne karakter. Med 1960'erne og 1970'ernes typehusbølge forsvandt de fleste af de gamle have- og sommerhuse – og nu skal man snart lede efter dem. Hist og her står de dog bevaret som redskabsskur bag den nye villa.

Det nye Sædding med haver og villaer 1954. Midt gennem billedet løber Tarpbagevej og forrest ses husene Granvej 33 og 37. Byhistorisk Arkiv.

Ådalen set fra luften 1955. I forgrunden fru Pacharzin's minkfarm, Esbjerg-egnens første. Byhistorisk Arkiv.

Ådalen

Et enkelt område i Sædding har dog beholdt karakteren af havekoloni – nemlig Ådalen, ude ved grænsen til det åbne land. Årsagen er, at det var Esbjerg Kommune, som ejede jorden ved udstykningen og salget 1949, og som i 1951 ved deklaration begrænsede beboelsen til perioden 1. maj - 30. september. Haveforeningen stiftedes på møder 14. maj og 6. juni 1949, indkaldt af Esbjerg Havebrugsforening i afholdslogen i Norgesgade. Formålet var at skaffe »en billig strand- eller haveparcel«, hvilket afspejlede, at nogle ønskede havejord som i de fleste af de andre haveforeninger, mens andre ønskede »hviløjord«. Begrebet fritidsgrund var endnu ikke opfundet!

I 1949 købtes jorden og blev udstykket i 168 parceller. Vejplanen blev vedtaget på en generalforsamling, hvor landinspektør Jørgen Sletgård på et stykke bordduk skitserede tre alternative forslag. I maj 1950 blev grundene så fordelt ved lodtrækning mellem medlemmerne – og bag efter blev der så holdt byttemøde! Samme år fik foreningen sit navn (Grønland og Skallingly havde også været foreslået) og vejene fik navne.

Typisk for Ådalens pionerer var formanden, havnearbejder Hans Sørensen. I mange år havde han haft kolonihave ved Stormgade (foruden eget hus med have i Skjoldsgade). Efter at børnene var »flyttet fra reden«, ønskede ægteparret sig imidlertid en grund uden dyrkningspligt. For at gøre drømmen om »et lille fritidshus ved stranden« så billig som mulig, byggede han sit hus med lave vægge i beton (formentlig durisol, som ses i flere af Ådalens huse), med et stort tag, dækket med brugte tagsten à 10 øre. Cement og mursten blev transporteret fra Skjoldsgade pr. cykelanhænger. I sine erindringer skrev Hans Sørensen til slut: . . . »Vor egen tilværelse i Ådalen har vi et hav af dejlige minder fra, der blev plantet, bygget om og til, indrettet læ og opholdspladser, og de mange års sommerophold gav modstandskraft mod vinterens forkølelser og andre småtilfælde. Også det, at børnene efterhånden selv fik huse derude, og vi dermed fik

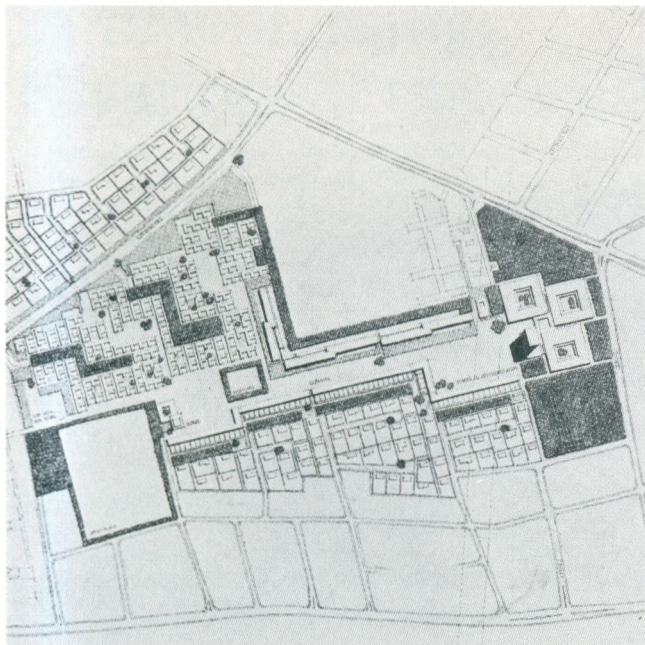
en næsten daglig kontakt med også børnebørnene, bidrog altså til en rigere tilværelse«.

Ådalens større sommerhuspræg blev også understreget af, at svin, kaniner og høns fra starten var forbudt. Kun høns var – og er tilladt. Også i dag er Ådalen en dejlig oase, og det eneste sted, hvor man endnu kan flytte på landet i byens nærhed, som det engang var tilfældet i store dele af Esbjergs forstadskvarterer. På den måde er Ådalen bevaringsværdig, ikke blot som godt miljø, men også som en illustration af en før i tiden almindelig kvarterform – selv om Ådalen selvfølgelig også er præget af fritidslivets senere udvikling. Desværre er et større stykke af Ådalen mod vest i de seneste år blevet ryddet til fordel for et nyt udsigtslandskab. Små sommeridyller er blevet raseret til fordel for bilisternes udsigt til Sædding vulkan (vist en kællebakke).

Byplanlægningens tid 1958-68

I mange år havde Guldager sognekommune hverken muligheder for eller ønsker om at regulere den begyndende bebyggelse. Man nøjedes med at fastlægge byggeplaner langs strandvejen (1935) og Tarpbagevejen (1942). 1945 og igen 1947 henvendte Esbjerg kommune sig om et byplansamarbejde, i 1947 på baggrund af »den stærke udstykning, der i mellemtiden er foregået«. Men først i 1955 lykkedes det at oprette samarbejdsudvalget mellem Esbjerg, Bryndum og Guldager kommuner.

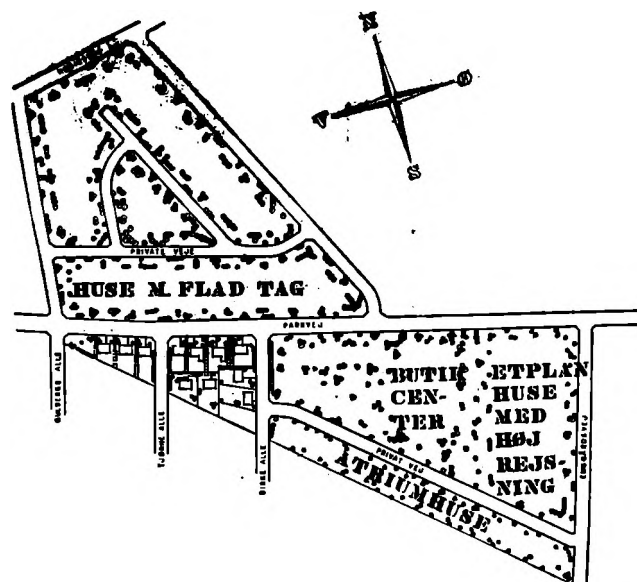
I 1951 antog man landinspektør Sletgård som byplansagkyndig, men først i 1958 begyndte man at lave forarbejder til en egentlig dispositionsplan efter samråd med Boligministeriets kommitterede i byplansager. I 1961 forelå en farvelagt kortskitse, som 1962 godkendtes som dispositionsplan. Vigtigst var det, at der fastlagdes et industriområde omkring en ny ringvej samt et stort område til bycenter og etagebebyggelse vest for Tarpbagevej.

Dispositionsplan for Sædding med bycenter. 1. præmieforslag af ark. Grenander, Ravn og Sørensen. Arkitekten 1964, s. 390.

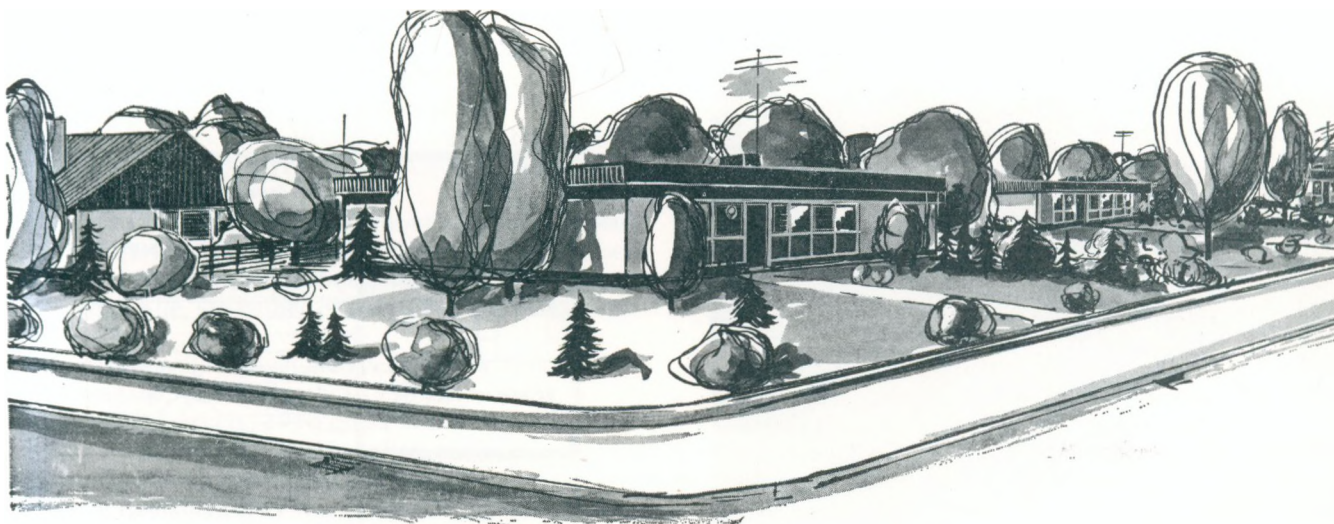
Som følge heraf opkøbte kommunen i 1962 jord nord for Grønnevej samt 1965 store arealer øst for Hjertingvej, bl.a. resten af Aksel Moslunds gård. I 1964 udskrev Guldager kommune arkitektkonkurrence om bycenter, vej- og bebyggelsesplan for Sædding. Den blev vundet af arkitekterne E. Grenander, Gunnar Ravn og Ole Sørensen, og efter hovedtrækkene i 1. præmieforslaget er Fyrparken (1966-69), Sædding Centret (indviet 1977) og det tæt-lave område ved Sædding Ringvej bygget.

I 1964 vedtoges også redningsplan for Norddalsvej-kvarteret i Fovrfeld, udarbejdet af kommuneingeniør Bernhard Petersen og Jørgen Sletgård. Området skulle være parcelhuskvarter med »stærk differentiering mellem boligveje og forbindelsesveje« og et »grønt område med tilknytning til engarealerne og de rekreative områder langs kommunegrænsen mod Bryndum« – alt i modsætning til »det meget monotone bybillede, som Sædding-Fovrfeldt udviser i dag«.

Ikke mindre spændende blev den samtidige private planlægning. I 1960 havde den bekendte bygherre Carl Peter Nielsen, kaldet »Kulør«, købt 50 tdr. land ved Parkvej af gartner Sv. Loklindt, og i maj 1963 godkendes bebyggelsesplanen, som var lavet af Carl »Kulør« selv sammen med ark. Harly Kristensen og en havearkitekt. Carl »Kulør« havde helt bestemte ideer med den nye planetby Parkvænge. Husene skulle ligge som i en skov af gran og birk, næsten »skjult af det grønne anlæg, og kun fremtræde i glimt for de forbipasserende«. Belysningen skulle være parklamper på pæl, og på hver grund tinglystes deklaration om grønt område uden hegn foran husene. Endelig udlagdes et areal til butikscenter og velfærdsinstitutioner, og et hotel med park var der også planer om.

Selve husene blev variationer af CP-huset. De første 11 huse syd for Parkvej (nr. 136-148) samt det store område nord for Parkvej skulle bebygges med huse med fladt tag, mens husene i kvarteret hen mod Enggårdsvej skulle have høj tagrejsning, og langs Eng Allé skulle der bygges »atriumhuse« – de første i Esbjerg. Husene blev præsenteret ved store boligudstillinger i 1963 og 1965 og gik som varmt brød. Samtidig fik Carl »Kulør« ideen til en serie

»Carl Kulørs« skitse til Parkvej-kvarteret. Vestkysten 1963.

Blomsterparken. »Carl Kulørs« bjælkehuse. Byhistorisk Arkiv.

norske bjælkehuse ved Blomsterparken, – han havde købt en ladning tømmer fra Stilde plantage og ville have noget, der var »anderledes«.

Carl »Kulørs« kvarter er et storstilet eksempel på by- og boligidealerne i 1960'erne, og samtidig det bedste samlede vidnesbyrd om Esbjergs største typehuseventyr. Desværre omfattede byggedeklarationerne ikke tagene. I dag er de flade tage mange steder erstattet af alle slags sadel- og valmtage. Æstetisk betyder det en forringelse af ideen med kvarteret, og da CP-husenes flade tage som regel er af god byggeteknisk kvalitet, er det unødvendigt, hvor man ikke ligefrem ønsker en udnyttet etage på huset. Atriumhusene Ege Allé 1-43 (1965) var i 1987 endnu en intakt helhed og bør bevares som en sådan!

I årene efter 1945 begyndte sommerhusgrundene langs Hjeritingvej også at blive bebygget med helårshuse, særligt i årene 1960-80. Kysten blev et velhaverkvarter med store individuelle huse. To små bebyggelser skiller sig ud fra det øvrige kvarter: ark. Åge Andreasens Tarphagevej 10-16 (1960-62) og Rosenvænget 3-15/4-8 (1963-65).

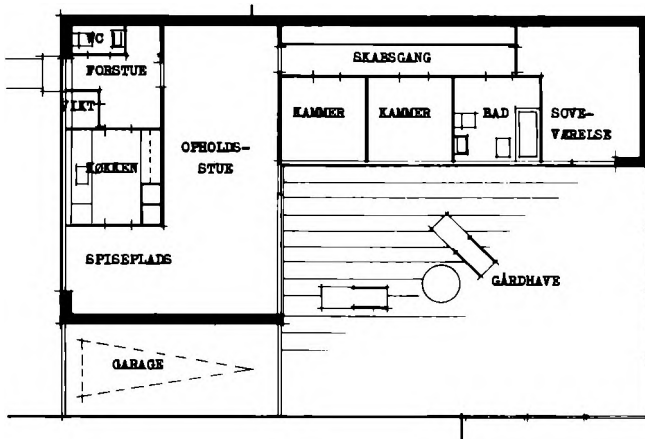
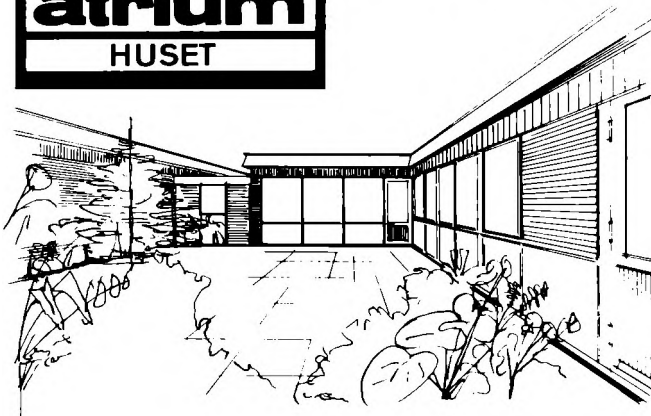

Atriumgård, Ege Alle 17, 1984. Byhistorisk Arkiv.

Begge bebyggelser består af ens rødstenshuse med højt tegltag, sammenbundet af fælles mure og beplantning til helheder af høj kvalitet. Rosenvænget blev da også i 1979 præmieret af Esbjerg Byfond »for godt og smukt nybyggeri«. Siden har villakulturen i området ikke været opsigtsvækkende – hvilket det nye hus midt blandt Rosenvængehusene kun alt for godt illustrerer!

fremtidens bolig...

Sammenfatning: Bevaringsværdier i Esbjergs forstæder

I gennemgangen af de enkelte forstads kvarterer ses det, at begreberne kulturhistorisk interesse og bevaringsværdi ikke har et entydigt forhold til hinanden. I mange kvarterer ligger det interessante i historien, f.eks. byplantankerne eller udstykningsformen, mens kun ganske enkelte huse kan klassificeres som bevaringsværdige. I andre tilfælde har så store områder en fælles historie og karakter, at det er naturligt og nødvendigt at udvælge et mindre, repræsentativt område – eller en bestemt husstype – som særligt bevaringsværdig. Endvidere er der en række kvarterer og bebyggelser, hvor byplan og bebyggelse udgør en helhed af både arkitektonisk, kulturhistorisk og byhistorisk værdi. Endelig er der kvarterer, hvor enkelthuse er af en kvalitet, som gør bevaringsværdien til en selvfølge.

I det følgende er de på detailkortet indtegnede helheder klassificeret efter en skala fra 1 til 3. Det er klart, at der er tale om et kvalificeret skøn. Klassificeringen er især ment som en hjælp for planlægningen til at skaffe sig et overblik over, hvor der skal tages hensyn!

1. Helheder af væsentlig bevaringsinteresse. Den ydre fremtoning bør så vidt muligt bevares intakt, og en bevarende lokalplan bør udarbejdes.
2. Helheder af bevaringsinteresse. Kvarteret rummer bevaringsværdier, i form af f.eks. helhedspræg, plan og beplantning eller mange værdifulde enkelthuse – og dette bør indføres i eksisterende eller nye lokalplaner.
3. Helheder med bevaringsinteresser. Kvarteret rummer visse bevaringsværdier i helhed eller enkeltbygninger, som kræver hensyntagen i den almindelige planlægning og sagsbehandling.

Klasse 1

- »Torvet« i Jyllandsgade ved Haraldsgade, med husene Jyllandsgade 144-148. Eksempel på byplanlægningen 1896 og Nygårdsmarkens bebyggelse.
- Slakteriarbejdernes byggeforening i karreen Frodesgade-Finsensgade-Rolfsgade (1910). Fint bevaret og restaureret arbejderbyggeforening.
- Arbejdernes Boligforenings første bebyggelse i Valdemarsgade-Knudsgade m.m. (1917-26). Fint miljø og Esbjergs første sociale boligbebyggelse.
- Torvegade mellem Rådhuspladsen og Haraldsgade. Meget fint villastrøg fra 1920'erne.
- Kirkegade 86-90. Helhed med Peters-villa.
- »Forsøgshusene« Jyllandsgade 151-159 (1933). Ren funkis – og et vidnesbyrd om et spændende udstillingsinitiativ.
- Gamle Boldesager. Småhuskvarteret ved Nørrebrogade (ca. 1899-1914). Både som selvgroet forstad med mange gode huse og som boligmiljø.
- Birkedals Allé. Fin helhed omkring den lille park. Kiels-tofte-villaer.
- Peder Gydesvej. Villavej med velbevarede Peters-huse.
- Baldursgade. Villakvarter fra 1950'erne.
- Spangbjergparken. 1950'ernes største og arkitektonisk mest vellykkede sociale boligbebyggelse.
- Kolonihaverne i Stormgade (1932-33).
- Esbjerg Højskole (1947 ff.). Arkitektur og anlæg.
- Vognsbølparken og skovvejene. Beplantningshistorie og havekunst.

- Nørvang-kvarteret, især den ældste kommunale bebyggelse fra 1924-27. Fint nyklassicistisk kvarter og eksempel på Nonboes byplanlægning.
- Knudedybet. »1932«s første bebyggelse (1933-41). Første frie stokbebyggelse i Esbjerg.
- Strandparken. Privat villakvarter 1943 ff. med særlig baggrund og fin helhedskarakter.
- Grådybskolen (1951-54). Arkitektonisk monument i skolebyggeriet.
- Exnersgade. Strøg med nogle af byens ældste og mest historiske huse.
- Trekanten Teglværksgade-Rørkjærsgade. De bevarede, ældste huse i »Klatrup«.
- Teglværksgade 1 m.m. FDBs gamle tobaksfabrik og lagre.
- Grønnegade-Rørkjærsgade. »1932«s rækkehusbebyggelse 1941-44. Fint boligmiljø.
- Carit Etlars Allé 15-17, Grundtvigs Allé 40-42. Helhed med Peters-huse.
- Grundtvigs Allé 141-145. Helhed med Peters-huse.
- »Finnebyen« 1946-49. Bolighistorisk bebyggelse med fin byplan og kønne træhuse.
- Rosenvængets Allé. Lærernes Byggeforening 1948. Smuk helhed.
- Fredensgade-Søren Mortensens vej. Det ældste Jerne – velbevaret helhed.
- Storegade-Gl. Novrupvej. Spændende bebyggelseshistorisk område.
- Generelt: Arkitekt Peters' villaer og sommerhuse overalt i byen.

Klasse 2

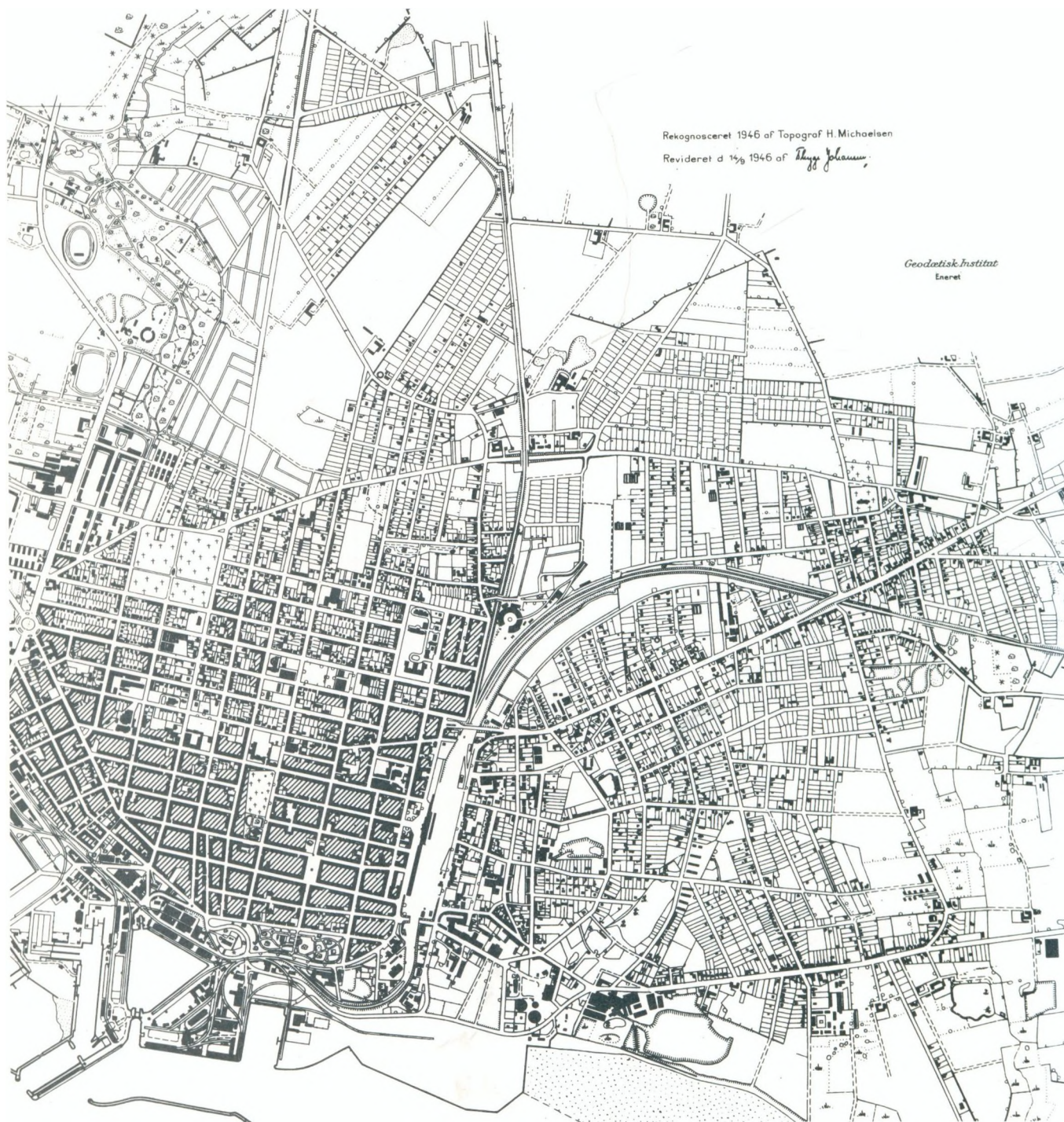
- Frodesgade mellem Strandby Plads og Sjællandsgade. Funkishelhed.
- Kirkegade syd for Strandby Kirkevej. Helhed med ældre huse. Peters-villaer.
- Finsensgade. Jernbanefunktionærernes Byggeforening 1908-09.
- Bjarkesgade. Helheden af små mansardtagshuse (1911).
- Ny Kirkegård (1897). Kapel og enkeltmonumenter.
- Gamle dyrskueplads. Steen Eiler Rasmussen-byplan. Helhed og beplantning.
- Fynsgade. Gasværksarbejdernes Byggeforening 1905. Første arbejderbyggeforening i Esbjerg.
- Jernbanetjenestemændenes Byggeforening ved Lyngbyes Allé-Rosenvængets Allé (1907-08). Lille haveby.
- Grønnegade-Rørkjærsgade. Kommunale boligblokke 1941-44. Helhed.
- Manøgade. Husrække med eksempler på haveforeningsbebyggelse.
- Brorsonsvej. Kommunale »parcelhuse« 1946. Helhed.
- Baggesens Allé 123. Kommunalt rækkehus 1952.
- Mellemvangs Allé. PREBO-huse, CP-huse m.m.
- Skoleparken. Ældste blokke fra 1945.
- Eng Allé, sydsiden. Carl Peter Nielsen – atriumhuse 1965.
- Tarphagevej og Rosenvænget. Åge Andreasen-huse 1960'erne.
- Ådalen. Haveforening 1949. Eneste bevarede sommerhus/kolonihaveområde bevaret i sin oprindelige funktion.

Klasse 3

- Rolfsgade vest for Sjællandsgade. Villavej, helhed.
- Jyllandsgade 92-108. Funkishelhed.
- Kronprinsensgade 86-108. Funkishelhed.
- Gormsgade-Rolfsgade-Sjællandsgade. Kvarter med funkishuse.
- Torvegade 130-140. »Parkvænge« 1949. Rækkehus-helhed.
- Strandby Kirkevej-Spangsbjerg Kirkevej. Kommunalt byggeri 1954-55.
- Baggesens Allé-Ewalds Allé. Helhed af rækkehuse og kommunale blokke 1939/1955.

- Grundtvigs Allé 13-31. »Teglværkshusene« 1925-30.
- Heibergs Allé. Kommunale blokke 1946 ff.
- Poppelvej-Pilevej. Første socialfilantropiske bebyg-gelse 1953.
- Holbergs Allé 4-20. Rødstensvillaer.
- Gamle kolonihaver på DSB-arealerne.
- Frejaparken 1952-60. Bebyggelsesplan og helhed.
- Fuglebakken 1957. Bebyggelsesplanen.
- Gefionsparken 1960. Rækkehusarkitektur.
- Fovrfeld. Carl Peter Nielsen-bebyggelser ved Parkvej (opr. flade tage) og Blomsterparken (bjælkehuse).

Litteratur

- Alkærsig, Søren: Esbjerg – Havn og By, Esbjerg 1909-14.
Boldsen, F. C.: Haveboliger i Danmark for de mindrebe-
midlede Samfundsklasser, Kbh. 1912.
Bruhn, Verner: Esbjerg – by og borger, Esbjerg 1972.
En by – en egn – et samfund, Esbjerg 1982.
Et hus i Jerne, Esbjerg 1986.
Kirkeliv i Esbjerg, Esbjerg 1987.
Byplanforskning i firserne. Byplanforsker mødet 1983,
SBI, Kbh. 1984.
Daun, Åke: Förortsliv – En etnologisk studie av kulturell
förändring, Stockholm 1974.
De gode hensigter – En mosaik om byplanlægning, Dansk
Byplanlaboratoriums skriftserie nr. 31, Kbh. 1984.
Det første Hus. 58 Tegninger til Feriehuse, Politiken,
Kbh. 1920.
Dragsbo, Peter: Museets kvarter, i: Ildbuk og høvlspån,
Esbjerg 1980.
–: Menneskene i industrialiseringens byer, i: Socialhisto-
rie og samfundsforandring, Århus 1984, p. 175-200.
–: Ægte funkis. Bygge- og boligudstillingen i Esbjerg
1933, i: Mark og Montre 1985, p. 5-18.
Dragsbo, Peter & Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bolig og
arbejde. Andels Bolig- og Byggeforeningen af 1932,
1932-1982, Esbjerg 1982.
Dybdal, Vagn (red.): Hus og hjem i Århus, Århus 1977.
Egnsplan for Esbjergområdet 1970, Egnsplankontoret i
Esbjerg, 1970.
Ekner, Bent: Esbjerg, i: Stads- og Havneingeniøren, 9:
1955.
Esbjerg – By- og erhvervsøkonomiske oversigter. 1-2:
1941, 2-3: 1943, 2-3: 1945, 1: 1949, 1: 1953, 1: 1954
m.fl.
Esbjerg byråds forhandlinger 1925-1960.
Esbjerg, Niels: Esbjerg og Omegn & Slægten Esbjerg, Es-
bjerg 1950.
Esbjerg, februar 1975, udg. a. Esbjerg byråd og Esbjerg-
gens erhvervsråd, Esbjerg 1975.
Esbjerg – by og egn, Bygd, Esbjerg 1977.
Esbjerg – ny by – gammel by – hvilken by?, Esbjerg 1976.
Esbjerg – et nybyggersamfund 1868-1914, Esbjerg Mu-
seum 1983.
Esbjerg Byfond, årsberetninger.
Et dansk boligselskabs historie. KAB 1920-1945, Kbh.
1945.
Fishman, Robert L.: American Suburbs/English Suburbs
– a Transatlantic Comparison, i: Journal of Urban His-
tory Vol.13,3: 1987 p. 237-251.
Fisker, Kay m.fl.: Københavnske boligtyper, Arkitekten,
Kbh. 1936.
Hansen, Karl: Plantningssagen i Esbjerg og Omegn 1868-
1918, Esbjerg 1918.
Hansen, Viggo: Danmarks bebyggelsesgeografi, i: Dan-
marks Natur bd. 9, p. 5-134.
Historiske huse i Esbjerg, Esbjerg kommune 1979.
Huse i Gentofte, Gentofte kommune 1984.
Hvidberg, Ena & Hannelene Toft Jensen: Vestegnen – fra
gartneriland til forstad, Kbh. Amtsmuseumsråd, Kbh.
1986.
–: De ukendte forstæder, i: Nina Fabricius & Peter
Dragsbo (Red.): Kulturbetvaring og daglig liv, Statens
Museumsnævn, Kbh. 1987.
–: Det anonyme hus, i: Arv og Eje 1987, p. 51-76.
Hvidberg, Ena & Annette Vasström: Livsrum og livsfor-
mer i storbyen, i: Arv og Eje 1987, p. 51-76.
Haagen, Jørgen: Kolonihaven, Kbh. 1976.
Haahr Carlsen, Dorte, Ellen Damgaard, Bodil Grue Søren-
sen & Poul Høst Moustgaard: Fra »Pengeløse overdrev«
til Søborgmagle Haveby. En foreløbig rapport fra en
etnologisk undersøgelse i et forstadskvarter, i: Histo-
risk – Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune,
Årsskrift 1970, p. 43-55.
Landbygninger i Esbjerg kommune, Esbjerg Museum
1985.
Larsen, Jørgen: På vejen til bedre boliger. Arbejdernes
Andels-Boligforening 1912-1987, Kbh. 1987.
Lebech, Mogens: Frederiksbergs ældste Villakvarterer, i:
Frederiksberg gennem Tiderne, VI: 1956, p. 5-74.
Licht, Kjeld de Fine: En arbejderkoloni på Frederiksberg,
Kbh. 1977.
Millech, Knud: Danske arkitekturstrømninger 1850-
1950, Kbh. 1951.
Møllgaard, Johannes: Byens sociale geografi. Studier af
Skive, SBI, Kbh. 1984.
Nielsen, Harald: Bygmesterbogen, 1. udg. 1931, 2. udg.
1942, Kbh.
Nielsen, William: Kolonihavelysthuset, Esbjerg 1925.
Nissen, Tage: Rejser i min barndoms by, Esbjerg 1968.
Nonboe, Harald: Forslag til Byplan for Esbjerg, Esbjerg
stadsingeniør, juni 1922.
Nygaard, Erik: Tag over hovedet. Dansk boligbyggeri fra
1945 til 1982, Arkitekten, Kbh. 1984.
Politikens Sommerhuse, Kbh. 1912.
Rambusch, Sig. (Red.): Rødovre 1901-1976, Kbh. 1978
(artikler af Chr. Wichmann Matthiessen & Annette
Vasström).
Rasmussen, Steen Eiler: Dispositionsplan for Esbjerg, Es-
bjerg kommune 1949.
Rehde Nielsen, Anders, Hans Kruse Pedersen og Inger
Tolstrup: Bagsværd – fra landsby til villaby, i: Historisk-
Topografisk Selskab for Gladsaxe Kommune. Årsskrift
1974, p. 34-58.
50 Sommerhuse. Udvalget efter Politikens Arkitektkon-
kurrence om det billige Sommerhus for de hundredtu-
sind Haver, Kbh. 1928.
Steen Eiler Rasmussen, Arkitektskolen, Aarhus 1987.
Stoumann, Ingrid, Peter Dragsbo, Sv. Tougaard, Jørgen
Dieckmann Rasmussen & H. Meesenburg: Sædding i
1000 år, Bygd, 17 årg., 2: 1986.
Søndergaard, Jens: En Esbjergdreng fortæller, Esbjerg
1971.
Sørensen, C. Th.: Parkpolitik i sogn og købstad, Kbh.
1931/1978.
Sørensen, Tage: Esbjerg før 1925 – i malerkunst og far-
ver, Esbjerg
Esbjerg før 1940 – i malerkunst og farver. Historie og
historier, Esbjerg 1986.
Tolstrup, Inger: Kolonihaven, upubl. speciale, IEF, Kbh.
1978.
Trap: Danmark, 5. udg., IX: 2, Ribe Amt, 1965.
Wichmann Matthiessen, Chr.: Danske byers vækst, 1986.
Villaer og Feriehuse, Politiken, Kbh. 1916.

Utrykte kilder

Esbjerg Byhistoriske Arkiv

Erhvervsarkiver

Arkitekt Svend Erik Carlsens arkiv

Arkitekt Harald Peters arkiv

Arkitekt Knud Thomsens arkiv

Foreningsarkiver

Andels Bolig- og Byggeforeningen af 1932

Arbejdernes Boligforening

Boligforeningen Fremad

Esbjerg social-filantropiske Boligselskab
Esbjerg Gasværksarbejdernes Byggeforening
Esbjerg Havebrugsforening
Haveforeningen Sejlstedlund
Haveforeningen Ådalen
Haveselskabet Fortuna, Jerne
Haveselskabet Kvaglund, Jerne
Haveselskabet Solglimt
Haveselskabet Ydun, Jerne
Kommunalfunktionærernes Boligforening
Postbudenes Byggeforening
Sydvestjysk Samfund
Ungdomsbo

Esbjerg Kommunes arkiv, skatteforvaltningen
Vurderingsprotokol til hus- og grundskat 1899

Personarkiver
Ulla Rasmussen (husholdningsregnskaber)
Jens Søndergaard
Hans Sørensen (især Erindringer fra mi bette ti og vort
livsforløb.)
Søren Tønder

Udklips- og saglige mapper
Esbjerg almennyttige Boligselskab a/s
Fuglebakken
Haveforeningen Nørrevænget
Haveforeningen Remisen
Haveforeningen Sommerglæder
Haveselskaber generelt og diverse
Haveselskabet Hedelunden
Nygårdsmarken
Spangsbjerg Haveforening

Fotos
Div. billedmapper

Esbjerg Kommunes Arkiv

Byrådet
Journaler 1899-1924 (derefter trykte byrådsforhandlin-
ger)

Journalsager:
1911/121: Brev fra Interessentselskabet Rørkjærs
Kolonihaver.
1915/167: Andragende fra Haveselskabet Frederiks-
berg om gadeplan m.v.
1916/01: Brev fra Joseph Søndergaard om gader m.v.
M 8/1920: Ansøgning fra 22 grundejere i Skovly om
kommunal støtte.
M 9/1924: Indstilling vedr. kloak- og gadeanlæg på
Øster Nørvang.
L 2-3/1924: Kolonihaver på Skiden Agre.
M 6/1927: Gadenavne i Skovly.
AD 30/1927: Brev fra husejere i Østerbyen om tilskud
til de i 1925 opførte træhuse.
073.51 Kommunale ejendomme
1941-44: matr.nr. 3 u, 5ab m.fl. af Rørkjær (kommunale
beboelsesejendomme).
1944: matr. nr. 2 nx af Strandby (husvildeboliger Ved
Skoven).
1946: matr.nr. 2 ie m.fl. af Gammelby (Finnebyen).
1946-47: Matr.nr. 2 hq af Gammelby (26 parcelhuse ved
Brorsonsvej m.m.).
1951-52: matr.nr. 2 hf af Gammelby, Baggesens Allé
123 a-h.
1958: matr.nr. 4 fn af Boldesager (arkitektkonkurrence
om otte prøvehuse).

1958: matr.nr. 4 gø m.fl. (køb af parceller af murerme-
ster Fr. Skærbæk).
1959: matr.nr. 2 hg af Gammelby.
777.81. Byplansager efter 1945, dispositionsplan, for-
skellige andragender m.v.
777.83. Sag vedr. grønt område ved Jerne Sønder-
gårde.
778.532.1(-4) Sag vedr. statslån til Hafnia-huse.
778.534. Sag. ang. køb af Thermo-hus.

Stadsarkitektkontoret. Bygningsinspektoratet
Div byggesager

Kartografisk sektion
Kort

Bryndum Kommune
Haveforeningen Sejlstedlund

Guldager Kommune
Bygningskommisionens forhandlingsprotokol 1930-
1953.
Grp. 5-572: Byplan- og bebyggelsessager, Bygningskom-
missionen.
Grp. 5/14: Vedtægter for haveselskaber.
Grp. 5/3-5/5: Bygningsvedtægts- og byplansager 1935 ff.
Grp. 5/15: Idekongurrence for center m.v.

Jerne Kommune
Bygningskommissionen
Forhandlingsprotokoller 1892-1898 og 1931-1945.
Fortegnelse over byggesager 1931-.
Håndbog for bygningsreglement.
Behandlede sager (1 læg).

Private arkiver:
J. C. B. Øhlenschläger, arkitektarkiv v/K. Nordby Niel-
sen, Jagtvej 41, Esbjerg.
jr. 1: Nørvang og Alderdomshjem
jr. 123: Grænsen, Boliger for Teglværksarbejderne
jr. 269: Rækkehuse for Andels Bolig og Byggeforenin-
gen af 1932
jr. 281: Hus i Have nr. 35, Haveselskabet Grønnegaar-
den, for hr. Lipinski
Carl Peter Nielsen, entreprenør, udklip og småskrifter
v/Gerda Nielsen, Hjertingvej 2, Esbjerg.

Dansk Byplanlaboratorium, København:
Mallings udklipssamling vedr. byplansager: Esbjerg

Esbjerg Museum:
jr. 462, Museets kvarter
jr. 798, Haver i Esbjerg
jr. 996, Arkitekt Harald Peters
jr. 1258, Arbejderboliger i Esbjerg
jr. 1461, Bolig og Byggeudstillingen i Esbjerg 1933
jr. 1521, Registrering af forstæder i Esbjerg

Adresseliste

	Side		Side
Baggesens Allé 44-60	73	Exnersgade 63	70
Baggesens Allé 80	81	Exnersgade 71	70
Baggesens Allé 102	81	Exnersgade 71B-C	70
Baggesens Allé 123 A-H	87	Exnersgade 73	70
Bakkevej 4-6	57	Exnersgade 77 og 81	70
Bakkevej 8	57	Exnersgade 79	70
Baldursgade 10	50	Fanøgade 2	43
Baldursgade 27	50	Fanøgade 6	40
Baldursgade 45-47	50	Fasanvej 2-12	89
Baldursgade 52 og 84	50	Finsensgade 23	40
Baldursgade 58	50	Finsensgade 25-27	40
Baldursgade 60	50	Finsensgade 28-32	36
Baldursgade 64	50	Finsensgade 34-36, 42-44 samt 54-56 og 58-60	36
Baldursgade 74	50	Fredensgade 7	89
Bellisvej 9 A-E	84	Fredensgade 8-10	90
Birkedals Allé 4	46	Fredensgade 9	90
Birkedals Allé 21-23	46	Fredensgade 12	90
Bjarkesgade 1-13 og 8-14	37	Fredensgade 15-25	90
Bjarkesgade 17	37	Fredensgade 16	90
Blichers Allé 26, 27 og 29	81	Fredensgade 18	90
Blichers Allé 33-35	81	Fredensgade 28	89
Brorsonsvej-Kingosvej	85	Frejaparken	95
Carit Etlars Allé 2-4	81	Frihedsvej 1-3	45
Carit Etlars Allé 12	81	Frihedsvej 27	46
Carit Etlars Allé 15	81	Frihedsvej 31	48
Carit Etlars Allé 17	81	Frodesgade 25	40
Carit Etlars Allé 19-21	81	Frodesgade 27	40
Carit Etlars Alle 52	83	Frodesgade 35-43	36
Carit Etlars Alle 58	28	Fuglebakken	95
Carstensens Allé 19-21	94	Fynsgade 26-28	74
Chr. Winthersvej 20-28	83	Fynsgade 30-48	72
Darumvej 36-38	83	Fynsgade 31-35 og 45-55	72
Dortheasvej 17	50	Fynsgade 34-36	72
Dortheasvej 30	29, 50	Fyrvej	103
Edelsvej 1-1 A	48	Gammelby Strandvej 37	91
Edelsvej 1 B	46	Gammelby Strandvej 46-56	84
Edelsvej 8	48	Gasværksgade 2	71
Edelsvej 11-27	50	Gasværksgade 19-21	74
Edelsvej 16	48	Gefionsparken	95
Edelsvej 28 og 32-34	50	Gl. Novrupvej 5	90
Ege Allé 1-43	108	Gl. Novrupvej 6	90
Enghavevej 18	65	Gl. Novrupvej 9	90
Engsvinget 25	65	Gl. Novrupvej 11	90
Ewalds Allé 11-35	74	Gl. Novrupvej 13	90
Ewalds Allé 34	83	Gl. Novrupvej 35	89
Ewalds Allé 52	81	Gl. Vardevej 66	66
Ewalds Allé 62-64	87	Gl. Vardevej 75-79	61
Ewalds Allé 83	83	Gl. Vardevej 78	67
Ewalds Allé 89	81	Gl. Vardevej 80	67
Ewalds Allé 91	83	Gl. Vardevej 90	57
Ewalds Allé 123-129	84	Gl. Vardevej 100	98
Exnersgade 27	70	Gl. Vardevej 101	98
Exnersgade 29	69	Gl. Vardevej 109	98
Exnersgade 33	71	Gl. Vardevej 111 og 123	98
Exnersgade 35	70	Gl. Vardevej 134-136	98
Exnersgade 39	69	Gormsgade 12	37
Exnersgade 41	69	Gormsgade 29-31	40
Exnersgade 43-45	70	Gormsgade 64	40
Exnersgade 47 A	69	Gormsgade 66	41
Exnersgade 49	70	Gregersens Allé 4 og 11	90
Exnersgade 51	70	Grundtvigs Allé 13-31	83
Exnersgade 53 - Baggesens Allé 1-5	74	Grundtvigs Allé 33-49	87
Exnersgade 59	70	Grundtvigs Allé 40	81
Exnersgade 61	70	Grundtvigs Allé 42	81

	Side		Side
Grundtvigs Allé 56	87	Manøgade 20	73
Grundtvigs Allé 87 A	81	Mellemvangs Allé 5-9, 6-8	89
Grundtvigs Allé 141	81	Mellemvangs Allé 11-11 A	91
Grundtvigs Allé 143	81	Mellemvangs Allé 15-19	91
Grundtvigs Allé 145	81	Mellemvangs Allé 21-23	91
Grønnegade 11	73	Møllegårdsvej 20	98
Grønnegade 22-60	73	Nørrebrogade 1	45
Grønnegade 47-51	72	Nørrebrogade 23-29	45
Grønnegade 75-77	74	Nørrebrogade 41	46
Grønnegade 86-96	74	Nørrebrogade 64-74	45
Grønningen 14	53	Nørrebrogade 64	45
Grønvangsvej 44-66	87	Nørrebrogade 70	45
Grådybet 23	87	Nørrebrogade 72	45
Grådybet 75 A	66	Nørrebrogade 78	46
Grådybet 81	67	Nørrebrogade 82-84	46
Grådybet 83, 91 og 96	64	Nørrebrogade 90-92	46
H. C. Andersens Allé 1-9	87	Odinsvej 22-24	89
Haraldsgade 51	40	Paghs Allé 13	90
Hasselvej 17-19	91	Peder Gydesvej 1 A og 5	48
Hjerting Strandvej 182-186	103	Peder Gydesvej 8-10 og 14-18	48
Holbergs Allé 4-20	91	Peder Gydesvej 54-56 og 55-57	50
Holbergs Allé 32	89	Peder Gydesvej 71	50
Holger Drachmanns Allé 1-2	81	Peder Gydesvej 94-96	50
Holger Drachmanns Allé 5	81	Pilevej 16-24	91
Holger Drachmanns Allé 18	81	Poppelvej 3-5	91
Holmevej 3-7	50	Poppelvej 22-42	91
Hostrups Allé 1-5	84	Rahbæks Allé 12-20	84
Højtoftevej 14	53	Rahbæks Allé 23-29	87
Højvangs Allé 8 og 12	53	Ribegade 46-48	74
Ingemanns Allé 46-56	83	Ribegade 112-114	83
Ingemanns Allé 124	83	Ringen 3-15	87
Ingemanns Allé 158-162	87	Ringen 69	81
Jagtvej-Hermodtsvej-Palnatokes Allé	95	Rolfsgade 37-39	37
Jakob Gejsingvej 3-11	87	Rolfsgade 41-43	37
Jeppe Aakjærs Allé: 16-18 og 17	81	Rolfsgade 46-50	36
Jessensvej 2	103	Rolfsgade 106	41
Jyllandsgade 92-108	42	Rolfsgade 116-118	40
Jyllandsgade 144-148	35	Rolfsgade 136	42
Jyllandsgade 151-159	41	Rolfsgade 139-147, 159-163, 152	40
Jyllandsgade 160	40	Rolfsgade 149-151	40
Jvåskylåvej 1	86	Rolfsgade 168-172	40
Kirkebakken 3-7	94	Rosenstien 1-12	87
Kirkebakken 17	89	Rosenvænget 3-15/4-8	108
Kirkebakken 19-21	89	Rosenvængets Allé 61-89	87
Kirkegade 86	40	Rørkjærsgade 21-59	73
Kirkegade 88-90	40	Rørkjærsgade 71-83	74
Kirkegade 102	43	Sjællandsgade 34	40
Kirkegade 116	43	Skolebakken 2-4	83
Kirkegade 120-126	46	Skolebakken 107-111	91
Kirkegade 128 A-B og 149	48	Skolebakken 119	89
Kirkegade 133-147	46	Skolebakken 128-134 og 100-108	89
Kirkegade 148	46	Skolebakken 160-162	94
Kirkegade 153	48	Skoleparken 2-10	91
Kirkegade 159	48	Skovkanten 1-39	62
Kirkegade 170	50	Skovkanten 4-24	61
Kirkegade 172	50	Sofievej 11	46
Kirkegade 176	50	Spangsberggade 48	40
Knudedybet-Nørvang-Gl. Vardevej	62	Spangsberggade 50	42
Kornvænget 7	89	Spangsberggade 69	42
Kronprinsensgade 85-87	40	Spangsberggade 100, 104 og 108	42
Kronprinsensgade 86-100	42	Spangsbjerg Kirkevej 1	50
Kronprinsensgade 121-125	42	Spangsbjerg Kirkevej 2-16	50
Langelandsvej	95	Stavangervej 2-22	86
Lynghyes Allé-Rosenvængets Allé	72	Stavangervej 17-63	86
Lynghyes Allé 19-21	72	Storegade 170	89
Manøgade 4-6	73	Storegade 173	90
Manøgade 14	73	Storegade 174	91

	Side		Side
Storegade 176	91	Søvej 9	57
Storegade 178	91	Tarpbagevej 10-16	108
Storegade 203-205	90	Teglværksgade 1	71
Storegade 35	75	Teglværksgade 18-22, 28-30 og 34	72
Storegade 55-63	87	Thomsens Allé 3	75
Storegade 68-70	81	Thomsens Allé 6, 15, 17	75
Storegade 85-93	87	Tinghøjs Allé 5	91
Stormgade 78-80	40	Toftsvej	87
Stormgade 83	40	Torvegade 69	37
Stormgade 87 A-C Gormsgade 81-83	40	Torvegade 71	37
Stormgade 90	40	Torvegade 73	37
Stormgade 95	40	Torvegade 75	37
Stormgade 102	60	Torvegade 77	37
Strandby Kirkevej 2 og 51	91	Torvegade 94	37
Strandby Kirkevej 130 og 173	94	Torvegade 96, 98 og 100	37
Strandby Kirkevej 191	94	Torvegade 97	46
Strandby Kirkevej 224, 226 og 230	48	Torvegade 105-107 og 118-120	46
Strandby Kirkevej 281	50	Torvegade 109	48
Strandby Kirkevej 287	50	Torvegade 121	46
Strandby Plads	42	Torvegade 125-127	48
Strandparken 1-3, 2, 7-9, 8, 14-15 og 19-21	64	Torvegade 128	46
Stuckenbergsvej	84	Torvegade 130-140	48
Svendsgade 5	35	Torvegade 148	50
Svendsgade 30	43	Torvegade 151	50
Sædding Strandvej 30	103	Torvegade 168	50
Sædding Strandvej 37-39	103	Ved Skoven 1-32	62
Sædding Strandvej 43	103	Ved Skoven 33-39 og 43-49	61
Sædding Strandvej 57	103	Ved Skoven 34-44	61
Sædding Strandvej 65	103	Vestergade 60-68	94
Sædding Strandvej 67	103	Æblevej	94
Sædding Strandvej 89	103	Østergade 83	40
Sædding Strandvej 118	103	Østervinge 4	60
Sædding Strandvej 151-153	103	Østervinge 24	60
Sædding Strandvej 155	103		

Frodesgade set mod krydset ved Stormgade, ca. 1920. I dag én af Esbjergs vigtigste hovedfærdselsårer. Byhistorisk Arkiv.